
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 2. 12. 2002

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina, Sabine Rutar - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (glavni urednik) zdenko.cepik@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3000 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Zvonko Bergant, Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu 5
Ivan Tavčar and the National Question: from Slovenism to Yugoslavism
 UDK 929 Tavčar I.:323.1(=163.6)
- Sabine Rutar, Emancipacija s pomočjo izobrazbe : italijanska in slovenska socialdemokratska izobraževalna društva v habsburškem Trstu (1899-1914) 21
Emancipacion with a help of Education : Italian and Slovene Social Democrat Educational Circles in Austro-Hungarian Trieste (1899-1914)
 UDK 329.14:374.73(450.361 Trst)"1899/1914"
- Jure Gašparič, Finis Austriae et Hungariae (Razpad Habsburške monarhije in oblikovanje nasledstvenih držav - Republike Češkoslovaške in Kraljevine SHS) 37
Finis Austriae et Hungariae (The Disintegration of the Habsburg Monarchy and the Formation of States-successors: the Czechoslovak Republic and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes)
 UDK 321(497.1+437)"1918"
- Jurij Perovšek, Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939-1941 49
The Yugoslav National Party and the Question of a Slovene Banovina (1939-1941)
 UDK 329.12 JNS:323(497.1)"1039/1941"
- Nevenka Troha, Volitve v Okraju Koper cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 61
Elections in the Koper District in Zone B of the Free Territory of Trieste
 UDK 324(497.4-15 STO)"1950/1952"
- Marija Čipić Rehar, Priprava, sprejem in pomen protokola med SFRJ in Svetim sedežem 75
The Preparation, Adoption and Significance of the Protocol between the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the Holy See
 UDK 261.7(497.1)"1964/1966"

OBLETNICE - JUBILEES

Janko Prunk - šestdesetletnik (Ervin Dolenc)	91
--	----

IN MEMORIAM

Zdravko Klanjšček (Damijan Guštin)	95
--	----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REWIEWS

Andrej Rahten, Pozabljeni slovenski premier (Peter Vodopivec)	99
Janez A. Arnež, Slovenska ljudska stranka 1941-1945 (Boris Mlakar)	103
Božo Repe, Jutri bo nov dan (Zdenko Čepič)	106
Slovenska osamosvojitve 1991 : pričevanja in analize (Metka Gombač)	118
Posavje v letih 1989-1991 : spominski zbornik (Damijan Guštin)	122
Mark Mazower, Temna celina (Janko Prunk)	125

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšo zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fondi**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besdila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZZŠ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

1.01
I.:323.1(=163.6)
Prejeto 26. 4. 2002

UDK 929 Tavčar

Zvonko Bergant*

Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu

IZVLEČEK

Kot mnogi njegovi sodobniki v avstroogrski državi je tudi eden izmed voditeljev kranjskih naprednjakov Ivan Tavčar pri vprašanju narodnosti v ospredje postavljaj zahtevo po enakopravnosti slovenskega jezika v šolah in drugih javnih institucijah. V omiki v maternem jeziku je namreč videl pomemben temelj za uveljavitev trdne slovenske zavesti. A iz pristaša slovenstva se je Tavčar po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev preobrazil v zagovornika jugoslovanstva. Njegovo delovanje je bilo tudi z narodnega vidika močno strankarsko pogojeno, temeljni cilj je tako videl v ohranitvi pozicije stranke, ideologije in sloja, katerim je pripadal oziroma jih zastopal. Vendar je Tavčar z naglaševanjem višje meščanske omike, ki je bila možna tudi na temelju slovenske kulture in jezika, pomembno prispeval k poslovenjenju oziroma utrditvi slovenske narodne zavesti mestnega prebivalstva na Kranjskem.

Ključne besede: Ivan Tavčar, liberalizem, narodno vprašanje, slovenstvo, jugoslovanstvo

ABSTRACT

IVAN TAVČAR AND THE NATIONAL QUESTION: FROM SLOVENISM TO YUGOSLAVISM

Like many of his contemporaries in the Austro-Hungarian State, Ivan Tavčar, one of the leading Carniolan liberals, placed the demand for the equality of the Slovene language in schools and other public institutions to the forefront of the national question. He saw education in the mother tongue as one of the foundations for a firm national awareness. However, after the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, he turned from being a promoter of Slovenism into an advocate of Yugoslavism. His activity, even from the nationalist viewpoint, was very much conditioned by his partisanship. His fundamental objective was to preserve the status of the party, ideology and class to which he belonged and which he represented. However, by promoting a more sophisticated, bourgeois culture, which was, according to him, attainable also through Slovene culture and language, he significantly contributed to the Slovenisation and solidification of Slovene national awareness among the urban population in Carniola.

Key words: Ivan Tavčar, liberalism, national question, Slovenism, Yugoslavism

* Dr., SI-1216 Smlednik, Smlednik 22

Narodnost je poleg naprednosti (zadnji so se v nazivu in programu ob ustanovitvi Narodne stranke za Kranjsko konec leta 1894 celo odrekli) pomenila temeljno idejno izhodišče političnega programa in delovanja kranjskih naprednjakov oziroma liberalcev. V prizadevanju za pravice in enakopravnost slovenskega naroda so naprednjaki (in z njimi Ivan Tavčar) videli prednostno nalogo takratne kranjske (in slovenske) politike in to, kar jih je po njihovem mnenju ločevalo od drugih tedanjih kranjskih političnih strank, v čemer so torej videli posebnost svoje najprej politične usmeritve, kasneje tudi stranke. Ob tem pri Tavčarju kot prvaku in pomembnem ideologu Narodno-napredne stranke najdemo prehod od slovenstva k jugoslovanstvu, kar je bilo v prvih desetletjih 20. stoletja običajna težnja vseh obstoječih političnih skupin.

Ker se je konec 19. in v začetku 20. stoletja v tedanji publicistiki in politični javnosti poudarjal pomen narodnega boja, se postavlja vprašanje, kako se je ta boj za narodne pravice in narodno enakopravnost razumel. Šlo je predvsem za prizadevanje za uveljavitev enakopravnosti slovenskega jezika z nemškim (na Goriškem, v Istri in Trstu tudi z italijanskim) v šolah in na uradih. Tako lahko v Tavčarju vidimo borca za pravice naroda, boljše, za pravice slovenščine, saj je v svojih govorih pogosto zahteval, da se ji priznajo pravice, ki so ji po zakonodaji kot jeziku pripadale. Kritičen je bil zlasti do učiteljev, ki so zaničevali slovensko narodnost in jezik ter tako delovali kot germanizatorji. Podobno je nasprotoval tudi nastavljanju uradnikov, ki niso bili zmožni uporabljati slovenskega jezika in so zato na silo uvajali nemščino kot "notranji" jezik na sodiščih pa tudi drugih uradih. Tako je v govoru v kranjskem deželnem zboru aprila 1892 o pomenu slovenščine dejal: "Ko se je slovenščina že enkrat uvedla v sodno uradovanje, potem to ni bila prazna šala, potem je jasno, da mora pri tem uradovanju na zunaj imeti slovenščina do pičice ravno toliko pravico, kakor nemščina. Oba jezika naj bodeta na jedni in isti stopinji; mi nočemo, da bi se slovenščini odkazalo boljše mesto, ali odločno pa se protivimo tudi temu, da bi živela slovenščina pri sodiščih kakor beračica, ki jo sme obrcati vsak predsednik, kadar bi se mu tako zljubilo."¹ Ko je šlo za rabo domačega jezika, je zlasti poudaril nujnost, da bi se na sodiščih sodbe morale izdajati v istem jeziku, v katerem je bila vložena tožba. Pri tem so se po njegovem mnenju še posebej kršile pravice Slovencev kot strank v sodnem postopku.

Kar je zadevalo vlogo narodne stranke in naprednjakov, je Tavčar v njej videl nekakšnega varuha narodovih pravic in, širše gledano, tudi javnih razmer v kronovini. Na shodu Slovenskega društva v Kranju 17. julija 1892 je tako dejal: "Naša stranka je v deželnem zboru brez strahu na zgoraj in spodaj kritikovala, kar se ji je potrebno videlo ter ostro obsojala vse, kar se je pri uradih grešilo proti slovenski narodnosti. V tem oziru kritikovali smo sodnijske predsednike ravno tako, kakor okrajne glavarje. In tudi v prihodnje jih bomo, to pa tem bolj, ker nam drugod usta zamaše, samo v deželnem zboru nam jih ne morejo."² Tavčar je bil prepričan, da je takšno ravnanje nemškega uradništva dejansko povzročalo nasprotje med Slovenci in Nemci na Kranjskem,³ medtem ko bi bilo logično, da bi

¹ Stenografični zapisnik XV. seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 9. 4. 1892. O uporabi slovenščine pri sodiščih je govoril tudi na shodu Slovenskega društva 15. 1. 1893 v Ljubljani. Slovenski narod, 17. 1. 1893, št. 13.

² Slovenski narod, 21. 7. 1892, št. 164.

³ Slovenski narod, 8. 10. 1892, št. 230.

njegovo delovanje na temelju pravičnosti in enakopravnosti vseh lahko učinkovalo prav nasprotno, tj. v pomiritvi narodnih strasti. Da je bilo prav vprašanje jezika tisto, ki se je razumelo kot vprašanje pravic slovenske narodnosti, je razvidno tudi iz Tavčarjevega govora na shodu v Idriji avgusta 1895, ko je o nalogah stranke, ki ji je pripadal, dejal: "Naša stranka obrača svojo pozornost pred vsem na to, da je slovenska narodnost še vedno v nevarnosti, da nam naš jezik še vedno ni povsod zagotovljen, in da je še vedno lahko mogoče, da nas Nemci ali Lahi zatro. Še vedno namreč se pripeti, da nam pri tem ali onem uradu oskubijo jezik slovenski, in tudi ni nič kaj nenavadnega, da postanejo sinovi slovenskih očetov nemškutarji, ki bi potem, ko dorasejo, slovenščino najraje pogoltnili."⁴

V svojih govorih je Tavčar vedno znova naglašal pretiran vpliv nemštva v kranjskih uradih in šolah, zlasti zadnje so bile po njegovem mnenju pogosto v službi germanizacije, ter je proti temu zahteval njihovo postavitve na narodno podlago. Ali so bile te zahteve res iskrene ali pa le sredstvo za doseganje političnih interesov, na temelju nekaterih njegovih političnih potez ni vedno povsem jasno. Tako je bilo s tega (torej narodnega) vidika povsem nerazumljivo glasovanje naprednjakov v deželnem odboru 3. marca 1896, ko je bil z glasovoma naprednjakov Tavčarja in Murnika Adolf Schaffer izvoljen v deželni šolski svet. V njunem ravnanju je *Slovenec* videl logično stopnjo naravnega razvoja slovenske liberalne stranke, hkrati pa se je s tem tudi pokazala prava vrednost načela narodnosti za njeno delovanje: "Kedor hoče slišati, mu povemo jedenkrat za vselej, da se od takih 'narodnjakov' ne damo učiti, niti ne vsprejemamo svetov, najmanj pa o 'narodnosti', ki jo tako izdajajo. Liberalizmu na ljubo so vrgli ob tla narodno zastavo in taki ljudje naj bi nas učili ali celo sodili o narodnosti?"⁵

Na takšne očitke je nato v treh člankih z naslovom *Konec igre!* odgovoril Tavčar.⁶ Ta je odločno zanimal, da bi se njegova stranka (enako pa naj bi veljalo tudi za nemško) odpovedala svojim načelom, ampak naj bi tu šlo le za politično potezo, do katere je prišlo zaradi obstoječega strankinega položaja in - širše gledano - zaradi političnih razmer na Kranjskem, za katere naj bi bil predvsem kriv knezoškof Missia oziroma njegova politika. Izhajajoč iz Missie vloge, pravzaprav "krivde" v tem vprašanju, ni zapisal nobenega res pravega dokaza za takšno nenačelno ravnanje KNS in njeno domnevno zvezo z Nemci v deželnem zboru; o tej zadnji naj bi se pogajali. Treba je dodati, da je njegovo pisanje predvsem slonelo na "javnih tajnostih" oziroma "znanih dejstvih". Takšna javna tajnost naj bi tako bil natančni predvolilni dogovor med Missio in določenim visokim gospodom, da bi se ljubljanska mandata, ki sta bila do tedaj v rokah Narodne stranke, razdelila med nemško stranko in KNS, da bi torej Ljubljano v deželnem zboru zastopala nemški in "klerikalni" poslanec. Enako naj bi v tem dogovoru bili naprednjaki prikrajšani za svojo pozicijo v deželnem odboru, kjer naj bi imeli enega ali celo nobenega predstavnika. Razpravljalo naj bi se tudi o deželnem šolskem svetu, kjer bi, o čemer naj bi po Tavčarjevem mnenju ne bilo nobenega dvoma, tudi eno izmed mest pripadlo Nemcu. "Škof Missia," je zapisal Tavčar, "se

⁴ Slovenski narod, 7. 8. 1895, št. 180.

⁵ Slovenec, 4. 3. 1896, št. 53.

⁶ Slovenski narod, 6. 3. 1896, št. 55; 7. 3. 1896, št. 56; 9. 3. 1896, št. 58; čeprav so omenjeni članki nepodpisani, najdemo v Slovincu zapisano, da je iz njihovega sloga očitno Tavčarjevo avtorstvo.

je v družbi z drugim visokim gospodom trudil, da bi dosegel popolno zvezo mej klerikalno in nemško stranko. In sicer jedino le v namen, da bi do celega uničil in onemogočil narodno stranko."⁷ V svojem članku z dne 6. marca se je obrnil na knezoškofa, češ da naj bi se ta izrekel o zapisanih trditvah: "Mi pa pozivljamo škofa Missio, da naj pod škofovsko svojo častjo izreče, da ni res, da bi bil pred zadnjimi deželnozborskimi volitvami konferiral z drugim visokim gospodom v ta namen, da bi se dosegla trajna zveza mej nemško in klerikalno stranko na Kranjskem. Če nam škof sam izreče, da takih konferencij ni bilo, in da njegovi emisarji velikega posestva niso obdelovali, potem bomo priznali, da so bile naše informacije nezanesljive. Do tedaj pa moramo trditi, da je vse, kar se je zgoraj pisalo, gola in čista resnica!"⁸ Ko je člankar v *Slovincu* po Missievem pooblastilu zapisal, da je ta *Narodove* izjave zanikal, Tavčar ni bil več pripravljen odstopiti od zgornjih trditev. Tako je zdaj zapisal: "Že naprej smo povedali, da za takov dementi ne damo niti piškavega lešnika. In pri tem ostanemo! Vse je splošno, površno preklicano, - to so gole fraze, ki se pozneje lahko zasučejo na to ali ono stran, ki pa se vzlic temu jedra - da so se namreč v knezoškofijski palači vršile gotove konferencije - niti ne dotaknejo."⁹ Po njegovem mnenju naj bi *Slovenec* celo priznal, da se je nekaj dogajalo, in sicer, da so Nemci KNS ponudili kompromis, ki pa ga je zavrnila. Na podlagi te ponudbe, je sklepal Tavčar, je moralo priti tudi do pogajanj. Ker je bila knezoškofova beseda za delovanje KNS odločilna, naj bi torej on bil tisti, ki je vodil pogajanja, ter je omenjeni sporazum tudi sprejel, zavrnil pa naj bi ga Nemci, ki niso hoteli zveze z "nazadnjaško" KNS.

Ker naj bi bilo torej uničenje Narodne stranke temeljni namen vse katoliške politike, tako tudi njene nameravane zveze z Nemci, so morali naprednjaki s pomočjo določenih političnih potez ohraniti strankino pozicijo ter tako uspešno zastopati interese svojih (meščanskih) volilcev. "Narodna stranka ni hotela postati sama sebi grobokop, in nikakor ni čutila v sebi poklica, prihajati v deželni zbor samo v ta namen, da bi pomagala množiti slavo klerikalni stranki, ter s tem svoje volilce privedi do prepričanja, da so klerikalci vsemogočni na Kranjskem, in da dosežejo, kar hočejo. Nasprotno, naša stranka bila je poklicana, da je zmedla jezuitske račune našim ultramontancem, in da je te pripravila nekako v tak položaj, v kojega so hoteli oni potisniti našo stranko. To se pravi, klerikalci so se morali na suho postaviti, če se je hotelo preprečiti, da nam bi v prihodnje več škode ne učinili, nego so jo do sedaj!"¹⁰ Pri tem je navedel kot "klasični" primer ljubljansko slovensko gledališče, saj naj bi se prav zaradi njegovega delovanja, to pomeni, gledaliških predstav v slovenskem jeziku, le-ta vse bolj uveljavljal v vseh slojih ljubljanskega meščanstva. Ravno ohranitev gledališča (med drugim) naj bi torej naprednjake vodila k zvezi z Nemci. Le tako naj bi se namreč zagotovil njegov obstoj, kajti v oziru podpore tej kulturni ustanovi naj bi bili poslanci KNS nezanesljivi.

Če je prej v svojih govorih pa tudi člankih opozarjal na položaj nemštva, ki naj bi še vedno ogrožalo slovenstvo, je po sklenitvi zveze z veleposestniki nemško stranko drugače ovrednotil: "Nemška stranka, jako razupita po deželi, ni več to,

⁷ Slovenski narod, 6. 3. 1896, št. 55.

⁸ Prav tam.

⁹ Slovenski narod, 9. 3. 1896, št. 57.

¹⁰ Slovenski narod, 7. 3. 1896, št. 56.

kar je bila. Nekdaj štela je v svojih vrstah fanatike, ki so slovenskemu narodu absolutno odrekli vsako pravico do obstanka. Takih fanatikov vsaj v deželnem zboru ni v njeni sredi. Nemška stranka je dandanes pripravljena ustavnopravno pravice slovenskemu narodu v kranjski vojvodini priznati in priznamo tudi, da je ta stranka sedaj mnogo pravičnejša, nasproti slovenski narodnosti, nego je bila kdaj poprej!"¹¹ Iz konteksta omenjenega članka je mogoče razbrati, da če je prej nemštvo pomenilo nevarnost za slovenski narod na Kranjskem, naj bi zdaj to vlogo prevzela KNS oziroma njena načela in politika. Zastavlja pa se vprašanje, koliko so takšne Tavčarjeve trditve o značaju KNS zares iskrene in izraz resničnega stanja. Mar ni KNS pomenila predvsem nevarnost za pozicijo Narodne stranke, ne pa za slovenstvo? In ali ni ravno uveljavitev interesov naprednjakov, ki jim jo je zveza z veleposestniki omogočala, bila njen temeljni razlog? Ne nazadnje je tu šlo predvsem za prestiž določene politične opcije oziroma stranke, pri čemer je bilo vprašanje resničnih koristi vseh slojev naroda postavljeno v ozadje. To je veljalo za obe slovenski stranki, tudi za KNS, ki se je marsikdaj obračala v pretežni meri le na kmečki stan; do (zlasti) meščanstva, verjetno zato, ker je bilo bolj naklonjeno liberalnim načelom in je zato volilo za svoje poslance kandidate Narodne stranke, pa se je obnašala podcenjevalno, neredko (predvsem v začetni fazi svojega oblikovanja) tudi zaničujoče in diskriminatorno. Podobno se je Narodna stranka obnašala do kmetov, ki naj bi bili neizobraženi in zato preveč nesamostojnega mišljenja, kar naj bi bilo razlog njihovega "nasedanja" in podrejenosti KNS. Izjema pri tem so bili kmetje (običajno iz Notranjske), ki so volili napredne poslance; to naj bi bil izraz njihove notranje samostojnosti kot posledice višje stopnje izobrazbe oziroma omike. Tako so se naprednjaki usmerjali predvsem k interesom meščanstva, ki jih je zaradi svoje (pogosto zelo namišljene) izobrazbenosti izbralo za svoje poslance, kar naj bi avtomatično zaradi njihovega naprednega značaja pomenilo tudi višjo stopnjo omike.

Kljub prizadevanju obeh strank za narodne koristi menimo, da sta bili preveč omejeni na posamezne sloje. Po našem mnenju je slovenski narod v tej dobi bil povsem običajen narod z vsemi pripadajočimi stanovi, saj v njem najdemo vse sloje prebivalstva, izjema je bilo umanjkanje lastnega visokega oziroma zgodovinskega plemstva. Imel je sicer nekaj plemenitih, ki so si te nazive pridobili zlasti z uradniškimi službami, in t. i. jaro gospodo - ki bi morda dolgoročno gledano lahko pomenila kal bodočega slovenskega plemstva - obstajalo je meščanstvo (od obrtnikov, rokodelcev, trgovcev prek inteligence do delavcev), večinski del pa so bili seveda kmetje (od veleposestnikov oziroma graščakov prek gruntarjev do bajtarjev in t. i. kmečkega "proletariata"). Zato je treba biti kritičen do obeh slovenskih strank, ki sta v svojem nazivu obe nosili pridevek "narodna", dejansko pa sta se s svojo politiko usmerjali le na določen narodov stan, kot da bi ta imel prednost pred drugimi ali da bi le ta predstavljal celoten narod, ne pa le njegov del, in sicer ne glede na to, kako velik del tega je predstavljal. Tako je bilo delovanje KNS oziroma SLS usmerjeno, kot smo omenili, na koristi kmetov (kasneje deloma tudi delavcev) ter je včasih "namenoma" delovalo (bolj ali manj odkrito) proti interesom ostalih slojev. Podobno je veljalo tudi za Narodno oziroma Narodno-napredno stranko, pri čemer je bila seveda njena ciljna baza meščanski oziroma

¹¹ Slovenski narod, 9. 3. 1896, št. 57.

bogatejši del naroda. Ravno v tej omejitvi strankarske politike vidimo razlog, da se je na obeh straneh vnašalo med posamezne stanovne neko umetno nasprotje. Priznati pa je

hkrati treba, da je zaradi tedanje izrazito stanovsko organizirane družbe - ne nazadnje je na tem sistemu temeljil obstoječi volilni sistem, ki se je le postopoma demokratiziral s tem, ko se je začela uveljavljati enakopravnost vseh državljanov - takšna strankarska usmeritev do neke mere razumljiva.

Če se vrnemo k omenjenim Tavčarjevim člankom, je iz njih razvidno, da je bil razlog zveze z Nemci zagotovo predvsem strankarske narave. Tako je v prid sodelovanju z njimi - z ozirom na to, da naj bi nemška stranka kranjskim Slovincem priznavala njihove pravice - ter proti "klerikalni" nevarnosti zapisal: "Čemu torej vzdržavati tisto skrajno sovraštvo, posebno v ti dobi, ko nam nemška stranka zagotavlja, da ne želi, da bi prišlo v deželi do brezmejnega gospodarstva tisto nerazsodno ultramontanstvo, ki se ničesar učilo ni, ki pa se vender tako obnaša, kakor da je pogoltnilo vso modrost, bodisi od tega, bodisi od onega sveta? Vzlic temu pa ni treba sklepati nikakih zvez, zadošča že, da se doseže nekak modus vivendi, kojega dobri nasledki se kažejo s tem, da se naklada klerikalni stranki post, ki bode trajal nekaj dalje, nego štirideset dnij! - da se ne vzdržuje nasproti nemški stranki nekdanja brezstrpnost, koje nasledek je bil, da smo se črtili tudi v zasebnem življenju, ter se ogibali drug drugemu. In sedaj naj bi te razmere vzdržavali in to le zategadelj, da bi se pri tem debelila klerikalna naša stranka? Nam niti v sanjah kaj tacega ne pride na misel! Sicer pa se naši klerikalci še nikdar niso sramovali izreka: Rajši Nemca kot pa 'liberalnega' Slovence!"¹² Na takšno Tavčarjevo oceno kranjske nemške stranke se je odzval člankar v *Slovincu*, po mnenju katerega naj bi z njo Tavčar in *Narod* prestopila v tabor liberalnega nemškutarstva, hkrati pa naj bi se tudi pod vprašaj postavljala smisel obstoja Narodne stranke in njenega glasila. "S tem," je ta zapisal, "je 'Narod' spodnesel sebi in svoji stranki pravico obstoja. Ako v deželi ni več narodnih nasprotnikov, čemu potem ves humbug s slutvonarodnim programom."¹³

Če so Tavčar in naprednjaki v vztrajanju katoliške strani pri dvojezičnih napisih v Ljubljani videli znamenje njene nenarodnosti oziroma brezdomovinskosti ter jim je njihova uveljavitev pomenila pomembno stopnjo za dosego narodne enakopravnosti oziroma samozavesti, se je to po sklenitvi zveze z nemško stranko močno spremenilo. Ko je 23. decembra 1896 na seji ljubljanskega občinskega sveta Vinko Gregorič predlagal, naj bi ta svet uvedel samoslovenske ulične napise, je Tavčar nasprotoval temu predlogu - ki ga je prej, tj. leta 1892, kot referent v tem vprašanju podpiral - saj naj bi ta predlog ne bil izraz Gregoričeve narodne zavesti in navdušenja, ampak predvsem taktično sredstvo proti Narodni stranki. "Bodimo odkritosrčni," je dejal, "današnji njegov predlog bila je gola nagajivost. Pred štirimi leti bilo je v resnici umestno, da smo sklenili samoslovenske napise, ali takrat bila je dr. Gregoriča stranka proti temu in izgubili smo vsled tega pravdo. /.../ Po grozni katastrofi, ki je zadela naše mesto (mišljen je potres, ki je Ljubljano prizadel leta 1895, op. Z. B.), izdal je sedanji naš župan parolo, da je v prvi vrsti vzeti v pretres le to, kar bi moglo porušiti Ljubljani zopet pomagati na noge. Tudi

¹² Prav tam.

¹³ Slovenec, 21. 3. 1896, št. 67.

nemška stranka priskočila je mestu na pomoč in Ljubljana imela je marsikak dobiček iz tega složnega delovanja. In če se danes prevdari položaj, priznati se mora, da se bode moralo še pogosto apelovati na sodelovanje nemške stranke. /.../
 A tudi na pomoč

kranjske hranilnice bo treba še apelovati. Čemu torej vzbujati prebivalstvo nemške narodnosti! Če bi se porušilo složno delovanje, bil bi to hud udarec ne le za naše meščanstvo, nego tudi za mestno upravo."¹⁴ Zaradi teh razlogov se je Tavčar izrekel proti samoslovenskim uličnim napisom v Ljubljani, torej proti temu, kar je pred štirimi leti bilo naprednjakom jasen izraz narodne zavesti in narodnega čutenja. To v novih razmerah po Tavčarjevem mnenju pač ni imelo več omenjenega prizvoka nenarodnosti in brezdomovinskosti ter tako zagovarjanje samoslovenskih napisov ni bilo več kriterij za to, kdo je naroden in kdo ne. To pa pomeni, da je bil kriterij narodne zavesti močno, morda celo odločilno, odvisen od tega, na kateri poziciji se je nek politik trenutno nahajal. Ali je torej sploh obstajal nek jasen zunanji kriterij posameznikove resnične pripadnosti določeni narodnosti, v našem primeru slovenski, in ali ni bil ta pravzaprav vedno stvar okoliščin, ki so bile v določenem trenutku aktualne, zlasti pa stvar politične taktike?

O tem, da je bila Tavčarju narodnost - čeprav imamo nekaj pomislekov, saj se je ta po našem mnenju včasih uporabljala le kot sredstvo za doseg drugih političnih ciljev - temeljna domena političnega programa naprednjakov, pravzaprav, da so ti hoteli imeti kar nekakšen monopol nad narodnim vprašanjem, nam priča razprava o podpori društvu Naša straža v kranjskem deželnem zboru maja 1899. To se je zaradi odbornikov iz vrst KNS Tavčarju zdelo premalo narodno, v njem naj bi bila narodnost namreč le v službi doseganja "klerikalnih" namenov. Ob tem velja opozoriti, da je pretirano strankarstvo, ki je vladalo na Kranjskem, vplivalo tudi na delovanje narodnih organizacij, kot so bile Družba sv. Cirila in Metoda, Naša straža in druge. Prav Tavčar je bil velik, pravzaprav pretiran strankar, ki je v vsaki instituciji, pri kateri so katoličani zelo aktivno sodelovali, videl sredstvo, s katerim se je skušal uveljavljati "klerikalizem" na Kranjskem. To je razvidno tudi iz naslednjega primera prošnje za deželno pomoč Naši straži, ki je bila ustanovljena za zaščito in obrambo interesov izvenkranjskih Slovencev.¹⁵ Ko je na deželnozborni seji 10. maja 1899 poslanec KNS Andrej Kalan predlagal, naj se bi tej namesto 100 goldinarjev dodelilo 1.000 goldinarjev podpore, kar je utemeljeval z razmerami, ki so vladale na Štajerskem, Primorskem in Koroškem, je Tavčar nastopil proti njegovemu predlogu, češ, res da so bile razmere Slovencev v teh deželah težke, a krivic naj bi se ne dalo odpraviti niti s 100 niti s 1.000 goldinarji. Poudaril je, da so bili ob ustanovitvi Naše straže naprednjaki vneti za njeno delovanje. Toda polastili naj bi se društva "klerikalni" elementi, ki naj bi jo izkoriščali, toda ne v prid izvenkranjskih Slovencev, temveč za utrditev "klerikalstva", kar naj bi bil od tedaj tudi edini namen tega društva. In vse dotlej, dokler naj bi se to ne postavilo na objektivno stališče (kaj naj bi to pomenilo, ni pojasnil), on ni bil pripravljen podpirati reklame za "klerikalstvo". "Klerikalnemu" značaju društva je ugovarjal Kalan, ker je to v odboru imelo tudi liberalce oziroma naprednjake, med drugimi Dečka, Gregorina in Majarona.

¹⁴ Slovenski narod, 24. 12. 1896, št. 296.

¹⁵ Prim. Stenografični zapisnik XVIII. seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 10. 5. 1899.

Podobno je trdil tudi Povše, da društvo ni bilo "klerikalno", saj sta bila v vodstvu poleg enega člana KNS dva liberalca, od katerih je bil eden član deželnozborskega kluba NNS, drugi pa član naprednega kluba v občinskem svetu. Tudi naprednjak Majaron je dejal, da v društvu ne bi bilo treba iskati ne liberalstva ne "klerikalstva" ter da ni v njem zasledil nobenih "kle-

rikalnih" teženj. Hkrati je poudaril, da je sam načelno še vedno stal na programu strankinega shoda iz leta 1894, da torej ni bil nikakršen "klerikalec". Ironično pa je dodal, da bodo "klerikalci" Tavčarju odstopili mesto v odboru društva, če bi ta to želel, le do naslednjega občnega zbora bi pač moral počakati.

Tavčar je zavrnil trditve omenjenih poslancev kot neprepričljive, še posebej je bil oster do Majarona, češ da se je ta zdaj razkril, kar se je vedelo že prej, "da ne išče ne liberalcev, ne klerikalcev, da ni niti krop, niti voda".¹⁶ V odbor Naše straže naj bi po Tavčarjevem mnenju "klerikalci" povabili nekaj naprednih mož za krinko, in sicer le zato, da bi Narodno stranko užalili. O Majaronovi opazki, da se bo vsak pravi "klerikalec" njemu rad umaknil, pa je dejal, da se sam ni silil v ospredje, da je imel dovolj drugega dela in da ni bilo nikomur treba, da bi njemu, tj. Tavčarju, prepustil svoje mesto. Naj takoj dodamo, da je šlo tu za tipičen primer tedanjega političnega ravnanja, lahko bi celo rekli pomembno politično taktiko, in sicer (poskus) uničiti nasprotnika z (osebni) blatnjem. To je veljalo za skoraj vse tedanje politike, tudi za Tavčarja. Ta je namreč vsakogar, ki ni bil njegovega prepričanja oziroma še zlasti, če je bil nasprotnik iz njegovih strankarskih vrst, osebno napadel. To je očitno v tem primeru, pa tudi v Tavčarjevem vrednotenju drugih liberalnih politikov, ki so se skušali osvoboditi iz okvira tedanje naprednjaške politike, na primer Ravniharja in Žerjava. "Nasprotnika" so proglasili za "klerikalca" ali nasprotnika liberalnih nazorov - v našem primeru Majarona za nekoga, ki ni "ne krop ne voda" - in to samo zato, ker je do določenega vprašanja zavzel stališče, ki je bilo drugačno oziroma nasprotno Tavčarjevemu.¹⁷ Zaradi zveze med narodno-naprednimi slovenskimi poslanci in nemško-avstrijskimi veleposestniki je predlog KNS o višji podpori Naši straži seveda propadel.

Ko je 19. januarja 1902 v slovenskem ženskem društvu imel predavanje *Žena in javnost*, je Tavčar o pogojih za razvoj oziroma ohranitev narodnosti poudaril, da naj bi bila olika, torej izobraženost, tista, ki je narodom dajala življenje. Vsi sloji v tedanji slovenski družbi, z izjemo delavstva, naj bi imeli dovolj sredstev za preživetje, zato naj bi narodno-gospodarska vprašanja ne imela tako velikega pomena, kot se jim je pripisoval. Pri tem je posredno šlo za kritiko katoliškega oziroma zadružniškega delovanja. Če pa gmotnih sredstev ni bilo v zadostni količini, je bila to krivda različnih oderuhov, ki so narod preveč izkoriščali; Tavčar je pri tem - izhajajoč iz svojega proticerkvenega stališča - seveda mislil na duhovščino. "Nikakor nočem tajiti za naš narod velikega pomena socialnega vprašanja, in tudi ne

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Ob prvi kandidaturi v okviru KNS je Fran Šuklje o Narodovih člankih, ki so bili nekakšna reakcija na njegovo kandidaturo in katerih avtor naj bi bil Tavčar, o taktiki le-tega zapisal: "Kedor koli je še ž njim zagazil v politiško nasprotstvo, moral se je uveriti o neprijetni istini, da dr. Tavčar vsled neke baš mu prirojene psihične nedostatnosti vsigdar zamenja ostro pisavo z robotostjo in osebno zbadljivostjo, da mu takoj služi neosnovano osebno predbacivanje, kakor hitro nima pri rokah stvarnih argumentov. Vsa mnogoletna časnikarska preteklost Tavčarjeva dokazuje to svojstvo njegovo, in skušal ga je vsak, kogar se je mož lotil." V: Slovenec, 29. 8. 1903, št. 199.

velikega pomena narodno-gospodarskega vprašanja, ali bojim se, da je posebno gospodarsko vprašanje postalo nekak plot, za katerim se skrivajo gotovi krogi, katerim je nevednost naroda vzor in ideal! Na narodno-gospodarskem polju je pri nas napredek mogoč, ali še veliko bolj mogoč, in še veliko bolj potreben nam je napredek na duševnem polju. Dokler narod v splošni kulturi ne doseže vseobčnega

ogromnega napredka, toliko časa tudi o narodno-gospodarskem napredku govornice biti ne more."¹⁸

Zanimiv odgovor na vprašanje, ali so bile razlike med napredno in ljudsko stranko v narodnem oziru res tako nepremostljive, da se na noben način ne bi moglo najti kakršnega koli kompromisa, najdemo v Tavčarjevem članku ob septembrskih dogodkih 1908, ki so povezali kranjske Slovence, ne glede na njihovo idejno prepričanje oziroma strankarsko pripadnost. Tedaj sta bila v ljubljanskih demonstracijah ubita Ivan Adamič in Rudolf Lunder. V kranjskem in celotnem slovenskem prostoru se je to razumelo kot nemška provokacija proti slovenskemu narodu. Takšno stanje je bilo razlog nekakšnega sporazuma med obema strankama, ko je šlo za vprašanje narodnih zadev. Ko je Tavčar v uvodniku *Slovenskega Naroda* konec novembra tega leta razmišljal o položaju v deželi, je naglasil "pozitivne" posledice septembrskih dogodkov, in sicer: "Razpršil se je oblak strankarskih bojev, ki je desetletja visel nad deželo, in temu in onemu se je potegnila mrena z očesa, da so se mu pokazale razmere v čisto drugačni razsvetljavi! Marsikdo se je vprašal, jeli potrebno, da rode politični nazori pri nas najstrupenejše osebno sovraštvo! Jeli koristno, da se branijo politična načela s kolom in da se v politiki ne samo bojujemo, temveč ubijamo?"¹⁹ Na ta način bi se lahko dosegla tista stopnja politične kulture, ki je bila pri kulturnih in politično zrelih narodih nekaj samoumevnega. Po Tavčarjevem mnenju bi bil skupen nastop vseh slovenskih poslancev potreben zlasti na Dunaju, kjer naj bi se preprečilo, da bi nemška birokracija nastopala proti Slovincem ter skušala ta prostor in prebivalstvo na njem germanizirati. Na deželni ravni pa naj bi si politiki prizadevali odstraniti vse ovire, ki bi takšno skupno delo preprečevale.

Na vprašanje, ali je to pomenilo nekakšno slogo oziroma kompromis med strankama, je Tavčar odgovarjal: "Beseda 'kompromis' se čuje te dni po deželi. Eni jo objemajo, drugi se zgražajo nad njo. Ali o kompromisu niti govoriti ni treba, ko ima vendar vsaka stranka svoja bistvena načela, katerim se nikdar odpovedati ne more. Kar je mogoče, to ni kompromis, to je nekak 'modus vivendi', da obe slovenski stranki ne živita kot pes in mačka, ena tik druge, da se med sabo ne vlačimo po blatu, da pričnemo živeti kakor žive olikani ljudje med sabo. Potem se ne bomo sovražili radi različnega političnega prepričanja, potem bomo še vedno živeli svojim načelom, ali opuščali bomo vse, kar bi nam nič ne koristilo ter imelo le namen, političnega nasprotnika brez vsakega pametnega povoda razdražiti."²⁰ Seveda se je Tavčar dobro zavedal, da takšnega "modusa vivendi" ni bilo mogoče zagotoviti kar čez noč in je bilo zato treba storiti vse, da bi se odpravilo to, kar ga je (oziroma bi ga) onemogočalo. Da pa je bilo to mogoče, naj bi po njegovem mnenju pričalo tudi pisanje osrednjih dnevnikov *Slovenca* in *Slovenskega Naroda*,

¹⁸ Slovenski narod, 25. 1. 1902, št. 46.

¹⁹ Slovenski narod, 21. 11. 1908, št. 273.

²⁰ Prav tam.

ki sta v pisanju to že uspela doseči. Prav tako bi tudi deželnozborske volitve morale potekati v tem smislu: povsem gotovo je bilo, da bodo SLS pripadli vsi kmečki mandati, NNS pa vsi ljubljanski, zato bi bilo nesmiselno buriti duhove s političnim bojem. Če bi se to dalo doseči, bi takšno potezo zagotovo vsi pozitivno ocenili in pozdravili, in sicer "ne kot znamenje kompromisa, temveč korak k tisti zdravi dobi,

ko bomo Slovenci, in naj si bomo različnega političnega mišljenja, čutili se brate pri vsaki priliki, ko je skupno braniti vse tisto, kar mora imeti slovenski narod, če naj živi!"²¹

Do tega premirja oziroma "modusa vivendi" med SLS in NNS je dejansko tudi za nekaj časa prišlo. Na shodu zaupnikov NNS 2. februarja 1909 ga je Tavčar dodatno pojasnjeval, in sicer naj bi se nek "kompromis" zares sklenil, "dasi tudi ni zapisan, sklenil se je takorekoč od moža do moža, ki nikdar ne sne besede, kadar jo je oddal v resni namen".²² Njegov smisel je bil - to je razvidno tudi iz omenjenega uvodnika - predvsem dvojen: skupni nastop vseh slovenskih državnozborskih poslancev na Dunaju v narodnih zadevah in dogovor o mandatih pri deželnozborskih volitvah. In kakšno naj bi bilo strankino ravnanje pri katerih koli prihodnjih volitvah? "Moje mnenje je," je dejal Tavčar, "da je za stranko najbolje, če pri nobeni volitvi ne sklepa več dogovorov, in da niti najmanjšega mandata ne prepušča brez boja političnemu nasprotniku. Glavno pa bodi pri tem, da se ne vodi boj osebno, ampak stvarno."²³ Na tem shodu je torej vprašanje narodnega sožitja postavil v drugo vrsto, prednostno mesto pa je znova dobil strankin napredni in svobodomiselni značaj. Ocenjujoč njeno prihodnost je dejal, da naj bi pravi čas za njihovo stranko šele prihajal, ker so ljudske množice postajale vse svobodnejše v mišljenju in delovanju, se osvobajale od duhovniškega vpliva in tako postajale baza NNS. Glavna naloga stranke naj bi izhajajoč iz njenega naprednega značaja še vedno bil boj proti vključevanju vere v politično polemiko oziroma proti delovanju duhovščine ter proti avstrijskemu nemštvu in vladnemu sistemu, ki so - tu je spet naglasil narodnostni moment strankine politike - pomenili največjo grožnjo slovenstvu.

Eno od vprašanj, povezanih s prihodnostjo slovenstva, je bilo t. i. jugoslovansko vprašanje. V razpravi o aneksiji Bosne in Hercegovine leta 1908 je v deželnozborski seji 16. januarja 1909 Tavčar dejal, "da naj se dela z vsemi silami na to, da slovenski narod prej ko prej fruktificira aneksijo in skuša dobiti plodove iz nje".²⁴ Opozoril je na potrebno pazljivost pri reševanju bosanskega, širše gledano pa jugoslovanskega vprašanja, da se to ne bi rešilo tako, da bi se oslabil položaj Slovanov, zlasti pa Jugoslovanov v državi. Izrazil je tudi svoje simpatije v tem oziru do Hrvatov, pomembno pa se mu je zdelo, da se ne bi ob aneksiji pozabilo na Srbe ter da bi se zaplet, ki je z njo nastal, rešil po mirni poti.

A veliko bolj kot v teh letih je jugoslovansko vprašanje pri njem našlo svoj odmev po začetku vojne leta 1914, zlasti pa po Majniški deklaraciji leta 1917, ko je ta postopoma postala temeljno vprašanje tedanje javnosti. Tako se je Tavčar v

²¹ Prav tam.

²² Slovenski narod, 3. 2. 1909, št. 26.

²³ Prav tam.

²⁴ Prim. Stenografični zapisnik VIII. seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 16. 1. 1909.

Slovenskem Narodu odzval na shod SLS, bolje, na Šusteršičev govor, po umoru prestolonaslednika in njegove žene julija 1914. Po njegovem mnenju je imel ta shod predvsem strankarske politične namene, zato naj bi bil obrnjen tudi proti NNS. "Vršil se je," je zapisal Tavčar, "po dr. Šusteršičevem geslu, da je vse, kar ni v deželi tistega katoliškega prepričanja, ki je glavna točka političnega programa S. L. S., nepatrijotično in veleizdajalsko. Recite, kar hočete, shod z dne 5. julija je imel dokazati, da je vse, kar je v deželi naprednega, nepatrijotično in antidinastično in da se nahaja pravi avstrijski patrijotizem zgolj v mavhi dr. Šusteršiča."²⁵ Do govora pa je bil kritičen tudi z monarhičnega vidika, saj naj bi bila ravno tako, kot je bila za avstrijske državljane nedotakljiva cesarjeva oseba, za Srbe oseba njihovega kralja. Tako je v Šusteršičevem zaničevanju srbskega kralja, ta je na shodu dejal, "da je Peter kralj po milosti morilcev, dočim je naš vladar cesar po milosti božji",²⁶ videl negacijo omenjenega načela. Nazadnje je še enkrat poudaril, da je izvršilni odbor NNS videl temeljni namen omenjenega shoda SLS v tem, da se je nasproti vladajočim krogom in ljudstvu skušalo vse, kar je bilo na Kranjskem naprednega mišljenja (torej, kar ni bilo katoliškega mišljenja, kot ga je razumela SLS), prikazati kot nekaj nepatriotičnega, nelojalnega in izdajalskega, kar pa ni bilo pravi izraz dejanskega stanja in čutenja. Kljub temu pa se je kasneje - ob vseh očitkih, ki jih je bil deležen Šusteršič zaradi vojnega "navdušenja" v omenjenem govoru - pogosto pozabilo na dejstvo, da je Tavčar nekaj dni kasneje govoril z balkona mestne hiše vojakom, da so ti šli "v boj tudi za slovenski narod". Kajti 'vsak kamen na tej hiši glasno govori, da bi slovenskega naroda že davno ne bilo, da ga ni pod svoje varstvo vzela naša preslavna habsburška dinastija'.²⁷

Tavčarja najdemo tudi med podpisniki Ljubljanske izjave z dne 15. septembra 1917, s katero se je podprla Majniška deklaracija Jugoslovanskega kluba (poleg zahtev, zapisanih v njej, se je omenilo še načelo samoodločbe narodov) in mirovna pobuda papeža Benedikta XV. Kar zadeva vprašanje podpisnikov izjave, naj bi Jeglič sprva socialdemokratov ne vključil k podpisu, a je privolil na Tavčarjevo pobudo, da bi jih k temu povabili; to naj bi Tavčar tudi storil. A kot je znano, so ti podpis odklonili, menda, ker naj bi bila njena vsebina preveč patriotična, čeprav naj bi ne odklanjali njenih osnovnih misli, kolikor je bila ta povezana z narodno samostojnostjo.²⁸ Izraz Tavčarjeve lojalnosti obstoječi državi in vladajoči dinastiji je bil tudi njegov obisk (skupaj z načelnikom SLS Andrejem Kalanom) 10. julija 1918 pri deželnem predsedniku Henriku Attemsju, kjer sta mu oba voditelja vodilnih kranjskih strank izročila izjavo, v kateri sta obsojala Trumbičevo akcijo in naglaševala avstrijski okvir Majniške deklaracije.²⁹

²⁵ Slovenski narod, 14. 7. 1914, št. 159.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Silvo Kranjec: Kako smo se združili. Celje 1928, str. 58. O razlogih takšnega Tavčarjevega in Šusteršičevega stališča je Kranjec zapisal: "Tako je bilo torej mišljenje - iz bojazni za usodo Slovencev - pri voditeljih obeh strank." (str. 58) Na temelju omenjene Tavčarjeve izjave pa je Pleterski lahko podal oceno: "Vodstvo slovenske liberalne stranke na Kranjskem se je pridružilo patriotičnemu vojnemu navdušenju." V: Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971, str. 15 (dalje Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo).

²⁸ Prim. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 144; Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 113-114 (dalje Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje).

²⁹ Prim. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 179. Pozno spomladi istega leta so italijanska letala metala letake s Trumbičevim podpisom ter naznanjala, da Italijani podpirajo jugoslovansko gibanje, in zato pozivajo prebivalstvo k odporu proti Avstriji.

Novo fazo v zgodovini slovenskega naprednjaštva je pomenilo oblikovanje vse-slovenske napredne, liberalne Jugoslovanske demokratske stranke junija 1918. Že na shodu zaupnikov 2. februarja 1918 je Tavčar nakazal nov temelj strankine narodne in druge politike: "Glavna podlaga, na kateri hočemo graditi, je deklaracija naših državnih poslancev z dne 30. maja 1917. /.../ Ti zastopniki so

zahtevali osvoboditev jugoslovanskega naroda v okviru naše države in pod sedanjo našo dinastijo. Ta okvir je nam merodajen in zategadelj lahko prezremo očitanja velikega politika grofa Antona Barbo, da smo veleizdajalci. /.../ Deklaracijska politika je legalna, dopustna in ne postane vsled tega nedopustna, ker je razvnela med jugoslovanskim narodom ponosno zavest, da je ta narod velikega pomena za državo in za dinastijo."³⁰ V javnosti so se v tem času pojavljala stališča, da bi morale priti do združenja vseh obstoječih slovenskih strank v eno samo, ki bi lahko tako uspešnejše delala za doseg narodnih ciljev. In kakšno je bilo Tavčarjevo mnenje o tem vprašanju? Na manifestacijskem shodu za Jugoslavijo 10. marca istega leta je izrazil svojo nenaklonjenost tej ideji, torej temu, da bi vse stranke delovale v okviru SLS, saj naj bi bilo to dejansko neizvršljivo. "Če hočemo ostati pametni politiki," je dejal, "moramo ustvariti med slovenskimi strankami tak položaj, ki bo dajal največje poroštvo, da vlada glede jugoslovanskega vprašanja med nami popolno soglasje, največja edinost, največja ljubezen, največje spoštovanje in predvsem največja agilnost. Pri tem pa se naj posamezne stranke ne odpovedo strankarskemu svojemu stališču, katerega niti ena ne druga stranka ne more in ne sme zatajiti!"³¹ Rešitev Avstrije je bila po njegovem mnenju mogoča le z odpravo dualizma in njeno federalizacijo. Tako bi morali posamezni narodi dobiti svoje države, te pa bi potem "skupaj tvorile prenovljeno in preustrojeno Avstrijo".³²

Jeseni 1918 je bilo v politični javnosti zlasti aktualno vprašanje ureditve bodoče jugoslovanske države. Nasproti (avtonomističnim) Šukljetovim in Hribarjevim zahtevam po samostojni upravi slovenskega ozemlja v njenem okviru je Tavčar v državnopravnem smislu poudaril svoje unitaristične in centralistične poglede: "Če si predstavljam jugoslovansko državo, ne morem si je predstavljati, da bi v njej nastala posebna slovenska, posebna hrvatska in posebna srbska skupina. Istotako si ne morem predstavljati, da bi ta država obsegala zedinjeno Slovenijo, samo zase in ločeno od zedinjene Hrvatske in zedinjene Srbije. Pri ljubem Bogu! Ali naj se ustanovitev in ureditev jugoslovanske države izroči trem krojačem, katerih vsak bo skušal izstriči iz državice, ki bo takoj hiral na angleški bolezn, svojo krpo?"³³ Po njegovem mnenju bi se morala takšna delitev že takoj ob njenem nastanku preprečiti. Pri tem bi se moralo izhajati iz dejstva, da je v njej živel en sam, tj. jugoslovanski narod; Tavčar je "zagovarjal tudi jugoslovanski integralistični nacionalni koncept".³⁴ Tudi pri njeni notranji ureditvi je zagovarjal čisti centralizem: "Bodoča

³⁰ Slovenski narod, 4. 2. 1918, št. 28.

³¹ Slovenski narod, 11. 3. 1918, št. 58.

³² Prav tam.

³³ Slovenski narod, 17. 10. 1918, št. 241.

³⁴ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 59 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva). Prim. Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 36.

naša država mora biti izklesana iz enega samega kamna: njena ustava mora biti v skladu z enotnim tem državnim značajem. Njena uprava morala se bo istotako povsod urediti po enotnih principih, ki bodo odgovaljali ujedineni enotni državi. Sprejela se bo enotna ustava in sprejela se bo enotna uprava, ki bode dajala popolno poročstvo za to, da bode novoustanovljena država nekaj krepkega, stalnega in trdnega."³⁵

Na seji Narodne vlade SHS, torej v okviru že samostojne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, 21. novembra 1918, ko se je razpravljalo o predlogu Pokrajinske vlade za Dalmacijo z dne 16. novembra, se je Tavčar, v njej je bil poverjenik za prehrano, v imenu lastne stranke (njeno vodstvo je takšen sklep sprejelo dan prej) izrecno izrekel zanj; za razliko od SLS, ki ga je zavrnila. Omenjeni dalmatinski predlog je zahteval, da naj bi se zaradi življenjskih interesov naroda, zlasti pa zaradi obrambe proti Italiji ter zaščite ureditve v državi, sklenilo takojšnje zedinjenje države nekdanjih avstrijskih Jugoslovanov s Srbijo in Črno goro ter ustanovila skupna vlada Države Srbov, Hrvatov in Slovencev pod vodstvom regenta Aleksandra. Kar je zadevalo vprašanje oblike državne ureditve, naj bi to bilo rešeno kasneje v konstituenti.³⁶

V okvir uveljavljanja jugoslovanskega integralizma in unitarizma je spadalo tudi povezovanje liberalnih političnih strank in struj iz vseh jugoslovanskih dežel, tudi JDS; tako je bila novembra tega leta celo ustanovljena Jugoslovanska demokratska zveza. Njena članica je bila tudi stranka slovenskih liberalcev oziroma demokratov, ki so v tej zvezi tudi videli priložnost za pridobitev čim večje politične moči. Le v tem kontekstu priprave terena za dejansko uveljavitev monarhizma, centralizma, integralizma in unitarizma lahko razumemo izjavo iz njegovega govora na shodu JDS konec decembra 1918 - torej že po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev - v Mariboru, ko je pogojeval resnično "življenje" stranke s tem, "če se raztegne iz ozkih slovenskih pokrajin čez vse širne pokrajine, ki so danes združene pod belim orlom kraljeve rodbine Karagorgjevičev"³⁷ ter zato kot temeljno smernico za delo stranke postavil, da "mora odslej naprej postati prva točka našega strankinega programa: da ima stranka svoje delovanje tudi prenesti na nekdanje hrvatske in srbske pokrajine, tako da bomo svojo skupščino imeli enkrat v Beogradu, enkrat v Zagrebu in enkrat v Ljubljani."³⁸

Naj samo na kratko omenimo, da če se je zaradi državnozborske volilne reforme, ki je bila sprejeta leta 1906, Šusteršiču - po našem mnenju neupravičeno - pripisovala krivda za nezadostno število mandatov za koroške Slovence, kar naj bi posledično vplivalo tudi na izgubo tega dela slovenskega ozemlja v času koroškega plebiscita, najdemo očitke za izgubo Koroške tudi na račun Tavčarjevega ravnanja v Narodni vladi leta 1918. Tako je Hribar v svojih *Spominih* o vlogi oziroma krivdi omenjene vlade, zlasti pa Tavčarja, za koroško katastrofo (pri tem ne velja prezreti njegovega nasprotja do Tavčarja ter posebej užaljenosti, ker je bil pri določitvi mest v vladi sam prezrt) zapisal: "V samozvani 'Narodni vladi' odločala je

³⁵ Slovenski narod, 17. 10. 1918, št. 241.

³⁶ Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 167-171; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 90-91.

³⁷ Slovenski narod, 24. 12. 1918, št. 305. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 124.

³⁸ Slovenski narod, 24. 12. 1918, št. 305.

- kakor se iz vsega vidi - volja poverjenika za prehrano. Največ menda zato, ker so vsi člani te vlade čutili, kako 'spretno' jih je bil spravil na njihova mesta. Saj so to bili povečini ljudje, ki so se skrbno izognili vsakršnega stika z ljubljansko slovansko konferenco dne 16. in 17. avgusta 1918., katera je - in zato, ker je - prevrat pripravljala. Na enega ali drugega je morebiti napravljalo tudi poseben vtis njegovo prijateljstvo s poveljnikom soške fronte maršalom Boroevićem. Morebiti se je celo ponašal s tem prijateljstvom in je skrbel, da je zanje izvedela široka javnost, pri čemer se je širila tudi smešna legenda, da se ima Ljubljana samo Boroeviću zahvaliti, da je niso zasedli Italijani, češ da je bilo v njegovi moči umakniti fronto do Zidanega mosta. Skratka: samoveličje nekaterih ljudi bilo je takšno, da je večini članov 'Narodne vlade' - še posebej pa njenemu famoznemu generalnemu štabu - jemalo vid. In facit vsega tega je bil, da smo izgubili Koroško. Ona je bila namreč za nas izgubljena že takrat, ko je 'Narodna vlada' dne 30. novembra 1918. sklenila, da se Celovec ne zasede. Samozvanci v 'Narodni vladi' zakrivali so to našo največjo katastrofo, ki nas je kedaj zadeti mogla. Vse, kar je temu sledilo, je v primeri s to nesrečo brezpomembno, kajti, da smo Koroško zasedli, ne bi bilo prišlo do plebiscita, in naš narod bi bil obvarovan sramote, ki mu jo je ta plebiscit nakopal pred celim svetom."³⁹ Enako je krivdo za izgubo Koroške iz istih razlogov pripisal Tavčarju (oziroma njegovemu vplivu na Narodno vlado) tudi Janez Kalan. V njegovih spominih najdemo namreč zapisano: "Ko bi bili Celovec in Beljak pravočasno zasedli, pa bi bila naša ostala. A Tavčar je na vse kriplje branil, da ne in ne, ker da on kot 'poverjenik za prehrano' ne more prevzeti skrbi za Celovec in Beljak, dasi so mu povedali, da je v obeh mestih živil na kupe. Bil sem pri seji, pri kateri se je sestavljala 'narodna vlada'. Seja je bila v

³⁹ Ivan Hribar: Moji spomini, II. del : osvobojevalna doba. Ljubljana 1928, str. 461. V zapisniku 26. seje Vlade SHS v Ljubljani z dne 30. 11. 1918 je zapisano: "Včeraj popoldne je general Maister sporočil telefonično Narodnemu svetu, da se je pogodil glede Koroške in Štajerske z zastopnikom Wohlfahrtsausschussa in polkovnikom Passyjem, da Maistrove čete zasedejo točke Št. Pavel, Grebin, Wageberg, Slovenski Št. Mihael, Krnski grad, Trg (Feldkirchen), Beljak, Šmohor, črto naravnost doli proti jugu do državne meje; vsi ti kraji inkluzivno, in da stopi ta pogodba v veljavo 30. t. m. General Maister prosi zajedno NV za aprovizacijo teh krajev, ker je deželna aprovizacija zelo slaba. Ko so se ta poročila prebrala, poroča obširno o vojaškem položaju na severni državni meji podpolkovnik generalnega štaba Ulmanky na podlagi dobljenih informacij. Poročevalec je mnenja, da je iz vojaškega stališča mogoče zasesti Celovec, težave pa nastanejo za prehrano. Poverjenik za prehrano dr. Tavčar izjavi, da ni v stanu prevzeti še aprovizacije Celovca. Za to naj vojaštvo zasede samo še Grabštajn pri Celovcu in Celovec sam le ogroža. Ker pa komisar za Koroško Smodej izjavi, da je v Celovcu množina živil, ki so se rekvirirala v prvi vrsti iz slovenskega ozemlja, ter približno za 50 milijonov vojnega blaga, ki ga bodo sicer Nemci odpeljali v Nemško Avstrijo, in dalje naglaša, da morajo Korošci imeti tudi Celovec kot središče uprave, se sklene: Smodej naj gre v Maribor in eventualno še v Zagreb in naj zasigura prehrano Celovca neodvisno od Ljubljane. (Se je prisotnemu Smodeju osebno naročilo.) Če se mu to posreči, se ukaže generalu Maistru zasesti Celovec, ker ima po lastni izjavi dovolj moči na razpolago. Generala Maistra je podučiti, da je njegov delokrog strogo vojaški, da tedaj nima sklepati z Nemško Avstrijo sam nikakih političnih pogodb ter da se ima v bodoče v vseh zadevah njegovega delokroga obračati na NV in ne na NS (izvrši podpolkovnik gen. st. Ulmanky)." V: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, I. del: Od 1. novembra 1918 do 26. februarja 1919 (ur. Peter Ribnikar). Ljubljana 1998, str. 148. Na žalost poročila o morebitni razpravi o vprašanju zasedbe tega dela ni. Isto "pomanjkljivost" gradiiva o tem vprašanju je v svojih Spominih omenil tudi Hribar: "Kako je razprava v tej usodni seji tekla, nam nje zapisnik ne pove. Dá se pa sklepati iz klasičnega sklepa, ki je silno značilen za komoditeto ljubljanskega poverjenika za prehrano. Kljub temu, da je bila potrebna stalna navzočnost komisarja Smodeja na Koroškem, sklenilo se je namreč, 'naj gre v Maribor in eventualno še v Zagreb in naj zasigura prehrano Celovca neodvisno od Ljubljane'. Človek se nehote vpraša, čemu je potemtakem bilo ljubljansko poverjenišтво za prehrano?" V: Hribar, Moji spomini, II. del, str. 438.

'Katoliški tiskarni', kamor so prišli tudi liberalci. Videl sem, kako se je Tavčar ponujal, da je prišel tudi v vlado. Nesrečna izvolitev! S svojo zanikrnostjo nas je ta veliki narodnjak pripravil ob ta lepi del slovenske zemlje. In pripravil nad Koroške Slovence strašno gorje. Duhovniki so na Koroškem slovenstvo z velikimi žrtvami branili in vzdrževali, Tavčar je Koroške Slovence žrtvoval svoji komoditeti. Zato so pa duhovniki 'brezdomovinci', on pa - narodni junak! O, ironija!"⁴⁰

Zvonko Bergant

IVAN TAVČAR AND THE NATIONAL QUESTION: FROM SLOVENISM TO YUGOSLAVISM

S u m m a r y

With regards to the Slovene national question, Ivan Tavčar, a writer and liberal orientated politician, initially strove to ensure the equality of the Slovene language in schools and other public institutions. The fulfilment of this nationalist demand was for him a guarantee for adequate education in the mother tongue, as a basis for sound national awareness. Like many other Slovene politicians of his time, Tavčar saw a genuine solution and affirmation of the Slovene nation, due to its small number, within the framework of Yugoslavia. This was supposed to guarantee its preservation. Thus we find that also Tavčar believed in the necessity for the Slovenes to integrate with other southern Slav nations, although, initially, this concept was not yet clearly defined in him. From being a promoter of Slovenism, Tavčar turned into a great advocate of Yugoslavism, (also) in the anthropological and nationalist sense, most especially after the foundation of two consecutive Yugoslav states in 1918. In this new framework he perceived the Slovenes as merely one of the tribes of a single Yugoslav nation. Such a perception also called for the adoption of a different concept of State. Apart from Yugoslav integrationism, Tavčar thus included centralism and unitarianism in his programme.

While, thanks to his literary work, Tavčar deservedly occupies a place among important personalities in Slovene history, one has to characterise his political activity, in spite of his liberal foundations, as reactionary, limited in its partisan orientation and without any noteworthy contribution to the elevation of the Slovenes as a nation. Although he was undoubtedly a distinguished figure in his own time, his political decisions and activity remained mainly at the level of rhetoric, while, in essence, they were anti-patriotic, anti-democratic and anti-social, with the view of preserving the status of the party, ideology and class to which he belonged and which he represented. Nevertheless, thanks to the latter, his work was not utterly devoid of positive consequences. By promoting a more sophisticated, bourgeois culture which, according to him, was also attainable through Slovene culture and language, he significantly contributed to the Slovenisation and strengthening of Slovene national awareness among the urban population in Carniola, which was thus helped to detach itself more easily from the German influence and Germanisation.

⁴⁰ Nadškofijski arhiv Ljubljana, f. 67, Janez Kalan: *Zapuščine*. O Tavčarjevih stališčih glede zasedbe Celovca novembra 1918 prim. Jurij Perovšek: Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918. V : Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 895.

1.01
Trst)"1899/1914"
Prejeto 7. 2. 2002

UDK

329.14:374.73(450.361

Sabine Rutar*

Emancipacija s pomočjo izobrazbe: italijanska in slovenska socialdemokratska izobraževalna društva v habsburškem Trstu (1899-1914)**

IZVLEČEK

V razpravi je prikazano delovanja dveh glavnih socialdemokratskih izobraževalnih društev v Trstu pred 1. svetovno vojno, italijanskega Circolo di Studi Sociali (Krožek za družbene študije) in slovenskega Ljudskega odra. Izobraževanje in kultura sta za avstrijsko socialnodemokratsko gibanje pomenila temeljni del dejavnosti. Tržaški socialdemokrati so tako zaznamovali vključitev mestnega proletariata v mestno družbeno tkivo da bi tako tudi oblikovali način za osnovanja določene skupinske identitete med novimi mestnimi prebivalci, ki so postajali industrijsko delavstvo. Razprava opisuje oba organizacijska okvirja in politično umestitev kot tudi delovanje obeh krožkov, osredotočeno na pisno in govorjeno propagando (predavanja), knjižnice, kot načina izobraževalnih dejavnosti, ki sta jih oba kroga izvajala. Posebna pozornost je posvečena oblikovanju vsebine vloge naroda.

Ključne besede: Avstro-ogrska, Trst, socialna demokracija, izobraževalna društva

ABSTRACT

EMANCIPACION WITH A HELP OF EDUCATION ITALIAN AND SLOVENE SOCIAL DEMOCRAT EDUCATIONAL CIRCLES IN AUSTRO-HUNGARIAN TRIESTE (1899-1914)

This article analyses the work of the two major social democratic educational associations in Trieste prior to the First World War, the Circolo di Studi Sociali (Circle for Social Studies) and the Ljudski oder (People's stage). Education and culture constituted a crucial part of the Austrian social democrat movement. The Trieste social democrats endorsed this project and aimed at including the urban proletariat into the city's social fabric as well as providing the means for forming a new socially defined group identity among the mostly new city dwellers that were to become the industrial proletariat. The article describes both the organisational framework and political urban setting as well as the practical work of the two circles, focussing on written and spoken propaganda (lectures), libraries, as well as the contents of the educational activities carried out by both circles. A special attention is given to articulations concerning the role of the nation.

* Dr., znanstvena sodelavka, Georg Eckert Institut für internationale Schulbuchforschung, D-38114 Braunschweig, Celer Strasse 3; e-mail: rutar@gei.de

** Daljša inačica prispevka Istruzione ed emancipazione: i circoli culturali socialdemocratici italiani e sloveni nella Trieste asburgica (1899-1914) je bila objavljena v: Qualestoria, XXIX, št. 2, dicembre 2001, str. 99-121.

Key words: Austro-Hungarian, Trieste, social democracy, educational circles

Kogar pritegnejo izsledki novjših študij o avstrijski moderni,¹ mu postane jasno, da je demografski razvoj Trsta ter posledice le-tega vzporedno opaziti tudi pri ostalih avstro-ogrskih mestih: množična priseljevanja² in s tem sorazmerno naraščajoč etnično in kulturno heterogeni tuji delež v mestu so izražali multietničnost in multikulturnost monarhije. Po eni strani je sociokulturno mešanje pripeljalo do akulturacije in asimilacije, po drugi strani pa je pospešilo razmejivene tendence med staroselci in priseljenci. Etnično kulturna pluralnost je okrepila krizo identitete, ki je sprožila modernizacijo in je v dobi preloma to usmerjenost še bolj otežila.³ Koordinate nacionalnih in socialnih konfliktov so se križale na mnogo načinov in dolgotrajno priseljevanje je ustvarilo industrijski proletarijat, čigar socialni sestav se je vedno znova rekrutiral iz nižjih družbenih slojev.⁴

Geslo razrednega boja socialdemokratskega delavskega gibanja je razcepljenost družbe poglobilo le navidezno. Dejansko je socialdemokratska vizija boljšega sveta novim prebivalcem mesta ponudila "trdno začrtan model 'proletarskega življenja', sestavljenega iz socialne zavesti, političnega svetovnega nazora in kulturne prakse".⁵ To jim je omogočalo družbeno integracijo in s tem nenazadnje tudi socialno urejenost mesta.⁶ Razvoj političnega delovanja oblikujočega se industrijskega proletariata je za Trst in Primorje podrobno predstavila Marina Cattaruzza.⁷ Dokončno manifestacijo internacionalističnega socializma znotraj

¹ Moritz Csáky: Die Wiener Moderne : ein Beitrag zu einer Theorie der Moderne in Zentral-europa. V: Rudolf Haller (izd.): Nach Kakanien. Annäherung an die Moderne, Wien/Köln/Weimar 1996, (Studien zur Moderne), str. 59-102, posebno str. 79-96. Glej tudi ostale prispevke v istem zvezku, kot tudi Heidemarie Uhl (izd.): Kultur - Urbanität - Moderne : Differenzierungen der Moderne in Zentraleuropa um 1900. Wien 1999 (Studien zur Moderne, 4).

² Leta 1870 je živel v mestu približno 70.000 ljudi, leta 1890 155.000, leta 1910 226.000 in leta 1913 247.000. Leta 1910 skoraj polovica prebivalcev ni bila rojena v mestu. Trst je bil med štirimi največjimi mesti Avstro-Ogrske za Dunajem, Budimpešto in Prago. Več Slovencev je živel v Trstu (približno 56.000) kot v Ljubljani (približno 50.000). Glej Anna Millo: Storia di una borghesia : la famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale, Gorizia, str. 86, 113; Andrej Studen: Smrdelo je kot kuga : k zgodovini higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. V: Zgodovina za vse, 1994, št. 1, str. 44-57, tu str. 55; Brian R. Mitchell: European Historical Statistics, 1750-1970. London, Basingstoke, 1978, str. 12-14. Ostali avtorji navajajo nekoliko odstopajoče vrednosti, vendar splošen trend demografskega razvoja zaradi tega ni dvomljiv.

³ Za definicijo preloma stoletja kot prelomne dobe na sploh in v oziru do avstroogrške monarhije glej Haller, Nach Kakanien, str. 7-22. O pojmu moderne v njenem specifično centralnoevropskem izrazu glej v istem zvezku Helmut Konrad: Zeitgeschichte und Moderne, str. 23-57, posebno str. 25sl. in 29sl.

⁴ O etničnih in socialnih razlikah v Trstu primerjaj Marina Cattaruzza: La formazione del proletariato urbani : immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla meta del secolo XIX alla prima guerra mondiale. Torino 1979 (Teoria e storia di classe 13); ista, Italiener und Slovenen in Triest 1850-1914. V: Andreas Moritsch - Harald Krahwinkler (izd.): Alpen-Adria-Städte im nationalen Differenzierungsprozeß. Klagenfurt - Ljubljana - Wien 1997 (Unbegrenzte Geschichte / Zgodovina brez meja, 4), str. 199-255.

⁵ Wolfgang Kaschuba: 1900 : Kaiserreich, Arbeiterkultur und die Moderne. V: Jürgen Kocka - Hans-Jürgen Puhle - Klaus Tenfelde (izd.), Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat. Festschrift für Gerhard A. Ritter zum 65. Geburtstag, München mdr. 1994, str. 71-92, str. 82.

⁶ Hans Paul Bahrdt: Die moderne Großstadt : soziologische Überlegungen zum Städtebau. Hamburg 1969 (2. izd.), 1961, str. 110.

⁷ M. Cattaruzza: Socialismo adriatico : la socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della Monarchia asburgica: 1888-1915, Manduria-Bari-Roma 2001 (2. izd.), 1998 (Società e cultura 17).

italijansko govorečega organiziranega delavstva je postavila med leto 1888, ko je bilo osnovano prvo socialdemokratsko delavsko društvo 'Confederazione operaia', in leto 1902, ko je

umrl prvi delavski vodja Carlo Ucekar ter na njegovo mesto stopil Valentino Pittoni.⁸ Slovenska socialnademokracija celotnega slovenskega prostora je ostala šibkejša. Cattaruzza to po eni strani utemeljuje z uporabo nemško govorečih socialistov proti ustanovitvi lastne slovenske organizacije, po drugi strani z močnim vplivom katoliških strank ter konec koncev tudi s prekrivanjem nacionalnih in socialnih emancipacijskih zahtev. V Trstu večjih ovir pri osnovanju organizacij ni bilo, tudi katoliški vpliv ni bil zastrašujoč, zato je imela stranka v letih pred izbruhom 1. svetovne vojne približno 2.500 članov. To število je odgovarjalo številu članov celotne dežele Kranjske.⁹

Aktivnosti izobraževalnih društev kot del socialdemokratskega kulturnega gibanja so tisti vidik tržaškega delavskega gibanja, ki je bil v doslej obstoječih študijah le obrobno obravnavan.¹⁰ Sledeča raziskava je osnovana na gradivu tržaškega državnega arhiva, ki na razpolago nudi vire relevantnih kulturnih društev. Ti viri se nahajajo v 'Atti Presidiali Riservati' in v aktih 'Società' Policijske direkcije. Pomemben vir so tudi statuti društev, strankarski časopisi 'Il Lavoratore', 'Delavski list', 'Rdeči prapor' in 'Zarja' kot tudi druge socialdemokratske publikacije.

Tržaški socialdemokrati so projekt izobraževanja prevzeli od nemško-avstrijskih in nemških socialdemokratov. Bistvo projekta so sestavljale tri komponente: kulturna emancipacija, znanstveno zasnovanje socializma in boj za socialne in politične pravice. Brez izobrazbe teh komponent ne bi bilo mogoče osvojiti. V Nemčiji kaže uporaba besede *izobrazba* - namesto prozaične besede *vzgoja* - na posredno povezavo s Humboldtovo tradicijo. Ta je imela učenje in izobrazbo za sredstvo razvoja celotne osebnosti.¹¹ Slovenski dobesedni prevod *Delavsko izobraževalno društvo* kot tudi italijanski *Circolo operaio di cultura* sta nakazala smisel društev oziroma dejstvo, da sta društvi v izobraževalni projekt všteli celoten osebni razvoj.¹²

Slovensko izobraževalno društvo 'Ljudski oder' je delovalo kot nadorganizacija za zbor in orkester, dramsko, plesno, žensko in mladinsko sekcijo. Italijanski 'Circolo di studi sociali' pa je imel avtoritativno funkcijo vzornika, doprinesel je k oblikovanju kulturnih društev. Ta so bila organizacijsko samostojna. V poimenovanju in v statutih obeh delavskih izobraževalnih društev se zrcalita podoba lastne samoumevnosti in različna pristopa do izobrazbe. V septembru 1899 osnovani 'Circolo di studi sociali' je poudaril svojo intelektualnost in izobraževalni doprinos, ki se je osredotočil na posredovanje znanosti na vseh področjih, še

⁸ Prav tam, str. 49-60.

⁹ Prav tam, str. 63-79.

¹⁰ S socialdemokratskim kulturnim gibanjem sem se ukvarjala v svoji doktorski disertaciji: Sabine Rutar: *Kulturelle Praxis im multinationalen sozialdemokratischen Milieu in Triest vor dem Ersten Weltkrieg*. Doktorska disertacija, Europäisches Hochschulinstitut, Florenz, 2001.

¹¹ Vernon Lidtke: *The Alternative Culture : Socialist Labour in Imperial Germany*. Oxford 1985, str. 159.

¹² Tudi italijansko delavsko kulturno gibanje je za zgled imelo nemško gibanje. Glej Maurizio Ridolfi: *Il PSI e la nascita del partito di massa 1892-1922*. Roma - Bari 1992.

posebno v gospodarskih vedah. Le postransko se je razvila tudi namera organizirati ekskurzije, slavnostne prireditve in koncerte.¹³ V marcu 1905 osnovani

'Ljudski

oder' je kot glavni namen društva izpostavil izobrazbo članov kot tudi njihovo zabavo. Izobraževalna predavanja niso imela večje vrednosti, v glavnem so organizirali prireditve kot na primer dramske igre, koncerte, recitacije in predavanja o gledališču, glasbi, petju in govorništvu.¹⁴

'Circolo di studi sociali' se je z lastno definicijo oklical za intelektualno organizacijo. Poslanstvo te je bilo posredovati delavcem, ki so stoletja živeli v odvisnosti in bedi, zavest o njihovi zgodovinski vlogi in s tem okrepiti moralno orožje.¹⁵ Pobudniki 'Ljudskega odra' so namen društva predstavili bližje tržaškemu kontekstu: v Trstu so Slovenci, katerim se na splošno odreka pravica do osnovne izobrazbe v materinem jeziku. Ti torej društvo najbolj potrebujejo, saj potrebujejo izobrazbo in kulturo.¹⁶ Poleg tega so se oprijeli mota Wilhelma Liebknechta: znanje je moč.¹⁷

Znanost je morala nadomestiti naloge religije in naroda. Nevednež, ki se ne zaveda svojega položaja in "le teče z drugimi", nikoli ne more biti zanesljiv član stranke: "Zakaj je socialni demokraciji potrebno, da se briga za izobrazbo svojih pristašev? *Zato ker neizobražen človek niti socialist ne more biti.* Socializem temelji na dokazani vedi. [...] Kdor ne razumeva socializma, tudi ne more poznati praktičnega dela socialno-demokratske stranke"¹⁸ (podčrtano v originalu).

Cilj izobraževalnega projekta je bil od meščanske kulture pobrati vse, kar je bilo koristnega in potrebnega za socialno evolucijo: "Kultura, ki se poraja, ne more in ne sme uničiti celotne dosedanje kulture, ampak le njene slabe in škodljive dele. Obstaja dediščina znanstvenih, filozofskih in moralnih pridobitev, ki jih ni ustvarila ena sama kultura, pač pa je dosežek tisočletnih naporov mislečega in borbene človeštva v okviru stotih kultur. [...] Te dediščine se ne osvoji v enem dnevu in ne samo z ekonomskim in političnim bojem. [...] Ne smemo se boriti proti prefinjenim navadam meščanstva, temveč proti nepravični družbi, zaradi katere so te navade dostopne le majhnemu delu človeštva."¹⁹

¹³ Archivio di Stato di Trieste (dalje AST), Direzione di Polizia (Dir. Pol.), Atti Presidiali Riservati (APR) škatla (šk.) 313, Statuto del Circolo di studi sociali. 11. 8. 1899 je državni namestnik odobril statut, 3. 9. je bila ustanovitvena prireditev, 5. 11. so bile dejavnosti javno sprejete.

¹⁴ Pravila društva Ljudski oder v Trstu. Trst 1905. Območje delovanja, ki si ga je društvo želelo, je bilo celotno Primorje. Statut je državni namestnik odobril 14. 2. 1905. 16. 3. je bil ustanovitveni sestanek. AST, Dir. Pol., Società, šk. 318, Zapisnik prvega ustanovnega občnega zbora društva 'Ljudski oder' v Trstu, 16. 3. 1905; Il Lavoratore, 28. 3. 1905, Al congresso costitutivo del 'Ljudski oder'.

¹⁵ Per l'idea nostra! 14. 8. 1904, Numero unico festeggiandosi il V.^o Anniversario dell'istituzione del "Circolo di studi sociali" di Trieste.

¹⁶ AST, Dir. Pol., Società, šk. 318, Zapisnik prvega ustanovnega občnega zbora, 16. 3. 1905; Il Lavoratore, 28. 3. 1905, Al congresso costitutivo del "Ljudski oder".

¹⁷ Rdeči prapor, 3. 8. 1906, Društvo "Ljudski oder". Lidtke, The Alternative Culture, str. 161sl.) označuje Liebknechtovo ideologijo izobraževanja, ki jo je objavil leta 1872 v brošuri Znanje je moč - moč je znanje, kot mešanico liberalnih idej, Humboldtovega neohumanizma in kvazimarksizma. Lotil se je državnega izobraževalnega sistema, očital mu je, da množice vzdržuje v nevednosti, kar služi interesom vodilnih razredov. "Ljudski oder" tega očitka ni naslovil le na liberalne mestne očete, ki so imeli v rokah občinsko šolsko politiko, temveč tudi na narodnjake in njihove šolske organizacije, Ciril-Methodovo društvo.

¹⁸ Delavski list, 26. 6. 1909, O izobraževalnih društvih.

¹⁹ Il Lavoratore, 18. 12. 1902, Dal basso in alto. Predavatelje v "Circolo di studi sociali" so

Analitična perspektiva bi naletela na slab odziv oz. bi bila deležna slabega mnenja, če bi zanimanje delavskega kulturnega gibanja za meščanske kulturne vsebine in oblike želeli razumeti v smislu pomeščanjenja. Mnogo bolj so bile nepremagljive socialne omejitve v vsakodnevnem življenju, ki so te interese tudi sprožile. Obširna zahteva po izobrazbi delavskega gibanja je bil protest proti restriktivnim potezam, ki so označevale izobraževalni program buržoazije, oziroma program pravega pomeščanjenja. Ta protestna drža je imela tudi odgovornost, "da je meščansko jedro obvladovalo polje delovanja tudi takrat, ko so se zunanje koalicije med delavstvom in meščanstvom prelomile, ekonomski odnosi pa drastično poslabšali."²⁰

V nasprotju pa delno soglasje kulturne vsebine v nobenem primeru ne sme biti razumljeno kot *socialno* zblíževanje. V socialdemokratskem okolju so kopirali in prilagajali svojim potrebam različne, posebno še meščanskim področjem družbenega življenja podvržene aspekte izobraževalnega programa. S tem so pridobili neko "novo kvaliteto"²¹, ki se je, kot bo prikazano v nadaljevanju, oblikovala v medsebojnem vplivanju do že obstoječega.

Pisana beseda

Bistveni del pisne propagande je bilo prepričevanje, s katerim so delavce želeli pripeljati do spoznanja smisla branja. S pomočjo tega spoznanja bi posamezniki v branju našli veselje, ali celo "intimno zadovoljstvo". Navduševanje nad pisano besedo je bilo očitno: "Koliko tolažbe in intimnih radosti so oropani tisti, ki ne berejo in se ne učijo! Kaj lahko nudi večjo tolažbo in kaj lahko sproža bolj silovito in globoko veselje kot to, da najdeš v časopisih, revijah in znanstvenih knjigah potrditev, osnovo, oporno točko, dokaz resničnosti našega ideala zvestobe in ljubezni."²²

Osnovna ovira, ki bi jo bilo treba premagati, je bila nepismenost. Lavoratore je za "sveto delo" označil trud posameznikov, ki so nepismenega pripravili do učenja

poveljevali kot globoke mislece, učenjake in znanstvenike. La conferenza Zerboglio, 6. 1. 1903, La conferenza di Saverio Merlino al Politeama Rossetti, 24. 3. 1903, Prima conferenza Crespi, 31. 3. 1903. Očitna je podobnost s teorijo Otta Bauerja (*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien, 1924 (2. izd.), 1907).

[...] una civiltà che sorge non può e non deve distruggere tutta la civiltà precedente, ma solo la parte caduta e dannosa. Evvi infatti un patrimonio di conquiste scientifiche, filosofiche e morali che non è portato di una singola civiltà, ma costituisce una conquista ottenuta dagli sforzi millenari di un'umanità pensante e combattente attraverso a cento civiltà che sta per sorgere. [...] Ma questo patrimonio non si conquista in un giorno, e non si conquista soltanto colle lotte economiche e politiche. [...] Non dobbiamo combattere le abitudini raffinate dei borghesi, dobbiamo combattere l'ingiustizia sociale che le rende possibili solo per una piccola minoranza dell'umanità.

²⁰ Herman Bausinger: *Verbürgerlichung - Folgen eines Interpretaments*. V : Günther Wiegmann (izd.): *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert : Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier vom 13. bis 18. September 1971*. Göttingen 1973 (*Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im Neunzehnten Jahrhundert* 5), str. 24-49, cit. str. 29.

²¹ Axel Körner: *Das Lied von einer anderen Welt : kulturelle Praxis im französischen und deutschen Arbeitermilieu 1840-1890*, Frankfurt am Main-New York 1997 (*Historische Studien*, 22), str. 109.

²² Per l'idea nostra!, 14. 8. 1904. "*...E di quali consolazioni e di quali gioie intime non si privano coloro che non leggono e non studiano! Avere nella mente uno splendido ideale di fede e di amore, e trovare nei giornali e nelle riviste, nei libri della scienza il conforto, la base, il punto di sostegno, la prova della verità del nostro ideale, quale consolazione maggiore, quale gaudio intimo più intenso e forte?*"

branja in pisanja, kajti "nepismen delavec *nikoli ne bo mogel pripadati stranki* in bo vedno *blago*, ki ga bo kupil tisti z najboljšo ponudbo [...] naša stranka potrebuje *zavest* in ljudi, ki razumejo nujnost boja in poznajo lastne pravice"²³ (poudarjeno v originalu).

Druga ovira, ki bi jo bilo treba premagati, je bilo poistovetenje izobražencev s knjižnim jezikom. Lavoratore je objavil v tržaškem dialektu pisano poročilo nekega stiliziranega peka ("un pistor"). Poudarja, da naj bi bili brezhibna italijanščina in slovnica drugorazredni: "Če grem v kavarno, rad preberem časopise in če včasih kakšne besede ne razumem, vprašam tovariša ali doma pogledam v slovar, ki sem ga kupil v Getu²⁴ za eno krono. Doma, zvečer, berem knjige, ki si jih sposodim v knjižnici, in tako [...] sem povsem prenehal hoditi v gostilno. Kratko malo, postal sem drug človek. [...] Sploh ni nujno, da se na sejah in shodih govori v pravilni italijanščini in piše slovnično pravilno. To, kar je potrebno, so dobre ideje in za te je nujno [...] brati in se zanimati za vsa vprašanja".²⁵

En od protagonistov in osnivalcev tržaškega delavskega gibanja, Etbin Kristan, je v Trstu objavil prvo brošuro v slovenskem jeziku z ljudsko prosvetljskim namenom. Z njemu lastnim retoričnim patosom je povzdignil pomen branja: "Največja sovražnica ljudstva je nevednost. [...] Ta resnica nas vodi, da smo se namenili, izdati nekoliko poučnih knjižic. S prvo stopamo danes pred naše siromašno ljudstvo. [...] Naš namen je, kolikor mogoče poučiti to ljudstvo in ga iztrgati iz tiste nevednosti, v katero je zapadlo brez lastne krivice".²⁶

V samopredstavitvi je bilo poudarjeno,²⁷ da je knjižnica 'Cicolo di studi sociali' razpolagala z obsežnim številom socialistično usmerjenih časopisov in časnikov v italijanskem in nemškem jeziku,²⁸ namesto klasikov pa je nudila knjige pretežno moderne vsebine. Leta 1903 je seštevek knjig znašal približno tisoč knjig. Dve leti kasneje (1905) je Lavoratore, ki je s ponosom poudarjal, "kakšen širitelj kulture v Trstu je postal naš 'Circolo di studi sociali'", objavil, da knjižnica šteje preko dva tisoč zvezkov.²⁹

²³ Il Lavoratore, 25. 10. 1901, Per gli analfabeti. "... un operaio analfabeta non potrà appartenere ad alcun partito e sarà sempre una merce che potrà essere acquistata dall'offerente maggiore. [...] il partito nostro ha bisogno di coscienza, di gente che comprenda la necessità della lotta e conosca i propri diritti".

²⁴ Pisano Ghetto, v italijanščini pravilno ghetto. Mišljena je židovska četrt v Trstu.

²⁵ Il Lavoratore, 29. 3. 1901, L'utilità dell'istruzioni. "...Mi, quando vado in caffè, me piassi leger tuti i giornai e se qualche volta me capita qualche parola che no capisso, allora ghe domando a qualche compagno, opur guardo a casa in un vocabolario che me go comprò in Ghetto par una corona. A casa, ala sera, legio libri che ciogo in biblioteca, e cussi [...] go dismissed del tuto l'osteria. Insoma in quattro parole, son tuto un altro omo. [...] No xe afato bisogno de parlar ne le sedute o nei comizi, in lingua, e nepur no xe bisogno de scriver gramaticalmente co no se sa; ma quel che ghe vol aver, xe bone idee e per aver queste xe necessario [...] a leger e a interessarse de tute le question".

²⁶ Etbin Kristan: Kapitalizem in proletarijat. Trst 1901, str. 3.

²⁷ Il Lavoratore, 28. 7. 1903, Alla Biblioteca del "Circolo di studi sociali". Knjižnico so imeli za eno najboljše založenih v mestu; v njej je bila na ogled vsaj kultura, najboljši italijanski, francoski in nemški časniki in časopisi v vseh jezikih. Glej Il Lavoratore, 31. 3. 1904, 18. 3. 1902, Il nostro "Circolo di studi sociali"; 14. 2. 1907, "Circolo di studi sociali".

²⁸ Med drugimi Avanti! iz Rima, Popolo iz Trenta, Proletario iz Pule, Arbeiter-Zeitung z Dunaja, nemški Vorwärts in Vorwärts iz New Yorka, Grido del Popolo iz Torina in glasila drugih italijanskih mest. Med časopisi so bili najpomembnejši Critica sociale, Moderne Welt, Der wahre Jakob, Simplicissimus in satirični Glühlichter. Il Lavoratore, 21. 1. 1901, Circolo di studi sociali.

²⁹ Il Lavoratore, 5. 9. 1905, La Biblioteca del "Circolo di studi sociali"; Rdeči prapor, 8. 6. 1906,

Kmalu po osnovanju je tudi 'Ljudski oder' odprl svojo čitalnico, kjer so bili na vpogled slovenski, nemški, italijanski in hrvaški časniki in časopisi. 'Ljudski oder' je organiziral tudi potujočo knjižnico s slovenskimi knjigami.³⁰ Števila teh se, žal, ne

da niti približno ugotoviti. Tri leta kasneje (1909) je Rdeči prapor pisal, da je knjižnica, ki je bila financirana izključno z denarjem delavstva, obsegala "preko 3000 [sic] najlepših izbranih slovenskih in hrvaških knjig", med katerimi so bili tudi nemško-slovenski in hrvaško-francoski slovarji.³¹ Isti časnik je septembra 1910 pisal, naj bi knjižnica narastla na več kot tisoč zvezkov, v katerih naj bi bilo zvezanih skoraj štiri tisoč pisnanj. V očitnem navdihu realnosti je tričetrleta kasneje navedel število 250 hrvaških in skoraj 500 slovenskih knjig.³² Poudarjen je bil primanjkljaj socioekonomskih pisnanj v slovenskem jeziku, ponudba je bila namreč manjša od ovpraševanja. Knjižnica je zato v lastni pobudi izdala knjižico v 3000 izvodih. Josip Ferfolja je prevedel iz nemščine tri predavanja, ki so bila predstavljena v delavskem domu.³³

Govorjena beseda

Vernon Lidtke je opozoril, da naj bi bila vrednost govorne besede v emancipacijskih gibanjih neprecenljiva.³⁴ Sporočilo o nujnosti izobrazbe in tudi sama vsebina izobraževanja sta bila v glavnem širjena z ustno besedo. Ime 'Ljudski oder' je bilo sposojeno od italijanskega 'Tribuna popolare', vodilni motiv je bil govorniški oder.³⁵ Izobraževalna ponudba 'Circolo di studi sociali', "večje zadovoljstvo posvetovanj in predavanj",³⁶ je bila označena kot najboljši protistrup proti veliki pregrehi proletariata, t.j. proti prekomernemu uživanju alkohola. Dolga leta je ostala trajna naloga izobraževalnega dela.³⁷

Za obdobje med leti 1899 in 1914 je v policijskih aktih dokumentiranih skoraj 500 predavanj, ki jih je organiziral 'Circolo di studi sociali'. Prireditve so se

Društvo "Circolo di studi sociali", potrjuje, da v Trstu ni bilo društva, ki bi imelo bogatejšo knjižnico. "... quale centro dell'irradiazione della coltura in Trieste sia diventato il nostro 'Circolo di studi sociali'".

³⁰ Rdeči prapor, 13. 4. 1906, Društvo "Ljudski oder" v Trstu. Med slovenskimi časniki in periodiko so se nahajali Slovan, Naši zapiski in Ljubljanski zvon in zvezki Slovenske matice. Po nemškem zgledu so poskušali z ustanovitvijo potujoče knjižnice delavcem, ki so imeli delavnik daljši od obratovalnega časa knjižnic, olajšati dostop do čtiva. Še več, s pomočjo potujočih knjižnic naj bi knjige prinesli k delavcem, Glej Lidtke, The Alternative Culture, str. 181.

³¹ Rdeči prapor, 28. 9. 1909, Društvo 'Ljudski oder' v Trstu; 2. 11. 1909, "Ljudski oder" v Trstu, številk bi morala biti v primeru, če ne gre za tiskarsko napako, dodana ena ničla.

³² Rdeči prapor, 14. 9. 1910, 17. 5. 1911, "Ljudski oder".

³³ Trije nemški govorniki, katerih govore je Ferfolja prevedel, so bili Karl Renner, Robert Danneberg in Leopold Winarsky. Njihova predavanja so podala pregled osnovnih vprašanj: "Moderni politični razvoj", "Moderni gospodarski razvoj" in "Cilji socializma". Rdeči prapor, 17. 5. 1910, "Ljudsko oder" v Trstu.

³⁴ Lidtke, The Alternative Culture, str. 17sl.

³⁵ Tako je razložil nastanek društvenega imena Ivan Regent: Ob 50-letnici ustanovitve Ljudskega odra v Trstu. V: Jadranski koledar, 1955, str. 145-155.

³⁶ "...il diletto elevato delle conferenze e delle letture".

³⁷ Il Lavoratore, 31. 3. 1904. Il nostro 'Circolo di studi sociali' (citato); 8. 10. 1901, L'alcoolismo; 27. 1. 1903, L'alcoolismo a Trieste; 25. 2. 1904, L'alcoolismo triestino; 5. 4. 1906, Le conferenze Ferri. L'alcoolismo; 17. 10. 1907, Alcoolismo e suicidio a Trieste; 31. 10. 1907, L'alcool e il proletariato; 1. 11. 1907, Contro l'alcool. La conferenza Zerboglio; 6. 11. 1907, Contro l'alcoolismo. Un po di discussione; 1. 12. 1909, Per il 'Circolo di studi sociali'; 29. 4. 1914, Conferenze Voghera sull'alcoolismo.

odvijale od septembra do maja. Za leta 1900-1902 je v aktih najti letno 20 do 25 predavanj, kasneje se je število močno dvignilo. Od začetka 1903 do sredine 1906 je bilo organiziranih in izpeljanih skoraj polovico vseh predavanj, med 30 do 50 na semester. Od sredine leta 1906 do sredine leta 1914 je za posamezne semestre dokumentiranih od 1 do 20 predavanj, povprečno 25 na leto. Le za leto 1908 policijska direkcija ni registrirala niti enega predavanja.³⁸

Za 'Ljudski oder' je v policijskih aktih med leti 1905 in 1914 dokumentiranih 60 predavanj, ki so bila organizirana prav tako med septembrom in majem. Dokumenti ne posredujejo nobene prave kontinuitete prirediteljev. Bilo je več presledkov, najdaljši so trajali več mesecev - med januarjem in novembrom 1907, februarjem in decembrom 1909, januarjem in septembrom 1912. Za leti 1913 in 1914 je dokumentirano le eno predavanje, v obdobju pred tem je številka nihala med 2 in 9, le za leto 1906 jih je skupaj 17. Razloge za preskromno dejavnost 'Ljudskega odra' je pripisati skromnim finančnim sredstvom, majhnemu številu slovenskih prebivalcev in njihovi šibki socialni strukturi kot tudi dejstvu, da so bile mnoge cerkvene in narodnjaške dejavnosti naravnane prav na te skupine ljudi. Majhne vloge ne igra niti okoliščina, da je veliko slovenskih interesentov, ki so znali italijanski jezik, obiskovalo prireditve 'Circolo di studi sociali'. Predavanja v slovenskem jeziku so bila več ali manj ekskluzivne narave.³⁹

Število poslušalcev v 'Circolo di studi sociali' se je v prvih dveh letih njegovega obstoja gibalo med približno 40 do 200. Leta 1902 je predavanje Tullia Rossi Doria "La scienza e il proletariato" (Znanost in proletarijat) prvič pritegnilo več kot 1000 poslušalcev; 100 do 400 poslušalcev je v sledečih letih prišlo na napovedana predavanja, predavanja Romea Soldija "Socialismo di stato, liberalismo e socialismo democratico" (Državni socializem, liberalizem in demokratični socializem, 1902), Artura Labriole "La funzione storica dell'individualismo" (Zgodovinska funkcija individualizma, 1902), Ivanoea Bonomija "La crisi del marxismo" (Križa marksizma, 1902), Adolfa Zerboglia "Il socialismo e la natura dell'uomo" (Socializem in človekova narava, 1903), Saveria Merlini "Dall'utopia al positivismo" (Od utopije do pozitivizma, 1903), Angelice Balabanoff "La Russia odierna" (Današnja Rusija, 1904), Gustava Sacerdotea "Gesù Cristo e le leggende orientali (con proiezioni)" (Jezus Kristus in orientalske legende (s projekcijami), 1905) pa so dosegla med 1000 in 1500 poslušalcev. Ciklus desetih predavanj Enrica Ferrija z naslovom "La storia naturale dell'umanità" (Zgodovina narave človeštva) je v začetku leta 1905 obiskalo med 900 in 1900 poslušalcev. Rekord v številu poslušalcev je konec leta 1905 dosegla Angelica Balabanoff. Njeno predavanje "La rivoluzione in Russia" (Revolucija v Rusiji) je poslušalo 2500 poslušalcev. Od leta 1906 je zanimanje za obisk predavanj padlo. Predavanja je v povprečju obiskalo le še približno 250 oseb.⁴⁰

V 'Ljudskem odru' je bilo stanje skromnejše. V prvem letu obstoja društva, to je v letu 1905, je predavanja poslušalo med 100 in 250 oseb. Za sledeča leta je

³⁸ AST, Dir. Pol., APR, šk. 313.

³⁹ AST, Dir. Pol., Società, šk. 318.

⁴⁰ AST, Dir. Pol., APR, šk. 313; Per l'idea nostra!, 14. 8. 1904.

dokumentiranih 50-250 prisotnih. Rekord v številu poslušalcev je dosegel Etbin Kristan leta 1911 s 300 poslušalci. Predavanje je naslovil "Kitajska revolucija". Od začetka leta 1909 do sredine leta 1910 je bilo organiziranih 10 posvetovanj, ki jih je poslušalo 2005 oseb. Predavali so Ivan Merhar, Anton Dermota, Etbin Kristan, Zofka Kveder in Josip Ferfolja.⁴¹

Ruska revolucija je sicer sprožila splošen interes, vendar bolj kot sama vsebina predavanj so bile za množične obiske odločujoče osebnosti, ki so nastopale. Pri poslušalstvu sta vodilni položaj zasedla Enrico Ferri in Etbin Kristan. Poleg njuju so bili posebno priljubljeni še Angelica Balabanoff, Gustavo Sacerdote in Ivan Cankar.⁴²

Konference 'Ljudskega odra' so vedno prirejali v delavskem domu. Tam se je odvijala tudi večina posvetovanj 'Circolo di studi sociali', vendar se je slednji v svojem najplodnejšem obdobju med leti 1902 in 1907 pogosto obrnil na večja mestna gledališča, Politeama Rossetti ali Teatro Fenice. To kaže na priljubljenost prirediteljev ne le med delavci ter na določeno zavezanost in priznanje Circola v mestnem kulturnem krogu. Gonilna sila društva je poudarila, da je Circolo ugled užival "tudi izven naše stranke", vendar tudi v najuspešnejših letih ne toliko, da bi prejel finančno podporo iz javnih sredstev.⁴³

Leto 1907 je bilo leto prvih volitev po pridobitvi splošne volilne pravice moških in leto nasilnih razpravljanj glede podražitve kruha. To leto je delovalo kot kristalizacijska točka v izoblikovanju razrednih naspotij. To je bilo jasno posebej v primeru 'Circolo di studi sociali'. Seveda je socialdemokratska retorika tudi v tem društvu že prej odigrala pomembno vlogo, kot delavsko izobraževalno društvo pa je bil Circolo prvi, ki je bil po bojkotu meščanstva in po notranji krizi socialdemokratske stranke prisiljen k jasnim določitvam mesta v politiki. Do leta 1907 so tudi meščanske plasti rade sprejemale ponudbe za prireditve Circola, "ker so bile tako izredno zanimive, malo so stale in ker jih ni bilo mogoče dobiti nikjer drugje."⁴⁴ Odklonilna drža liberalnonacionalnega meščanstva po socialnodemokratski zmagi na volitvah v državni zbor leta 1907 ni bila nepomemben dejavnik za finančni zlom, ki ga je doživelo društvo. Leto 1908 je bilo leto skoraj popolne nedejavnosti, na koncu le-tega so oznanili, "društvo bo po predolgem premoru, ki je bil posledica vsem znanih bolečih okoliščin, obnovilo svoje dejavnosti."⁴⁵ Ljudje so se osredotočili na obnovo splošne dejavnosti društva, tri podružnice Circola, ki so bile ustanovljene v letih uspeha v starem delu mesta (Cittavecchia) in v četrtiladjedelcev pa so bile razpuščene. Te težave, ki so

⁴¹ Rdeči prapor, 14. 9. 1910, 'Ljudski oder'.

⁴² Ridolfi, Il PSI, str. 155, opiše Ferrija kot "prvega in morda najuspešnejšega vodjo množic, brez dvoma najbolj znanega tudi v tujini, katerega je v Italiji na prelomu stoletja ustvaril socializem. [...] Ferrijevih konferenc se, po predpostavkah kronista [Avanti], ne da povzeti. So silne in genialne improvizacije, žarki in iskre čarobne govorniške spretnosti." Cattaruzza, Socialismo adriatico, str. 65, opiše Kristana kot "obdarjenega z dobro izobrazbo, briljantno govorniško spretnostjo in učinkovitim stilom".

⁴³ Il Lavoratore, 31. 3. 1904, Il nostro 'Circolo di studi sociali'; AST, Dir. Pol., Società, šk. 318; AST, Dir. Pol., APR, šk. 313. Gledališke, koncertne in slavnostne prireditve Circola so že od začetka leta 1900 večkrat prirejali v mestnih gledališčih.

⁴⁴ Il Lavoratore, 11. 1. 1911, I professionisti dell'italianità e il 'Circolo di studi sociali'.

⁴⁵ Il Lavoratore, 24. 12. 1908, Ai soci del "Circolo di studi sociali". Edmondo Puecher je prevzel vodstvo nekaj tednov pred tem od Michela Susmela, ki je bil gonilna sila velikega uspeha. To vodstvo pa je bilo le prehodnega značaja. Glej tudi Il Lavoratore, 6. 12. 1908, Il Congresso del "Circolo di studi sociali" ... "*perchè erano magnificamente interessanti e costavano pochissimo e non si potevano avere altrove*".

nenazadnje sprožile zaostren pritisk političnih nasprotnikov, so se odvijale vzporedno s problemi Slovencev, ki so se morali boriti z novo narodnjaško delavsko organizacijo 'Narodna delavska organizacija' (NDO). Volitve leta 1907 so dobile podobo katalizatorja za dejansko mobilizacijo množic na vse fronte, ki so bile pripravljene na poostren boj za politično nabirko. Posledice so bile vidne tudi v kulturnem gibanju.⁴⁶

Stvarnost so označevali le majhni uspehi in mnogi neuspehi. Člani socialdemokratske stranke so prehajali v protinapad in podpirali osnovanje delavskih kulturnih društev v predmestnih in okoliških predelih z namenom, "upreti se propagandi podrejanja, ki jo vodi kler, ter propagandi sovraštva, ki jo sproža slovenski nacionalizem",⁴⁷ "delavce iztrgati iz spon nacionalizma in klerikalizma."⁴⁸

Intenzivnost dejavnosti je bila približno izenačena z dejavnostmi 'Ljudskega odra', vladalo je popolno mrtvilo. Zdelo se je, kot da bi leta 1912 začeli od začetka: "[...] društvu se ponuja ogromno in neomadeževano področje, ki je sestavljeno iz novih delavskih množic, ki jih je treba prosvetliti, jim privzgojiti omiko, intelektualno dvigniti, da bodo pripravljene za bodoče boje".⁴⁹

Teme konferenc so imele preudaren značaj in so bile tudi v tem oziru podobne tistim 'Ljudskega odra'. Oktobra 1909 so upali na naval delavcev "na ta prvi intelektualni večer, ponujen po dolgem obdobju mirovanja". Giacomo Nicolao, novi predsedujoči, je imel predavanje "Utilità e necessità dell'istruzione per le classi lavoratrici" (Koristi in nujnosti izobrazbe za delavske razrede).⁵⁰ Razjasnil je dvoje: Po eni strani je odgovornost za navzočo situacijo pripisal načinu agitacije, ki je delovala vsepreveč mimo potreb delavcev. Po drugi strani pa je v primerjavi s prejšnjimi potegnil bistveno jasnejšo ločitev med meščansko vodilno kulturo in delavsko alternativno kulturo. Na slednjo so nenazadnje vplivale politično frontne zaostritve in meščanski bojkot Circola. Circolo meščanskega občinstva ni nikoli zavračal, če bi ga imel, ga ne bi odklonil niti takrat. Zaradi pomanjkanja alternativ se je morala delavska kultura sprijazniti z določili o njenem političnem mestu. Predsodek, sestavljen v tržaškem kontekstu, je upodobljen v besedilu 'Ljudskega odra': "V Trstu [...] so nižji razredi zaradi neodgovornega zanemarjanja s strani *dominantnega meščanstva* ostali zelo zaostali. Še vedno je preveč delavcev, ki [...] večji del svojega prostega časa posvetijo gostilni in ostajajo v temi grobe nevednosti (tavajo naokrog)! Izobrazba in kultura sta še nadalje privilegij manjšine in tako lahko socialni problem [...] dozori le zelo počasi."⁵¹ (podčrtala S. R.)

⁴⁶ Il Lavoratore, 28. 7. 1909, Il Congresso del "Circolo di studi sociali"; 27. 11. 1909, Per il "Circolo di studi sociali". Circolo" je konec leta 1909 izgubil polovico svojih preko tisoč članov. Od te polovice je le polovica redno plačevala članarino. Izdatki so bili dvakrat višji od prihodkov, zato o organizaciji prireditve sprva ni bilo niti govora.

⁴⁷ Il Lavoratore, 9. 10. 1909, Un nuovo Circolo di coltura a S. Giovanni di Guardiella.

⁴⁸ Il Lavoratore, 16. 10. 1909, La costituzione del Circolo di coltura a S. Giovanni di Guardiella. ... "da contrapporre alla propaganda di sottomissione fatta dal clericalume, e alla propaganda d'odio fatta dal nazionalismo sloveno", "per strappare i lavoratori dalle catene del nazionalismo e del clericalismo".

⁴⁹ Il Lavoratore, 8. 6. 1912, Il Congresso del "Circolo di studi sociali".

⁵⁰ Il Lavoratore, 16. 10. 1909, "Circolo di studi sociali".

⁵¹ Il Lavoratore, 20. 10. 1909, La necessità dell'istruzione pei lavoratori (Conferenza Nicolao).

V septembru 1912 so odprli nov delavski dom, vendar tudi ta žalostnega stanja ni mogel preprečiti. Leta 1913 je bilo na 29 konferencah prisotnih povprečno 292 poslušalcev - tako malo kot nikoli prej.⁵² Ponovno se je okrepila poslej nepremostljiva ovira med dominantno in alternativno kulturo. Člani Circola so se strnili in delovali znotraj svoje organizacije: "Prav dobro se lahko oddaljimo od naših nasprotnikov in vzdržujemo medsebojno pregrado, kajti njihova kultura ne more biti naša. Vso voljo in vse skupne moči moramo umeriti v to, da intelektualno dvignemo naše članstvo, naše domove".⁵³

V Trstu je do radikalizacije nacionalizma prišlo z zaostritvijo političnih front. Zaostritev je spremljala splošna nestabilnost mestnega socialnega sestava in na-

raščajoči strah pred izbruhom vojne. Ustroj, ki je kazal pot upanja, je kmalu zašel v krizo in na rob izčrpanosti. Čeprav se zdi protislovno, vendar je bila prav mobilizacija množic in širitev političnih pravic glavni sprožilec. Potem ko so delavci, upravičeni do volitev, izmenjali mnenja v socialdemokratskem smislu, je na socialni in tudi nacionalni fronti sledila otrplost. Hitro rastoče mesto je političnim strankam ponudilo okvir dejavnosti, ki je bil zaznamovan s pomembnim deležem prebivalstva. Ta okvir je izven političnih in družbenih socializacijskih instanc zdržal do svetovne vojne.

Identiteta s pomočjo izobrazbe: artikulacija nacionalnega

Italijanski socialdemokrati so obravnavali proces nacionalizacije v smislu brnskega nacionalnega programa iz leta 1899 in so v primerjavi z meščanstvom postavili bistveno bolj stroge ločnice o politično-ekonomskem in kulturnem pojmu nacije.⁵⁴ V načrtu dela je 'Circolo di studi sociali' pomen politično nacionalnega vprašanja postavil v podrejen položaj, visoko pa je vrednotil italijansko kulturo: "Veličastna kultura, katere strastni sinovi smo, za nas ni bojna zastava; mi ne sanjamo proti zgodovini in pravu [...] mi ne gradimo [...] jezikovnih ovir, katerim nasprotuje trenutna stvarnost; umetne meje [...] so jabolko večnega spora. Tako mišljenje in zavest bratstva razsvetlita [...] naše delo in mu zagotovita moč [...] trajnih simpatij [...] med tovariši in sorodnimi dušami, med sorojaki in brati, ki pripadajo drugim rasam. Razširjena s strani največjih umov med našimi ljudmi italijanska miselnost na prvo mesto postavlja prihodnost ljubezni in miru ter upa in napoveduje čas, ko bodo vsa tukajšnja ljudstva imela zagotovljene svoje pravice in ko bodo lahko brez ovir razvijala svoje gospodarske in moralne sile, ko italijanska kulture ne bodo več razumljena kot potuhnen nasprotnika, ampak kot žareč svetilnik, jim bo razsvetljeval pot do skupnega cilja."⁵⁵

V teh kulturnih okvirih je bilo dovoljeno glasno petje hvalnic genijem in junakom italijanske nacije. Garibaldi je bil lahko stiliziran ob "latinskih junakih"⁵⁶ Lavoratore je lahko namignil, da je 'Circolo di studi sociali' v Trst prinesel "cvet

⁵² Il Lavoratore, 15. 10. 1913, Il Congresso del "Circolo di studi sociali".

⁵³ Il Lavoratore, 8. 6. 1912, Il Congresso del "Circolo di studi sociali".

⁵⁴ Cattaruzza, Socialismo adriatico, str. 33sl.

⁵⁵ Per l'idea nostral!, 14. 8. 1904.

⁵⁶ Il Lavoratore, 7. 4. 1906; Le conferenze Ferri. Giuseppe Garibaldi. ... "eroe latino".

italijanske genijalnosti"⁵⁷ in ugotovil: "Italija je ustvarila občudovanja vredno skupino nadčloveških genijev".⁵⁸ Politični nacionalizem je bil označen kot zavirajoč za resničen napredek nacije.

Nacija se je razvila gospodarsko in intelektualno "izven socialalističnega vodstva in kljub temu"⁵⁹, prvenstveno torej z aktivnostmi socialdemokratov. Nacija je bil povezan z modernim duhom časa, svoje tradicionalne varuhe je predstavil kot zastarele: "vsega tega Trst sigurno ni ponujal že [...] od častitljivega Gabinetta di

Minerve! Toda ta čudovita dejavnost za širitev nacionalne kulture, ki jo je izvajal 'Circolo di studi sociali' [...] je koristila pri [...] znatnem pomlajevanju starih in skoraj tajnih meščanskih nacionalnih kulturnih institucij in jih prisila, da so boljupoštevale intelektualne potrebe našega časa".⁶⁰

Govorniki 'Circola', še posebno ženska protagonistka tržaškega delavskega gibanja, učiteljica Giuseppina Martinuzzi, so vedno znova omenjali anahronizem nacionalistine argumentacije in dejstvo, da naj bi bila nacija *iznajdena* iz hegemonističnih osnov. Giuseppina Martinuzzi je narodnost pojmovala za privatno zadevo, tako kot religijo. Trkanje na zgodovinske pravice naj bi bila antiteza moderni, zahteve t.i. kuturne nacije pa farsa: "Kateri razsodniški kriterij zmore dve nasprotujoči si definiciji? [...] Morda zakoni preteklosti? [...] Če bi preteklost oblikovalo pravo, [...] potem sužnost ne bi mogla biti odpravljena, inkvizicijska sodišča bi obstajala dalje, grmade novih Jeanne d'Arc, novih Giordanov Brunov bi še naprej prikazovale vsemogočnost duhovščine in despotizem vladajočih. [...] Zahteva bi bila smešna, če ne tudi hudobna, in v popolnem nasprotju s kar se da razvitimi časi, torej v nasprotju z zgodovinskim pravom, ki je osnovano na načelu nespremenljivosti. [...] Tako kot nas ne zanima, kakšnega verskega prepričanja so naši tovariši, nas ne sme zanimati niti to, katere narodnosti so".⁶¹

Il Lavoratore, 11. 1. 1911, I professionisti dell'italianità e il "Circolo di studi sociali". ... "il fiore della genialità italiana".

⁵⁸ Il Lavoratore, 7. 4. 1906, Le conferenze Ferri. Giuseppe Garibaldi. ... "L'Italia produsse una pleiade mirabile di geni sovrumani".

⁵⁹ Il Lavoratore, 9. 11. 1910, Al "Circolo di studi sociali". Poročilo povzema konferenco Amilcara Storchia "La riscossa nazionalista" ("Nacionalistična vstaja"). ... "al di fuori di tutte le mene del nazionalismo e a malgrado di queste".

⁶⁰ Il Lavoratore, 11. 1. 1911, I professionisti dell'italianità e il 'Circolo di studi sociali'. "[...] tutto questo non certo fu procurato a Trieste... dal venerabile Gabinetto di Minerva! Ma questa magnifica attività per la diffusione della coltura nazionale, svolta dal Circolo di studi sociali [...] contribuò [...] a svecchiare le tabaccose e quasi clandestine istituzioni di coltura della borghesia nazionalista, e a farle muovere un po' più in armonia con le esigenze intellettuali del nostro tempo."

⁶¹ Giuseppina Martinuzzi: Che cosa è il nazionalismo? Conferenza tenuta al "Circolo di studi sociali", Trieste 1900. V: Marija Cetina (izd.), Giuseppina Martinuzzi : Documenti del periodo rivoluzionario 1896-1925, Pula 1970, str. 77. Desetletje kasneje se je o nacionalizmu podobno izrazila v predavanju Nazionalismo morboso e internazionalismo affarista (1911). V: Cetina, Giuseppina Martinuzzi, str. 213-230, str. 218. "... Da quale criterio giudicante vengono le due opposte affermazioni? [...] Forse dal diritto del passato? [...] Se il passato costituisse un diritto, [...] la schiavitù non avrebbe potuto esser abolita, i tribunali della Sacra Inquisizione sussisterebbero tuttora, ed i roghi delle nuove Giovanne d'Arco, dei nuovi Giordani Bruno continuerebbero a dimostrare la onnipotenza del prete e il despotismo dei governi. [...] La pretesa sarebbe ridicola se non fosse anche cattiva ed in pieno disaccordo coi tempi sommamente evolutivi, quindi contrari al diritto storico che si basa sul principio della immutabilità. [...] Come non ci interessa di sapere quale sia la confessione religiosa dei nostri compagni, del pari non ci deve interessare la loro nazionalità".

"Našo tezo internacionalistične politike nasproti nacionalnemu vprašanju"⁶² je Lavoratore zaradi konferenc Giuseppeja Sergija videl znanstveno podkovan. Sergi je v svojem temeljnem predavanju o rasnem vprašanju dokazoval, da imajo evropske rase skupen izvor in da je teorija o njihovi različnosti "bila *iznajdena* ali izrabljena od tistih, ki jim je ta delitev ustrezala za ureditev lastnih gospodstev"⁶³ (podčrtala S.R.). On se je zavzemal za skupen boj "t.i. različnih ras"⁶⁴ proti fevdalizmu, duhovščini in militarizmu in za demokratično svobodo.⁶⁵ Vincenzo Vacirca je na posvetovanju o tej temi govoril o tem, da naj bi bila razredni boj in nacionalizem rojena v času francoske revolucije. "Ampak nacionalna ideja ni bila

rojena iz povsem čistih idealnih vzgibov; temveč iz gospodarske nuje."⁶⁶ Večje enote naj bi bile potrebne za pospeševanje kapitalizma, vendar je bila enotnost nacionalnih držav, Velike Britanije, Francije in Italije, le fiktivna. V Veliki Britaniji so prisotne tri različne rase, južni Francozi pa imajo s severnimi Francozi tako malo skupnega kot Siciljanci s Piemontci, ki se ne razumejo niti jezikovno. Če je bilo mogoče te tako različne ljudi združiti v eno nacijo "potem se ne more utemeljeno zavrniti ideje, da te države dosežejo zблиžanje in oblikujejo federacijo."⁶⁷ Vodilni motiv socialdemokratskega okolja je oblikovala misel, da ni nujno, da so nacionalna čustva brezpogojno prisotna v smislu sovražne države do drugih narodnosti in da si le v tem primeru na strani pravice in zakona: "Zaradi zapovedanih potreb kapitalističnega razvoja bo meščanstvo vsak dan bolj svetovljansko; zakaj bi torej moral biti zločin, če bi se delavski razredi različnih rodov prav tako združili? Po drugi strani ideja svobodnega internacionalnega skupnega življenja ne izključuje ideje nacionalnosti. Ali se more ljubiti lasten narod le tako, da se sovraži druge? [...] proletariat čuti in mora čutiti, vsak dan bolj, da je nacionalistično sovraštvo vrnitev v preteklost; čuti in mora čutiti, vsak dan bolj, da vodi pot v bodočnost le v slogi med narodi".⁶⁸

V slovenskih določitvah mesta za oblikovanje nacije v Trstu sta opazni dve prepletajoči se rdeči niti. Prva je bila zaznana s semantičnimi težavami, ki so jih imeli socialdemokrati pri uporabi besede "narod" brž ko so poskusili opisati slovensko družbo kot razredno družbo. Druga rdeča nit pa je bilo istovetenje internacionalizma z jugoslovanstvom kot njegovo napredno artikulacijo. Obstoj nacionalne delavske organizacije, "Narodne delavske organizacije", je po letu 1907 še

⁶² "La nostra tesi circa l'atteggiamento della nostra politica internazionalista di fronte alle questioni nazionali".

⁶³ "è stata inventata o sfruttata da chi trovava comodo quella divisione per assidervi sopra il suo dominio"

⁶⁴ "cosidette varie razze"

⁶⁵ Il Lavoratore, 26. 4. 1904, Conferenze Sergi.

⁶⁶ Il Lavoratore, 29. 4. 1911, Al 'Circolo di studi sociali'. Le conferenze Vacirca. "...Ma l'idea nazionale non nacque da impulsi puramente ideali; bensì dalle necessità economiche".

⁶⁷ "...non si può ragionevolmente respingere l'idea che questi Stati giungano a loro volta a ravvicinarsi, a federarsi tra loro".

⁶⁸ Il Lavoratore, 29. 4. 1911, Al 'Circolo di studi sociali'. Le conferenze Vacirca. "... (La borghesia, per le necessità imperiose dello svolgimento capitalistico, va diventando ogni giorno più cosmopolita; perchè dovrebbe essere un delitto il medesimo ravvicinamento da parte delle classi proletarie di stirpi diverse? D'altro canto, l'idea della pacifica convivenza internazionale non esclude l'idea della nazionalità. Forse che non si può amare la propria nazione, se non si odiano le altre? [...] il proletariato sente e deve sentire, ogni giorno più, che gli odii nazionalistici sono un ritorno al passato; sente e deve sentire, ogni giorno più, che la via dell'avenire conduce alla concordia fra i popoli".

zaostril boj okrog pojma in vsebine, zbrisal meje med različnimi semantičnimi zasnovami in ustvaril lastno zmes paradigem.

Dejstvo je, da beseda *narod* semantično združuje tako nacionalno kot tudi socialno emancipacijo. Slovenski socialdemokrati so se čutili kot del tega *naroda*, podobno močna čustva pa so Italijane vezala na njihovo nacionalno kulturo. Izraz nacionalnega je zato skoraj vedno potreboval dodatno razlago z ozirom na to, ali je bila v ospredje postavljena semantična vsebina "naroda" ali "ljudstva". Pobudniki "Ljudskega odra" so na temeljnem sestanku opozorili, da naj bi bilo novo društvo "edino v *pravem pomenu* besede slovensko delavsko izobraževalno društvo" (podčrtala S. R.). Pri tem se je *pravi pomen* nanašal tako na pridevnik *slovenski* kot tudi na *delavsko*. Nenazadnje se to zrcali v dejstvu, da je bilo društvo, katerega ime se je naslanjalo na ime italijanskega "Tribuna popolare", poimenovano prav "Ljudski oder". Italijansko besedo *popolare* lahko prevedemo kot nemško *Volks* ali

kot slovensko *narodno* in tudi *ljudsko*.⁶⁹ V polnem teku je bil proces razširjenja pomembnosti razvoja diferenciranega mestnega socialnega sestava.

Socialdemokrati so obšli uničenje mita popolne enotnosti tržaških Slovencev, ki so ga postavili narodnjaki. Tudi narodnjaki so, prav tako kot italijanski nacionalisti, škodovali narodu. Očitek Ivana Cankarja narodnjakom v njegovem predavanju v "Ljudskem odru" (april 1907) je zvenel identično tistemu, ki so ga naredili italijanski tovariši liberalnemu nacionalizmu: kulturo so zahtevali zase, spodnje plasti pa izključili. Cankar je zavrnil zahtevo narodnjakov, da govorijo v imenu celotnega slovenskega "naroda". Kultura narodnjakov naj bi bila le meščanska verzija, nasproti tej bi stala kultura kmetov in delavcev, ki je vitalnejša, brezkompromisna in sposobnejša za razvoj. Njeni problemi naj bi bili v glavnem socialne narave, se pravi takšni kot tisti, ki so jih imeli italijanski delavci.⁷⁰

Še posebno Etbin Kristan je v svojih predavanjih poudaril pobratenje južno slovanskih ljudstev in jugoslovanstvo kot čudovito realizacijo internacionalizma. Jugoslovane je predstavljal kot posebno predestinacijo za socializem, ki naj ne bi bil pomemben le za vzpon delavstva temveč tudi najvišja moč za njihovo zedinjenje. Svoja predavanja je naslovil "Domovina, nacionalizem in socializem", "Jugoslovanstvo in socializem", "Narodno vprašanje in Jugoslovani", "Življenjski pogoji malega naroda" in "Ilirizem, novoilirizem, jugoslovanstvo in Slovenci".⁷¹

Ivan Merhar je v svojem predavanju "Naša narodna kriza" poudaril, da je bil za Slovence znak za prebujenje trenutek, ko so Italijani doumeli francosko revolucijo kot razlog za nastanek razredne in tudi nacionalne zavesti: "Še pred sto leti smo imeli le brezpraven kmečki stan. Zato je tudi razumljivo, da kadar se je začel širiti iz Francije glas o enakosti, svobodi in bratstvu, nam je pripadala naloga hlapčevskih ljudi. Ker je bil naš narod le iz teh sestavljen, je pripadala ta naloga torej

⁶⁹ Rdeči prapor, 17. 5. 1911, 'Ljudski oder'; Regent, Ob 50-letnici, str. 146. Predavanjem o slovenski umetnosti, literaturi in zgodovini so v "Ljudskem odru" namenili mnogo več prostora kot v 'Circolo di studi sociali'. 'Circolo' se je osredotočil na socialno-ekonomske teme. Iz iste semantične potrebe izhaja pojem *narodni delavec*, katerega so si nadedli iniciatorji "Narodne delavske organizacije".

⁷⁰ Ivan Cankar: Slovensko ljudstvo in slovenska kultura. V: Zbrano delo, 25 : politični članki in satire. Govori in predavanja, Ljubljana 1976, str. 165-173; Rdeči prapor, 15. 4. 1907, Predavanje v Trstu.

⁷¹ Il Lavoratore, 5. 3. 1903, Conferenze Etbin Kristan; AST, Dir. Pol., Società, šk. 318; Rdeči prapor, 11. 5. 1906, Predavanja v Trstu; 11. 12. 1909, V nedeljo ...; Delavski list, 3. 4. 1908, Dne 9. in 10. t. m. predava ...; Zarja, 10. 9. 1913, Ilirizem, novoilirizem, jugoslovanstvo in Slovenci.

vsemu našemu narodu, ki si je pa moral takrat šele ustvariti narodno skupino. Demokratiziranje javnega življenja, ki je nastopilo po francoski revoluciji, je bilo v korist revnim slojem, zato tudi nam, ki smo bili le iz teh slojev sestavljeni."⁷²

Merhar je primerjal italijanske kulturne in narodne "genije in junake" s slovenskimi in opazil velik kontrast. Posledično je izpostavil kritičen in pesimističen položaj slovenske kulture. Pomanjkanje na tem področju je na pomenljiv način izenačil s splošnim pomanjkanjem v domovini: "Manjka nam harmoničnega duševnega življenja. [...] Umetnost je zastopana le na literarnem polju. Glede znanosti smo pa šele pri prvih korakih. Torej je naše stanje slabo toliko glede kulture kakor glede gospodarstva. Naš položaj je zelo kritičen. [...] Zato ima Oton Župančič, ki je svoj čas sanjal o veliki Sloveniji, popolnoma prav, ko vprašuje v svoji zadnji knjigi "O, domovina, kje si?"⁷³

Merharjev pesimizem je oblikoval tudi kontrast s predavanji Ivana Cankarja v prejšnjih letih (1907, 1908 in 1910). Slovensko ljudstvo "si je kljub vsem sovražnikom, kljub vsem oviram, ustvarilo lepo cvetočo kulturo, ki mu bo služila v tekmi za razvoj in napredek človeštva",⁷⁴ je potrdil Cankar. Zavračanje premoči "kulturne nacije", ki so jo propagirali italijanski nacionalisti, se je ujemalo z zavračanjem reka Friedricha Engelsa o "ljudstvih brez zgodovine".⁷⁵

Prevedla Mojca Šorn

Sabine Rutar

EMANCIPACION WITH A HELP OF EDUCATION
ITALIAN AND SLOVENE SOCIAL DEMOCRAT EDUCATIONAL CIRCLES IN AUSTRO-
HUNGARIAN TRIESTE (1899-1914)

S u m m a r y

This article analyses the work of the two major social democratic educational associations in Trieste prior to the First World War, the Circolo di Studi Sociali (Circle for Social Studies) and the Ljudski oder (People's stage). The Trieste social democrats endorsed the project of education and socialization launched by the Austrian social democracy at the end of the 19th century. They aimed at including the urban proletariat into the city's social fabric as well as providing the means for forming a new socially defined group identity among the mostly new city dwellers that were to become the industrial proletariat.

The social democrats aimed at adopting those parts of bourgeois culture they deemed apt for the social evolution of the workers; they wanted to make culture a universal patrimony accessible to all. A good part of the written propaganda attempted at convincing the party goers and their surrounding milieu to invest in their education, in order to become "good socialists" and combat against illiteracy and ignorance. Both the Italian and the Slovene educational association established well-furnished libraries. More important, however, was the oral propaganda within the emancipatory

⁷² Zarja, 24. 9. 1912, Predavanje v tržaškem "Ljudskem odru".

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Rdeči prapor, 19. 10. 1910, Predavanje v Ljudskem odru; AST, Dir. Pol., Società, šk. 318, 14. 10. 1910.

⁷⁵ AST, Dir. Pol., Società, šk. 318; Rdeči prapor, 17. 3. 1910, Društvo "Ljudski oder" v Trstu; 5. 4. 1910, Društvo "Ljudski oder".

milieu. Lectures on various topics were organized more or less on a weekly basis, and succeeded in attracting both a proletarian and a bourgeois audience. In the years 1902 to 1906, especially the *Circolo di Studi Sociali* became a center for spreading modernist Italian culture and a serious competition for the traditional nationalist associations in the city. It defined the nation on a cultural rather than a political basis, counteracting irredentist and anti-Slav notions. The *Ljudski oder*'s aim was to counteract both Catholic and *narodnjak* Slovene associations, and additionally motivated its work with the fact that the Slovene population in the city was denied elementary instruction in their mother tongue by the Italian dominated municipal administration and was in great need of additional, open-minded instruction.

Following the first elections with universal male suffrage in 1907, the political confrontation in Trieste became harsher and more demarcated between the Italian nationalists, the Slovene *narodnjaki*, and the socialists. As a consequence, the bourgeois part of the audience began to boycott the *Circolo di Studi Sociali*, causing it severe financial difficulties. The *Ljudski oder*, on the other hand, was struggling with the newly founded national workers' organization *Narodna delavska organizacija*, but managed to more or less maintain its level of activities. The year 1908, however, was one of almost

complete inactivity for both circles. In the last years before the outbreak of the war, the *Circolo di Studi Sociali*'s endeavors became similar to those of its Slovene counterpart in terms of quantity and contents, one of the reasons being its financial and organisational difficulties, and a second the fact that it was confronted with a large number of newly arrived immigrants from the Kingdom of Italy who were completely new to the milieu.

1.01
Prejeto 22. 5. 2002

UDK 321(497.1+437"1912"

Jure Gašparič*

Finis Austriae et Hungariae¹ (Razpad Habsburške monarhije in oblikovanje nasledstvenih držav - Republike Češkoslovaške in Kraljevine SHS)

IZVLEČEK

V prispevku avtor primerjalno obravnava usodo dveh srednjeevropskih narodov - Slovakov in Slovencev, ki sta po zlomu Avstro-Ogrske zaživela v novi politični stvarnosti dveh novih držav ter se srečevala s podobnimi vprašanji. Vključevanje v novi politični in gospodarski prostor leta 1918, ki je obetal več kot avstro-ogrski, je porajalo mnoge težave. Na podlagi slovenskih in slovaških virov tako avtor prikaže politično ločitev od donavske monarhije in opozori na položaj obeh narodov v novih državah - v Kraljevini SHS in v prvi Republiki Češkoslovaški.

Ključne besede: Slovenci, Slovaki, habsburška monarhija, Kraljevina SHS, Češkoslovaška, politika, leto 1918

ABSTRACT

FINIS AUSTRIAE ET HUNGARIAE

(The disintegration of the Habsburg Monarchy and the formation of states-successors: the Czechoslovak Republic and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes)

In the paper, the author deals comparatively with the fate of two central European peoples - the Slovenes and the Slovaks - which, after the collapse of the Austro-Hungarian Empire, were faced with similar problems under their new states. Their integration, in 1918, into new political and economic realities, although these were more promising than the one in Austria-Hungary, gave rise to many difficulties. Using both the Slovene and the Slovak sources, the author focuses on the political separation of both nations from the Danube monarchy as well as their situation in their new states: the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the first Czechoslovak Republic.

Key words: Slovenes, Slovaks, Habsburg Monarchy, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Czechoslovakia, politics, 1918

* Dipl. zgod., mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: jure.gasparic@guest.arnes.si

¹ Razprava je dopolnjen del diplomske naloge Poroka "revnega" z "bogatim" in "bogatega" z "revnimi": Vključevanje ozemlja Slovaške in Slovenije v novonastali gospodarski prostor "nacionalnih" držav leta 1918 s posebnim ozirom na bančni sektor, Ljubljana 2001, mentor prof. dr. Janez Cvirn.

Donavska monarhija je leta 1914, ko jo je doletela ko jo je doletela žalostna vest o atentatu na prestolonaslednika Franca Ferdinanda, obsegala 676.443 km². V njej je prebivalo 51,390.000 državljanov.² Tedaj so se že deklarirali za Slovence, Hrvate, Slovake, Čehe, Nemce in druge narodnostne skupnosti. Da je bil prav nemški element vseskozi v državi vodilni, ni treba posebej izpostavljati. Na tem mestu se bomo previdno izognili občutljivemu vprašanju o številčni zastopanosti nemške ali kake druge etnične oziroma jezikovne skupine v monarhiji;³ navedli bomo le podatke za nekatere izmed t. i. nasledstvenih držav iz let po prvi svetovni vojni. Senžermenska Republika Nemška Avstrija je obsegala 83.987 km² in leta 1934 štela 6,760.000 prebivalcev. Češkoslovaška republika je obsegala 140.493 km²; leta 1930 so v njej našeli 14.730.000 prebivalcev, Kraljevina SHS pa se je razprostirala na 247.542 km² ter v letu 1931 štela 13,934.000 prebivalcev.⁴ Od tega je bilo v Kraljevini SHS nekaj več kot 500.000 Nemcev,⁵ v Češkoslovaški pa nekaj več kot 3,200.000 Nemcev. Približno 150.000 le-teh je živelo na Slovaškem. V tej zadnji državi je živelo tudi 700.000 Madžarov.⁶

Tako Kraljevina SHS kot Češkoslovaška sta bili državi, utemeljeni na narodno integralističnem načelu. V prvem primeru so se južnoslovanski narodi habsburške monarhije - Slovenci (teh je bilo v novi državi po štetju leta 1921 1.060.000⁷), Hrvati in vojvodinski ter hrvaški Srbi (od etničnih skupin avstro-ogrske monarhije, ki so našle novo domovino v prvi jugoslovanski državi, moramo omeniti še muslimanski etnos v Bosni in Hercegovini, ki je bila mednarodnopravno kondominij z enim avstrijskim dominusom od okupacije leta 1878) združili s Kraljevino Srbijo, ki je že obsegala nekdanjo Kraljevino Črno goro in Vojvodino.⁸ Novonastala država, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), je posledično imela večnacionalni značaj. Ob pestri sliki, ki so jo sestavljali že sami južni Slovani, najdemo poleg omenjenih Nemcev v državi še Albance, Madžare, Cigane, Čehe, Slovake, Romune, Turke in druge. Igre zgodovine in risanja mej so napolnile lonec ob vzhodnem Jadranu s pestro narodnostno sliko. Slovenci so torej izpod habsburškega žezla, ki je pod plemenitim geslom *Viribus unitis* združevalo podobno raznoliko državo, stopili pod žezlo srbske vladarske dinastije Karadževićev. V obeh državah so predstavljali manjšinski narod, a z eno temeljno razliko. V

² Alice Teichova: *Kleinstaaaten im Spannungsfeld der Großmächte : Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1988, (dalje Teichova, *Kleinstaaaten*), str. 22.

³ O tem glej: Emil Brix: *Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitanije med leti 1848 do 1918 : problemi narodnostne statistike*. V: *Zgodovinski časopis*, 1987, št. 2, str. 297-307.

⁴ Teichova, *Kleinstaaaten*, str. 22.

⁵ Jože Pirjevec: *Jugoslavija 1918-1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadževićeve in Titove Jugoslavije*. Koper 1995, (dalje Pirjevec, *Jugoslavija*), str. 13. Podatek velja za prva povojna leta.

⁶ Dušan Kováč: *Dejiny Slovenska*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1998, (dalje Kováč, *Dejiny Slovenska*), str. 186.

⁷ *Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana 1939, (dalje *Spominski zbornik Slovenije*), str. 544. Pri tem velja poudariti, da je po oblikovanju mej po prvi svetovni vojni skoraj četrtnina Slovencev ostala zunaj ozemlja prve Jugoslavije.

⁸ S sklepom "Velike Narodne skupštine srpskog naroda u Crnoj Gori" 26. 11. 1918 je Kraljevina Črna gora prenehala obstajati, njeno ozemlje pa se je priključilo Kraljevini Srbiji. Dan prej, 25. novembra 1918, je sklep o priključitvi Vojvodine h Kraljevini Srbiji sprejela novosadska "Narodna skupština" za Vojvodino. - Ferdo Čulinović: *Državno pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*. Druga knjiga (Srbija - Crna Gora - Makedonija - Jugoslavija 1918.-1945.). Školska knjiga, Zagreb 1954, (dalje Čulinović, *Državno pravna historija*), str. 151-152, 197.

Kraljevini SHS so bili vsaj v začetku konstitutivni element, s čimer je bilo njihovim narodnostnim težnjam v danih razmerah vsaj deloma zadoščeno. Slovenci so sprva skupaj z ostalimi južnimi Slovani Avstro-Ogrske oblikovali samostojno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov (Državo SHS), vendar so predvsem negotove mednarodne razmere narekemale zgoraj navedeno združitev. Italijani so zasedli večji del slovenskega ozemlja na zahodu, Avstrija je ogrožala mejo na severu, mednarodnega priznanja države ni bilo od nikoder.⁹ Po mnenju Jožeta Pirjevca so bili ".../ šibki in negotovi Slovenci kar zadovoljni, da so pod beograjsko zaščito."¹⁰

Podoben položaj se nam kaže na Češkoslovaškem. Tudi tam moremo govoriti o multietnični državi, v kateri je bilo Slovakov manj kot dva milijona; torej tudi manj kot v državi živečih Nemcev. Ker je bila Češkoslovaška utemeljena in ustanovljena kot narodna država na temelju pravice do samoodločbe, je bilo treba najti primerno in elegantno rešitev, s katero bi Čehi in Slovaki pokazali, da gornje navedbe držijo. Imenovali so jo "čehoslovakizem", po kateri so sestavljali Čehi in Slovaki enoten politični narod.¹¹ Le-ti pa to seveda niso bili, zato je ta usmeritev v nadaljnjem razvoju države rojevala mnoge probleme. Slovaški zgodovinar Dušan Kováč daje preprost komentar: "Statistični pogled je pač vedno enostavnejši kot politični in zgodovinski."¹² Hkrati doda, da je čehoslovakizem ustrezal tudi Slovakom, saj bi sicer bili manjšinski narod v lastni narodni državi.¹³ Treba pa je opozoriti, da čehoslovakizem v ustavnem in formalnem smislu vsaj na videz ni obstajal. V Ustavni listini Češkoslovaške republike z dne 29. februarja 1920 o tem ni besede,¹⁴ oziroma ni člena, ki bi to temo konkretno obravnaval. Vendar pa kljub temu obstaja več dokazov, ki implicitno pritrjujejo ustavnemu čehoslovakizmu, podobno kot je jugoslovanska vidovdanska ustava iz 1921 uzakonjala narodni unitarizem in državni centralizem.¹⁵ Najprej bode v oči uvod iz Ustavne listine, kjer stoji zapisano: "My, národ Československý",¹⁶ nadalje ime države - Češkoslovaška republika. V pričujočem tekstu sicer pišemo češkoslovaški skupaj, kakor počnejo slovaški in češki avtorji ter sodobniki obravnavane dobe, a originalni naziv države, zapisan v povojnih pogodbah, ki mednarodnopravno priznavajo državo (senžermenska in trianonska mirovna pogodba), se glasi v francoščini République Tchéco-Slovaque, v angleščini pa Czecho-Slovak State. Na enak način je zapisano tudi ime nove države južnih Slovanov: L'État Serbo-Croate-Slovène oz. the Serb-Croat-Slovene State. Povsod je jasno poudarjeno, kdo so konstitutivni narodi. Vplivni slovaški jezikoslovec iz obdobja med obema vojnama L'udovít Novák si je zato prizadeval, da bi tudi Čehi in Slovaki pisali ime ločeno, s

⁹ Več o razlogih, ki so narekovali združitev Države SHS z državo Karadorđevićev, glej v: Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929. Institut za savremenu istoriju - Narodna knjiga, Beograd 1979, (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke), str. 273-275.

¹⁰ Pirjevec, Jugoslavija, str. 16-17.

¹¹ Podobno je vidovdanska ustava Kraljevine SHS opredeljevala Srbe, Hrvate in Slovence kot tri "plemena" enotnega jugoslovanskega (troimenega) naroda. Glej: Čulinović, Državno pravna historija, str. 263.

¹² "Štatistický pohľad je však vždy jednoduchší ako politický a historický." - Kováč, Dejiny Slovenska, str. 187.

¹³ Prav tam.

¹⁴ L'udovít Novák: Československý národ ako väčšinový národ štátny. Slovenská otázka v 20. storočí. Kalligram, Bratislava 1997 (dalje Novák, Československý národ), str. 208. Spis je iz leta 1935.

¹⁵ O značaju vidovdanske ustave glej: Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino 33, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

¹⁶ Novák, Československý národ, str. 209.

čimer bi jasno prikazali posebni skupni narodni karakter, nastal s "spojitvijo dveh enakopravnih slovanskih narodov"¹⁷ (podčrtal J. G.).

Kakor se danes razpravlja in špekulira o tem, ali je bila Jugoslavija res zgodovinska nuja in kako so jo mogla nacionalna nasprotja tako razdejeti, je mogoče razpravljati tudi o vzrokih za razpad Avstro-Ogrske. Večno vprašanje pri tem se glasi: Ali je monarhija razpadla zaradi notranjih nasprotij (posebej nacionalnih), zaradi težav lastnega gospodarstva, zaradi nesposobnosti vladajočih ali pa je morda bila uničena od zunaj?¹⁸ Slovenci in Slovaki bi najbrž odgovorili, da nacionalna nasprotja niso bila obča, temveč so ostrila svoje osti predvsem na relaciji Slovenci-Nemci in Slovaki-Madžari. In bolj ko se je bližal konec vojne, bolj ko se je kristalizirala nemoč monarhije na vseh področjih - predvsem na vojaškem, gospodarskem in aprovizijskem, bolj so se Slovani odmikali od nje. Hkrati jih je odganjala tudi vse večja odvisnost monarhije od nemškega zaveznika.¹⁹ Da pa državnopravne ločitve niso imeli v mislih, priča na slovenski strani majniška deklaracija iz maja 1917, kjer so Slovenci, Hrvati in Srbi, prebivajoči v monarhiji, želeli samostojno državno telo, a pod žezlom habsburške dinastije. Šele 27. maja 1918 so vse slovenske politične stranke sprejele izjavo, s katero so preklicale t. i. "habsburško klavzulo".²⁰

Maja 1918 so svojo politično prihodnost napovedali tudi Slovaki. Na tajnem zasedanju Slovaške narodne stranke²¹ 24. maja so sprejeli program, ki je predvideval brezpogojno ločitev od Madžarov.²² V ohranbo tezi, da Avstro-Ogrska tudi za Slovake ni bila največje zgodovinsko zlo, navedimo na tem mestu dejstvo, da je eden najvidnejših slovaških politikov prve polovice 20. stoletja, Milan Hodža, vse do prve svetovne vojne operiral s "habsburško klavzulo" in bil član belvederskega kroga prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ki je razglabljal o federalizaciji monarhije.²³

¹⁷ "spojením dvou rovnoprávných slovanských národov" - Prav tam.

¹⁸ Ernst Bruckmüller: Sozialgeschichte Österreichs. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 2001², (dalje Bruckmüller, Sozialgeschichte Österreichs), str. 362.

¹⁹ Tako trdi Ernst Bruckmüller. - Prav tam.

²⁰ O tem prim.: Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918), str. 13-15. Do izjave je prišlo po "badenski avdienci" Nemcev in nemškutarjev iz slovenskih dežel. Le-tem je cesar obljubil prosto pot do Jadrana in poudaril nedeljivost slovenskih dežel. Slednje se naj ne bi priključile v trializmu utemeljeni jugoslovanski državi.

²¹ Slovaško narodno gibanje se je sprva koncentriralo okoli Slovaške matice v Turčianskem Sv. Martinu. Kasneje je postopoma oblikovalo politično stranko - Slovaško narodno stranko (Slovenská národná strana, uradno ustanovljena 1871), ki je bila do ustanovitve Českoslovaške 1918 najmočnejša slovaška politična stranka. - Kováč, Dejiny Slovenska, str. 140; Dušan Škvarna - Róbert Letz: Slovenská národná strana. V: Lexikón slovenských dejín. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1997, str. 300; Politické strany na Slovensku (ur. L'ubomír Lipták). Archa, Bratislava 1992, str. 35-49. O politični diferenciaciji po nastanku Českoslovaške glej: Kováč, Dejiny Slovenska, str. 189-195; L'ubomír Lipták: Slovensko v 20. storočí. Kalligram, Bratislava 2000, (dalje Lipták, Slovensko v 20. storočí), str. 107-111.

²² Kováč, Dejiny Slovenska, str. 174.

²³ Prav tam, str. 159. O Milanu Hodži glej op. 48. O njegovih političnih konceptih prim. še: Tone Kregar: Milan Hodža in Srednja Evropa. V: Zgodovina za vse, 1999, št. 1, str. 76-91. Hodža je med drugo svetovno vojno (leta 1942) v Londonu objavil delo Federation in Central Europe. Tu med drugim navaja, da je Franc Ferdinand premišljeval o treh možnostih preureditve monarhije. Po prvi, najelegantnejši, bi uvedli polne državljanske pravice za vse prebivalstvo na Ogrskem, drugi je bil načrt sedmograškega advokata Aurela Popovicija o Združenih državah Velike Avstrije, tretja možnost pa je bil Slovencem dobro znan trializem, ki pa ga, po Hodži, ni bilo mogoče imeti za temelj preurejene avstro-ogrške države. Milan Hodža: Federácia v strednej Európe. Kalligram, Bratislava 1997, str. 104.

Konec oktobra 1918 je Avstro-Ogrska dokončno prenehala obstajati.²⁴ Še preden ji je odbila poslednja ura, pa so njeni narodi že ustanavljali svoje organe uprave in oblasti - t. i. Narodne odbore oziroma Narodne svete. Narodni svet za slovenske dežele in Istro je bil ustanovljen v Ljubljani 16. in 17. avgusta 1918.²⁵ "Z njegovo ustanovitvijo je bila dokazana slovenska politična volja po ločitvi od habsburške monarhije /.../"²⁶ Narodni svet je združeval vse poglobitne politične stranke in opcije²⁷ ter bil kot tak nadstrankarska tvorba, ki je predstavljal Slovence v negotovih prevratnih trenutkih leta 1918. Prizadevanja v monarhiji živčih južnih Slovanov pa so jasno šla v smeri ustanovitve skupnega predstavniškega telesa. Petega in šestega oktobra 1918 so tako v Zagrebu ustanovili Narodno Vijeće Slovencev, Hrvatov in Srbov (Narodno Vijeće SHS), vrhovno politično telo omenjenih narodov iz monarhije, katerega temeljni cilj je bil narodna, svobodna in neodvisna država Slovencev, Hrvatov in Srbov.²⁸ Narodno Vijeće SHS je 29. oktobra razglasilo vrhovno oblast na ozemlju južnih Slovanov Avstrije in Ogrske in s tem dejanjem postalo *vrhovni državni organ*²⁹ nove Države SHS.³⁰ "Nastala je s tem provizorična republika, ki še ni pomenila zedinjenja z drugimi jugoslovanskimi narodi."³¹ Podpredsednik Narodnega Vijeća SHS dr. Ante Pavelić (zobar) je nato čez dober mesec, 1. decembra 1918, v Beogradu predal srbskemu prestolonasledniku Aleksandru Karađorđeviću adresu, na podlagi katere je ta razglasil združitev politične tvorbe habsburških Jugoslovanov - Države SHS s Kraljevino Srbijo.

Dogodki na Češkem in Slovaškem so bili v poglobitnih točkah povsem enaki

²⁴ S pravnega vidika je pravilno poimenovanje konca Avstro-Ogrske *razpad*, ko en subjekt mednarodnega prava preneha obstajati, njegov teritorij pa pripade novemu subjektu (oz. subjektom) mednarodnega prava. (Juraj Andrassy, Božidar Bakotić, Budislav Vukas: Međunarodno pravo 1, Školska knjiga, Zagreb 1995, str. 262) V posameznih besedilih, ki obravnavajo to temo, pa je mogoče večkrat zaslediti izražanje, da so se ozemlja južnih Slovanov monarhije *odcepila* od stare države. Ker gre v večini za zgodovinarske tekste, ki obravnavajo politični in družbeni značaj prevrata 1918, je s tega aspekta gotovo tudi to poimenovanje ustrezno, a v izogib terminološki nejasnosti bi bilo morda primerno, če bi "odcepitvi" v političnem in družbenem smislu dodali pridevnik politična. Nenezadnje tudi sodobniki dogajanja uporabljajo izraz odcepitev (Prim.: Ivan Hribar: Moji spomini II (ur. Vasilij Melik), Ljubljana 1984, str. 274, kjer postavi za naslov 18. poglavja Proglasitev odcepitve od Avstro-Ogrske...). Glede na značaj odcepitve za Slovence je na mestu tudi izraz državna odcepitev (prim.: Jurij Perovšek: Slovenci in država SHS leta 1918. Zgodovinski časopis 53, 1999, št. 1, str. 71).

²⁵ O predzgodovini ustanovitve Narodnega sveta prim.: Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971, (dalje Pleterski, Prva odločitev), str. 242-250.

²⁶ Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 15.

²⁷ Narodni svet so sestavljali predstavniki Vseslovenske ljudske stranke, Jugoslovanske demokratske stranke, političnega društva Edinost iz Trsta, Političnega in gospodarskega društva za Slovence in Hrvate v Istri in Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Ustanovnega zbora se je udeležila tudi socialdemokracija ter dalmatinski predstavniki. Glej: Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 16.

²⁸ Tako so zapisali v Pravilnik narodnega Vijeća v Zagrebu. Cit. po: Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 31. O Narodnem Vijeću glej še str. 29-33 in Josip Jerič: Narodni svet. Slovenci v desetletju 1918-1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine (ur. Josip Mal). Ljubljana 1928, (dalje Jerič, Narodni svet), str. 148-150, kjer je objavljen tudi statut Narodnega Vijeća SHS.

²⁹ Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996 (dalje Vilfan, Pravna zgodovina), str. 464.

³⁰ O državnopravnem značaju Države SHS in Narodnega Vijeća SHS prim. diskusijski prispevek Jurija Perovška na mednarodnem znanstvenem simpoziju Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Objavljeno v: Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti (ur. S. Granda in B. Šatej). Maribor 1998 (dalje Slovenija 1848-1998), str. 336-337.

³¹ Vilfan, Pravna zgodovina, str. 465.

dogajanju med habsburškimi Jugoslovani. Tudi ime osnovnega reprezentativnega organa je bilo enako - Narodni odbor na Češkem oz. Svet na Slovaškem. Ves ta čas je Avstro-Ogrsko srce še zmeraj bilo. Sicer že zelo počasi in neredno, a vseeno glede na razmere še kar vztrajno. Oblast v nekaterih deželah (med drugim tudi v obeh obravnavanih) je bila posledično dvojna. Na eni strani avstrijska oziroma ogrska, ki je bila legitimna, institucionalizirana v državnih upravnih organih, na drugi strani pa opazamo nove revolucionarne oblasti - narodne odbore in svete.³² Le-teh legitimna oblast uradno seveda ni priznala, a so dejansko kljub temu obstajali in bili aktivni. Oblikovali so se kot vzporedna institucionalna raven, ki je nato omogočila gladek prenos oblasti na nove politične tvorbe - nacionalne države naslednice Avstro-Ogrske.³³

Dejstvo, da so novonastale države na osnovi načela nacionalnega integralizma skušale biti "nacionalne" države, je bila sicer povezovalna, vendar ena redkih "enotnih" potez novih držav. Nastale so namreč na podlagi združitve različnih enot iz različnih okolij. Češkoslovaška iz dela ozemelj razvitega cislitvanskega dela monarhije in dela ozemelj iz nerazvitega ali manj razvitega translitvanskega dela monarhije. Pestrost združenih enot v Kraljevini SHS, kakor smo že poudarili, je bila še večja. Sestavljali so jo kos cislitvanskega dela monarhije (slovenske dežele, Istra, Dalmacija), kos translitvanskega (Prekmurje, Međimurje, Hrvaška, Slavonija, Bačka, Baranja, Banat), neposredno Dunaju anektirana Bosna in Hercegovina in dve prej samostojni kraljevini - Srbija in Črna gora. Tako se je na ravni novih držav oblikoval povsem nov in marsikomu tuj prostor, ki ni obetal hitre integracije in v kmalu napetih mednarodnih razmerah tudi ne hitre konsolidacije. Za slovenske in slovaške razmere velja, da se je to še posebej odražalo v gospodarstvu. Ekonomska integracija in ustvarjanje novega gospodarskega prostora sta se odvijala relativno počasi. Po mnenju nekaterih gospodarskih zgodovinarjev so v začetku - politični razdrobljenosti navkljub - še naprej obstajale stare, tradicionalne in povečini avtarkične gospodarske enote.³⁴

Sestavni deli novih gospodarstev so se razlikovali predvsem po sami gospodarski razvitosti. Leta 1921 je npr. delalo 60,7% Slovakov v kmetijstvu in gozdarstvu in le 17,4% v industriji. Na Češkem je bil delež zaposlenih v industriji precej večji - 39,7%, v kmetijstvu pa je znašal le 31,5%.³⁵ Razvita industrijska pokrajina Češka se je očitno združila z agrarno pokrajino Slovaško. Nasprotno pa je slovenska stran združitve v novo državo videla v čisto drugi ekonomski luči. Naenkrat se je znašla na prostoru, ki je bil manj razvit kot prejšnji in v katerem je predstavljala gospodarsko in industrijsko najnaprednejši del. Slovenski pogled se je obrnil "od severa proti jugu"³⁶ - od razvitejšega k manj razvitemu prostoru. Naj v ilustracijo navedemo, da je leta 1910 znašal slovenski bruto proizvod skoraj trikrat več kot v južnih območjih bodoče Kraljevine SHS.³⁷ Navedeno je seveda imelo

³² Za slovensko stran prim.: Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 23.

³³ Bruckmüller, Sozialgeschichte Österreichs, str. 363.

³⁴ Teichova, Kleinstaaten, str. 23.

³⁵ Václav Prušcha: Equalization of the Economic Levels Between Slovakia and the Czech Lands in the Years 1918-1989. V: Challenges of Economic History. Budapest 1996, str. 209.

³⁶ Žarko Lazarević: Na južnih obzorjih: gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. V: Nova revija, april-maj 1995, št. 156-157 (dalje Lazarević, Na južnih obzorjih), str. 189.

³⁷ Prav tam, str. 196. Bruto proizvod v Sloveniji je znašal 220 dolarjev, na jugu pa od 70 do 80 dolarjev.

svoje posledice, ki so se kazale v relativnem gospodarskem zaostajanju v Sloveniji in napredovanju na Slovaškem.

Razpad stare monarhije in možnost udejanjenja svojih narodnoemancipacijskih teženj je začutilo tudi prebivalstvo. Novo politično stvarnost so na Slovenskem bučno pozdravili ter okitili s slavnostnimi in simbolnimi dejanji; na Slovaškem pa so - nasprotno - pri sprejemanju odločilnega državnopolitičnega koraka precej improvizirali.

Devetindvajsetega oktobra 1918 se je na Kongresnem trgu v Ljubljani zbralo več kot 30.000 ljudi, približno 200 slovenskih vojakov in častnikov ter skoraj vsa tedanja politična elita. Med drugim Ivan Hribar, njegov soimenjak Tavčar, Lovro Pogačnik, knezoškof ljubljanski Anton B. Jeglič; le Anton Korošec je manjkal (zaradi udeležbe na ženevski konferenci o jugoslovanskem zedinjenju). Bili so priče veliki narodni manifestaciji, na kateri je bila razglašena Država SHS, nova politična tvorba, ki je združevala ozemlja in dežele jugoslovanskih državljanov avstroogrške monarhije.³⁸ Radost, ki je prevevala množico, je bila torej utemeljena na odgovornem dejanju. Ljudje so prisostvovali trenutku samoodločbe, trenutku, ko je nadporočnik dr. Mihajlo Rostohar v imenu zbranega vojaštva prisegel novi državi in s tem prelomil prisego habsburškemu cesarju, trenutku, ko so bile pretrgane državnopravne vezi z donavsko monarhijo.³⁹

"Zavest svobode je prodrla do zadnje gorske kočice /.../ Trobojnica je zagospodovala v pisarnah in kasarnah, v palačah in kočah, na fantovskih prsih in dekliških grudih. V znak bratstva in enakopravnosti so se odprle ječe in taborišča in celo orožje so dobili vojni ujetniki brez razlike narodnosti in so skupno z nami delali red in nered. Padali pa so črnožolti spomeniki, padal je Habsburg in dvoglavi orel /.../ Shodili pa smo vendar, čeprav opotekaje se, polni upov in srečni - kot dete."⁴⁰ Takšna je bila podoba tistih dni na Slovenskem, ki jo je za narodov spomin zabeležil eden izmed avtorjev zbornika, s katerim so Slovenci potegnili črto pod prvo desetletko življenja v novi jugoslovanski državi.

Slovenska suverenost v okviru Države SHS⁴¹ je v negotovih mednarodnopolitičnih razmerah trajala do osme ure zvečer 1. decembra 1918. Akt združitve v Kraljevino SHS je bil izpeljan prav tako slavnostno kot razglasitev Države SHS mesec dni prej. Ko je 28. novembra ob 11. uri prispela v Beograd delegacija Narodnega Vijeća SHS, ki je imela nalogo dokončno izpogajati in dogovoriti združitev, so jo prisrčno pozdravili predstavniki srbske vlade, mesta in občinstva. Za simbolno ustreznost je poskrbel tudi prestolonaslednik in regent Aleksander, ki je na svoji rezidenci poleg srbske razvil tudi slovensko in hrvaško trobojnico. Tri dni kasneje je delegacijo sprejel na slavnostni avdienci ter proglasil "zedinjenje".⁴² Rodilo se je Kraljestvo SHS, kasneje preimenovano v Kraljevino SHS in leta 1929 v Kraljevino Jugoslavijo.

³⁸ Naj na tem mestu opozorimo, da Narodni svet ni načrtoval omenjene manifestacije, bila mu je "/.../ pravzaprav neljuba", saj Narodni svet 29. oktobra 1918 še ni imel namena "/.../ končati tisto stanje dvovladja v deželi, ki je nastajalo v zadnjih tednih /.../". Kljub temu je nato manifestacija pod pritiskom množice dobila drugačen značaj. Dogajanje 29. oktobra je še najbolj jedrnat ocenil nadškof dr. Jeglič, ki je vzkliknil: "To je pa revolucija!" - Pleterski, Prva odločitev, str. 261-266.

³⁹ Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 51-54; Pleterski, Prva odločitev, str. 264-266.

⁴⁰ Jerič, Narodni svet, str. 152.

⁴¹ Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 77-174.

⁴² Jerič, Narodni svet, str. 158-159.

Slovenci so zaživali v novi stvarnosti, ki je obetala več kot Avstro-Ogrska, a dala manj kot enomesečna Država SHS. V prvi Jugoslaviji sta se uveljavila državni centralizem in narodni unitarizem, ki sta slovenskemu življu jemala elemente državnosti iz novembra 1918.⁴³

Prvi Slovani v Habsburški monarhiji - Čehi, so na simbolni dan 13. julija 1918 (naskok na Bastiljo) ustanovili Národní výbor (Narodni odbor), organ, ki ga glede na zastavljene cilje lahko postavimo ob rob Narodnemu svetu na Slovenskem.⁴⁴ Národní výbor je 28. oktobra 1918 v Pragi razglasil češko-slovaško državo, prav tako novo politično tvorbo, ki je prav tako pretrgala državnopravne vezi z Dunajem in ki je prav tako bila utemeljena na načelu samoodločbe narodov. "Samostojna država Češkoslovaška je vstopila v življenje",⁴⁵ so zapisali poslanci Narodnega odbora v preambulo zakona o ustanovitvi nove države, med tem ko je ljudstvo vzklikalo na spontanih manifestacijah po vsem glavnem mestu. Slovaška politična reprezentanca, združena v 12. septembra 1918 oblikovani Slovenski národní radi (Slovaškem narodnem svetu),⁴⁶ je enodušno dala svoj glas za novo državo dva dni pozneje, 30. oktobra 1918, v Turčianskem Sv. Martinu. Slovaki so svoj "da" zapisali v dokument, imenovan Deklaracija slovaškega naroda (Martinska deklaracija) - pravni in formalni temelj združitve s Čehi. V osrednjem delu dokumenta piše: "Narodni svet češko-slovaškega naroda, ki naseljuje Ogrsko, izjavlja: 1. Slovaški narod je del tako jezikovno kot kulturnozgodovinsko enotnega češko-slovaškega naroda. Pri vseh kulturnih bojih, ki jih je vodil češki narod in ki so ga proslavili po vsem svetu, je bila udeležena tudi slovaška veja. 2. Za ta češko-slovaški narod tudi mi želimo neomejeno pravico do samoodločbe na temelju popolne neodvisnosti."⁴⁷ Ko so slovaški poslanci omenjeni dokument sprejeli, so zapustili prizorišče srečanja - zgradbo znane Tatra banke in se mirno odpravili proti svojim domovom. Brez množičnih ljudskih manifestacij, vzklikov in proslav, tudi kakega slovaškega častnika ogrskega Honveda, ki bi s sabljo zamahnil proti Budimpešti in nato prisegel svoji novi državi, ni bilo. Slovaški politični predstavniki so se namreč sešli v Turčianskem Sv. Martinu zgolj z namenom, da bi še uradno ustanovili

⁴³ Prim.: Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918, str. 173.

⁴⁴ Prim.: Bogdan Krizman: Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države. Školska knjiga, Zagreb 1977, str. 40.

⁴⁵ "Samostatný stát československý vstoupil v život." Sběrka zákonů, a nar, ízení státu československého, zakon št. 1/1918, cit. po: Karel Malý a kol., De, ýiny českého a česko-slovenského práva do roku 1945, Linde, Praha 1997, str. 270.

⁴⁶ Zaradi domneve, da ogrska vlada zborovanja, na katerem bi slovaški politiki razglasili ustanovitev Slovaškega narodnega sveta, ne bi dovolila, je le-ta deloval prikrito vse do 30. oktobra, ko je vlada le privolila v zborovanje. Kováč, Dejiny Slovenska, str. 175.

⁴⁷ "Národní rada česko-slovenského národa v Uhorsku obydlého sa osvedčuje: 1. Slovenský národ je čiastka i rečove i kulturnohistoricky jednotného česko-slovenského národa. Na všetkých kulturných bojoch, ktoré viedol český národ a ktoré ho urobili známym na celom svete, mala účasť i slovenská vetev. 2. Pre tento česko-slovenský národ žiadame i my neobmedzené samourčovací právo na základe úplnej neodvislosti." Cit. po: Jan Rychlík: Česi a Slováci ve 20. století : česko-slovenské vztahy 1914-1945. Academic Electronic Press, Bratislava 1997 (dalje Rychlík, Česi a Slováci ve 20. století), str. 58-59, kjer je objavljen faksimile celotne deklaracije. Prim. še: Kováč, Dejiny Slovenska, str. 179. O slovaški politični aktivnosti, ki je neposredno predhajala ustanovitvi nove države, prim.: Alena Bartlová: Aktivita slovenskej spoločnosti v období prvej svetovej vojny ako súčasť prípravy na politický život na pôde ČSR. V: Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). Historický ústav SAV, Bratislava 1999, str. 342-352.

Slovaški narodni svet kot telo, skozi katerega bi izražali svoje želje in zahteve in se jasno opredelili za novo skupno državo s Čehi. Bil je že tudi čas za to, saj so novice o praških manifestacijah dosegle tudi martinska ušesa. A ključnega podatka, da je bila v Pragi Češkoslovaška že razglašena, slovaški poslanci niso poznali.⁴⁸ Cilj njihovega zborovanja je bil zgolj izvesti še en korak na poti k samostojnosti, nikakor pa niso hoteli napraviti prelomnega koraka.

Še istega dne zvečer je v Turčiansky Sv. Martin prispel Milan Hodža.⁴⁹ Seveda je prinesel novico, da vsi skupaj že dva dni živijo v novi državi. Ožji krog poslancev se je nato znova zbral, odločil, da bo Martinska deklaracija očitno temeljni dokument novejša slovaške zgodovine ter v samem besedilu izvedel nekaj popravkov. Tako so v drugi točki ob obstoječem besedilu izrazili še strinjanje z novonastalo mednarodno situacijo. Zadnje dejanje, ki je popeljalo Slovake izpod svetoš Stefanske krone v republiko, je minilo hitro in mirno in nenazadnje nenavadno, saj so se Slovaki "poslavljal" od Ogrske vso drugo polovico 19. stoletja. Bolj ko se je Transilvanija spreminjala v centralistično madžarsko državo,⁵⁰ bolj so ji mahali v slovo, čeprav to slovo nikoli ni pomenilo tako radikalne spremembe, kot se je nato zgodila leta 1918.⁵¹

Kakor Slovencem je tudi Slovakom nova država obetala več. Začel se je proces slovakizacije Slovaške. Slovaški jezik je postal učni jezik na šolah vseh stopenj, uporabljal se je v uradih, na sodiščih ipd. Tudi glavnim trgov so množično spreminjali imena. Franca Jožefa je zamenjal Masaryk.⁵² Monarhijo je zamenjala demokratična republika, v kateri je odločalo ljudstvo na splošnih in tajnih volitvah.

In kakor Slovencem je tudi Slovakom nova država dala manj, kot je obetala. Zakoni se niso vedno izvajali, velikokrat so ostali zgolj na papirju, šole so bile prenapolnjene in otroci v njih lačni. Pred zakonom enaki so bili dejansko neenaki.⁵³ A vsem hibam navkljub je država obstajala kot ena najbolj demokratičnih in stabilnih nasledstvenih držav vse do realizacije Hitlerjevega Fall Grün. Z njim je marca 1939 dokončno razbil državo in iz slovaškega ozemlja ustvaril svoj satelit - Slovaško republiko. Po drugi svetovni vojni je ponovno zaživela skupna država, ki

⁴⁸ Ogrska vlada je že 30. 4. 1918 prepovedala uvoz čeških časopisov na Ogrsko. - Rychlík, Česi a Slováci ve 20. století, str. 57.

⁴⁹ Milan Hodža (1878-1944) je bil eden vodilnih politikov prve češkoslovaške republike. Že pred vojno je bil poslanec v ogrskem parlamentu, kjer je zagovarjal sodelovanje nemadžarskih narodov na Ogrskem. V prvi republici je zastopal načela t.i. agrarizma (glej op. 24) ter bil večkrat minister, od 1935 do 1938 tudi predsednik vlade. Po Münchenskem sporazumu leta 1938 je emigriral v ZDA, kjer je umrl. Zelo zanimiva je njegova ideja o podobi Srednje Evrope po koncu druge svetovne vojne. Obstajala naj bi Zveza srednjeevropskih narodov pod patronatom ZDA, ki pa je bila po letu 1945 seveda povsem nerealna. - Augustín Maťovčík a kol., Reprezentačný biografický lexikón Slovenska. Matica slovenská, Martin 1999, str. 114.

⁵⁰ Predsedniki zadnjih ogrskih vlad (Tisza, Esterházy, Wekerle in Hadik) so bili enotnega mnenja, da bi federalizacija države vodila k dezintegraciji historične Ogrske, saj bi se v federativni državi prejkoslej od madžarske krone ločile Hrvaška, Zgornja Ogrska (Slovaška), Transilvanija, srbski predeli države itd. Edino rešitev so posledično videli v strogem centralizmu. - Miklós Molnár: A Concise History of Hungary. Cambridge University Press, Cambridge 2001, str. 248.

⁵¹ Prim.: Kováč, Dejiny Slovenska, str. 178-182.

⁵² O tem prim.: Lipták, Slovensko v 20. storočí, str. 101-107. V prvi Češkoslovaški republici se je kot državni praznik slavil tudi 7. marec, rojstni dan predsednika Masaryka, podobno kot nekoč cesarjev rojstni dan. Več o podobnosti med Francem Jožefom in Masarykom glej v: Roman Holec: Poslední Habsburgovci a Slovensko. Ikar, Bratislava 2001, str. 287-289.

⁵³ Lipták, Slovensko v 20. storočí, str. 104.

se je na razburljiv način prebila skozi leta socializma in dočkala mirno razdružitev 1. januarja 1993.

Različnosti in nasprotja znotraj Kraljevine SHS in Republike Češkoslovaške, ki so bili dediščina oblikovanja obeh držav iz politično in gospodarsko tako različnih enot, so v precejšnji meri obremenili položaj Slovenije in Slovaške v njihovih novih državnih skupnostih. Ob nespregledljivih pozitivnih učinkih, ki jih je prinesla spremenjena politična situacija po prvi svetovni vojni v Srednji in jugovzhodni Evropi, sta Slovencem in Slovakom življenje v novih državah oteževali predvsem dejstva, da sta tako prva Češkoslovaška kot prva Jugoslavija v težnji po lastni notranji utrditvi zgrešeno prisegali na politiko nacionalnega integralizma in državnega centralizma. Češki pisec Milan Kundera se je ob sestavljenko Češkoslovaška obregnil z besedami, da je le-ta vse premlada in brez lepote in da če je že mogoče na tako nezanesljivi besedi zasnovati državo, ni mogoče zgraditi romana.⁵⁴ Narodom obeh držav ni uspelo zgraditi "skupnega romana", ki bi uredil medsebojne odnose, v vsej kratki zgodovini njihovega sobivanja. Devetdeseta leta dvajsetega stoletja so z obema državama dokončno opravila.

Jure Gašparič

FINIS AUSTRIAE ET HUNGARIAE

(The disintegration of the Habsburg Monarchy and the formation of states-successors: the Czechoslovak Republic and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes)

S u m m a r y

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (the Kingdom of SCS), and the first Czechoslovak Republic were both states based on the principle of national integration. However, due to their varied ethnic structure, a multinational character can be attributed to them. The Slovenes were a small ethnic group under both Austria-Hungary and the Kingdom of SCS, however, with one fundamental difference. In the Kingdom of SCS they were, at least at the outset, considered one of the constituent nations. The Slovaks enjoyed a similar status in the newly founded Czechoslovak Republic where they were a constituent nation, although being a minority which was politically and economically weaker than the Czechs. A peculiar "solution" to the ethnic problem in the multinational Czechoslovakia was the so-called Czechoslovakism, a political formula according to which the Czechs and the Slovaks were a single and, numerically, the strongest ethnic group in the country. Given that this was not the case, such an orientation gave rise to many problems in the further development of the country. The ethnic question was dealt with similarly by the Constitution of the Kingdom of SCS, which sanctioned national unitarianism, that is, a single Yugoslav nation composed of three ethnic tribes (Serb, Croat and Slovene).

Even before the cessation of Austria-Hungary, the Slovene political parties formed their representative body - the National Council - through which they demonstrated and institutionalised their objective: existence outside the framework of the Habsburg Monarchy. This objective subsequently materialised with the foundation of the State of Slovenes, Croats and Serbs which brought together the southern Slavs from the Habsburg Monarchy. Mainly for the sake of greater security on the international front, the State of Slovenes, Croats and Serbs merged with the Kingdoms of Serbia and Montenegro, and was renamed the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In this new state, however, the Slovenes were denied the attributes of statehood of November 1918.

Like their Slovene counterparts, the Slovak politicians formed their representative body, called the Slovak National Council. The meeting at which the Slovak politicians officially declared the formation of the Slovak National Council and approved the Declaration of the Slovak nation (the Martin Declaration), which became the formal basis for the unification with Bohemia, unexpectedly proved to

⁵⁴ Milan Kundera: *Umetnost romana*. Ljubljana 1988, str. 130.

be a decisive state founding act. At the time of the adoption of the Declaration, the Slovak delegates were unaware of the fact that two days earlier, on 28 October, the Czech National Council proclaimed the new Czechoslovak state. Having learned about this after the official conclusion of their meeting, the Slovak delegates reconvened, made some amendments to the Declaration and proclaimed it as the basic Slovak state founding document in recent history.

Both new states were the result of a merging of different socio-economic environments: Czechoslovakia was composed of Bohemia, which had formerly pertained to the well developed cis-litvanian (Austrian) part of the Habsburg Empire, and Slovakia, which had pertained to the less developed trans-litvanian (Hungarian) part. The variety of the lands united under the Kingdom of SCS was even greater. It was composed of Slovenia, which had formerly pertained to the cis-litvanian part of the Empire, Bosnia and Herzegovina, formerly pertaining to the trans-litvanian part, and two previously independent kingdoms - Serbia and Montenegro. Consequently, the two states produced completely new political, cultural and economic realities in which rapid internal integration was not foreseen.

Although, like the Slovenes in the Kingdom of SCS, the Slovaks were given more by the new Czechoslovak state than by the old monarchy - among other things, the process of Slovakisation began in Slovakia - both nations actually received less from their new states than what they had been promised. Nevertheless, the first Czechoslovakia, despite all its shortcomings remained one of the most democratic and the most stable states-successors to the Austro-Hungarian Empire, until the implementation of Hitler's Fall Grün plan in March 1939. In spite of the undeniable positive effects brought about by the changed political situation after the First World War in central and south-eastern Europe, the life of the Slovenes and the Slovaks under their new states was encumbered by the fact that, in their tendency towards an internal solidification, the first Czechoslovak and the Yugoslav states erroneously swore by a policy of national integration and state centralism.

prazna

1.01
Prejeto 13. 8. 2002

UDK 329.12 JNS:323(497.1)"1939/1941"

Jurij Perovšek*

Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939-1941

IZVLEČEK

Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) je gledala na oblikovanje slovenske banovine, ki naj bi bila oblikovana po zgledu Banovine Hrvaške, hrvaške državnopravne enote v Kraljevini Jugoslaviji, vzpostavljene 16. avgusta 1939, skrajno zadržano. Temelječ na ideji jugoslovanskega nacionalnega integralizma, enotnega gospodarskega prostora in "višjega državnega in nacionalnega stališča", bi JNS soglašala le z rešitvijo, da bi uvedbo (omejenih) pokrajinskih avtonomij pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države. JNS je vprašanje slovenske banovine presojala z vidika čim večjega ohranjanja unitarističnega načela, to pa je bilo merilo, pri katerem je v letih 1939-1941 vztrajala tudi v ocenjevanju drugih vprašanj slovenskega idejnopolitičnega, narodnokulturnega in socialnogospodarskega razvoja.

Ključne besede: Banovina Slovenija, Jugoslovanska nacionalna stranka, liberalizem, nacionalni integralizem, unitarizem, kulturni boj

ABSTRACT

THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY AND THE QUESTION OF A SLOVENE BANOVINA (1939-1941)

The idea of a Slovene banovina, modelled on the Banovina Croatia, the Croatian administrative unit within the Kingdom of Yugoslavia established on 16 August 1939, was met with great reserve by the Yugoslav National Party (YNP). The YNP, which based its policy upon the idea of Yugoslav national integration, a single economic market and a "higher national and ethnic level" would only accept a solution whereby (limited) provincial autonomy was conditioned by a strong unifying role of the Yugoslav state. The YNP considered the question of a Slovene banovina with the view to preserving, as far as possible, the principle of unitarism. This was the criterion on which it also insisted with regards to other issues concerning Slovene national, cultural, social and economic development between 1939 and 1941.

Key words: Banovina Slovenija, Yugoslav National Party, liberalism, national integrationism, unitarianism, cultural struggle

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1. E-mail: Jurij.Perovsek@guest.arnes.si

Pot v rešitev nacionalnega problema, ki se je v prvi jugoslovanski državi kazal skozi boj med avtonomistično-federalistično in velikosrbsko ter njej ustrezajočo unitaristično narodnopolitično usmeritvijo, je konec tridesetih let dvajsetega stoletja odprlo oblikovanje posebne Banovine Hrvaške. Tedaj je hrvaška federalistična politika po dobrih dveh desetletjih prizadevanj uspela, da je bila v okviru Kraljevine Jugoslavije oblikovana hrvaška državnopravna enota. Sporazum o njenem oblikovanju sta 23. avgusta 1939 sklenila vodilni hrvaški politik tridesetih let, predsednik nekdanje Kmečko demokratske koalicije (KDK) in Hrvatske seljačke stranke (HSS) dr. Vlatko Maček¹ in predsednik jugoslovanske vlade Dragiša Cvetković. Sporazum so zato imenovali tudi sporazum Cvetković-Maček. Banovina Hrvaška je bila utemeljena, ko je bila 26. avgusta 1939 izdana in objavljena uredba kraljevih namestnikov o njenem oblikovanju.²

Z oblikovanjem Banovine Hrvaške je bilo v političnem in državnopravnem pogledu rešeno najbolj žgoče notranjepolitično vprašanje v prvi jugoslovanski državi. Vzpostavitev hrvaške banovine je bila tudi edina zmaga avtonomistično-federalistične politike v prvi Jugoslaviji. Pomenila je revizijo unitaristične in centralistične oktroirane ustave iz leta 1931,³ saj je uredba o Banovini Hrvaški odstopala od ustavnega načela o jugoslovanski narodni enotnosti. Državnopravna posledica te uredbe je bilo priznanje, da obstaja hrvaški narod, ki na osnovi pravice do samoodločbe v Banovini Hrvaški uresničuje svojo pravico do samostojnega političnega, gospodarskega in kulturnega razvoja. Uredba je spremenila tudi dotedanji centralistični državni ustroj, saj je Banovina Hrvaška "imela v okviru Kraljevine Jugoslavije poseben državnopravni položaj" in "*določena obeležja državnosti*".⁴

Banovina Hrvaška je obsegala dotedanjo Savsko in Primorsko banovino,⁵ to je

¹ Ob uvedbi svoje osebne diktature 6. 1. 1929 je jugoslovanski kralj Aleksander Karađorđević razveljavil dotedanjo vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Kljub njihovemu razpustu pa so v političnem življenju tridesetih let za posamezne politične opcije oziroma nekdanje politične organizacije uporabljali tudi prejšnje strankarske nazive. To se je ohranilo tudi v zgodovinske pisju.

² O političnih pripravah leta 1939, ki so vodile k oblikovanju Banovine Hrvaške glej Ferdo Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, II. Zagreb 1961, str. 134-136, 140, 148 (dalje Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II); Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*. Ljubljana 1965, str. 506-511 (dalje Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*); Ljubo Boban: *Sporazum Cvetković-Maček*. Beograd 1965, str. 120-192 (dalje Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*).

³ O značaju oktroirane ustave glej Jurij Perovšek: *Slovinci in Jugoslavija v tridesetih letih*. V: *Slovenska trideseta leta*. Simpozij 1995. Ljubljana 1997, str. 28, op. 18 (dalje Perovšek, *Slovinci in Jugoslavija*).

⁴ Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, druga knjiga (Srbija-Crna Gora-Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945.). Zagreb 1954, str. 298; isti: *Državno-pravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb 1963, str. 204-207. O državnopravnih vidikih oblikovanja Banovine Hrvaške glej tudi Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 193-217.

⁵ Po uvedbi kraljeve diktature januarja 1929 je bila 3. 10. 1929 v jugoslovanski državi uvedena nova upravno-teritorialna ureditev. Jugoslovanska država - od 3. 10. 1929 se je imenovala Kraljevina Jugoslavija (pred tem Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev) - ni bila več razdeljena na t. i. oblasti, pač pa na nove upravno-teritorialne enote - banovine. Te so bile: Dravska banovina (s sedežem v Ljubljani), Savska banovina (s sedežem v Zagrebu), Primorska banovina (s sedežem v Splitu), Vrbaska banovina (s sedežem v Banjaluki), Drinska banovina (s sedežem v Sarajevu), Zetska banovina (s sedežem na Cetinju), Dunavska banovina (s sedežem v Novem Sadu), Moravska banovina (s sedežem v Nišu) in Vardarska banovina (s sedežem v Skopju). Banovine niso znikale centralistične državne ureditve, pač pa so predstavljale specifičen način upravne decentralizacije Kraljevine Jugoslavije. Oblikovane so bile po političnih in ne po tradicionalnih zgodovinskih državnopravnih merilih. Kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju obče uprave so bile še vedno neposredno podrejene osrednji državni oblasti. Vodil jih je ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občo upravno oblast in je bil "predstavnik kraljevske vlade v banovini". Bana je na predlog ministra za notranje zadeve in v

Hrvaško s Slavonijo, Međimurje, Dalmacijo do Neuma, a brez polotoka Pelješac, ter srednji in zahodni del Hercegovine. Poleg tega so bili v Banovino Hrvaško vključeni še preostali del Dalmacije do Boke Kotorske s polotokom Pelješac in otokom Mljet (okraj Dubrovnik), srednja Bosna (okraja Travnik in Fojnica), severovzhodna Bosna (okraji Brčko, Gradačac in Derventa) in del Srema (okraja Šid in Ilok). Sedež banovine je bil v Zagrebu. V pristojnosti Banovine Hrvaške so bili poljedelstvo, trgovina in industrija, gozdarstvo, rudarstvo, gradbeništvo, socialna politika, zdravstvo, telesna vzgoja, pravosodje, prosveta, notranje zadeve in vse zadeve, ki so že pred tem sodile v pristojnost banovin. Druge zadeve so ostale v pristojnosti osrednje državne oblasti. Z uredbo o Banovini Hrvaški sta bili zagotovljeni tudi finančna samostojnost hrvaške banovine in avtonomna organizacija oblasti v njej. Banovina Hrvaška je imela svoj voljeni Sabor in bana, ki sta v okviru pristojnosti, prenesenih na banovino, izvajala zakonodajno in upravno oblast. Vladarska funkcija in oblast kralja sta bili ohranjeni tako, da sta zakonodajno oblast izvajala "Kralj in Sabor skupno", medtem ko je upravno oblast izvajal "Kralj preko Bana". Ban je bil odgovoren kralju. Imenoval in odstavljaj ga je kralj.⁶

Oblikovanje Banovine Hrvaške je pomenilo tudi prelomnico v izvajanju politične oblasti v državi. Na dan, ko je bila izdana uredba o njenem oblikovanju, je bilo razpuščeno Narodno predstavništvo (parlament), odstopila pa je tudi Cvetkovičeva vlada in bila sestavljena nova. Vlado so sestavljali predstavniki leta 1935 ustanovljene vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (vanjo so se povezale nekdanja Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija) in predstavniki nekdanje KDK, HSS, Demokratske stranke in Samostojne demokratske stranke. Predsednik vlade je bil ponovno D. Cvetković, podpredsednik pa je postal V. Maček. Slovenski predstavnik v vladi je bil član vodstva slovenskega dela JRZ dr. Miha Krek, ki je postal minister za zgradbe.⁷

Vzpostavitev hrvaške banovine je na Slovenskem vzbudila pričakovanje, da bo po hrvaškem zgledu oblikovana tudi posebna slovenska banovina. Ta pričakovanja

soglasju s predsednikom vlade imenoval kralj. Prav tako je kralj na predlog resornega ministra imenoval načelnike oddelkov banske uprave. Člane banskega sveta, ki je bil banov posvetovalni organ pa je na banov predlog postavljaj in zamenjeval minister za notranje zadeve. Tako imenovanje bana, načelnikov oddelkov banske uprave in članov banskega sveta se je ohranilo tudi v tridesetih letih, čeprav je Oktroirana ustava iz leta 1931 predvidela delovanje voljenih banovinskih svetov in banovinskih odborov. Do izdaje predvidenega zakona o organizaciji in pristojnostih banovinskih samoupravnih oblastev pa ni prišlo. - Uradni list Dravske banovine, 9. 10. 1929, št. 100, 399, Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja; Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 20. 11. 1929, 1. kos, Zakon o banski upravi; Miroslav Stiplovišek: Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929-1941. V : Arhivi, 1996, št. 1-2, str. 45; isti: Ukinitvev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 103; isti: Slovenski parlamentarizem 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 334-335 (dalje Stiplovišek, Slovenski parlamentarizem). O upravno-teritorialni razdelitvi Kraljevine SHS na oblasti glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V : Prispevki za novejšo zgodovino (dalje PNZ), 1993, št. 1-2, str. 17-26.

⁶ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 26. 8. 1939, broj 194-A-LXVIII, 509, Uredba o Banovini Hrvatskoj (dalje SN KJ).

⁷ Slovenec, LXVII, 27. 8. 1939, št. 195, Nova vlada je prisegla; Čulinović, Razvitak, str. 202; Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 511.

so najbolj poudarjali v taboru vodilne slovenske avtonomistične sile v prvi Jugo-

slaviji in najmočnejše slovenske politične stranke - katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS).⁸ Nekdanja SLS oziroma slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice je pričakovanja o oblikovanju Banovine Slovenije, ki bi imela enak državnopravni položaj kot Banovina Hrvaška, navezovala na dejstvo, da je bila obenem z uredbo o oblikovanju Banovine Hrvaške izdana tudi uredba, ki je določala, da se "predpisi Uredbe o banovini Hrvaški (...) lahko s Kraljevimi uredbami razširijo tudi na ostale banovine".⁹ Slabe tri tedne zatem, 14. septembra 1939, je bila po odločitvi predsednika vlade D. Cvetkovića oblikovana posebna komisija, ki je imela nalogo pripraviti "vse potrebne zakonske predloge za prenos kompetenc v smislu določil o razširitvi predpisov za hrvatsko banovino na druge banovine, med temi tudi na dravsko banovino (obsegala je jugoslovanski del Slovenije - op. J. P.)". V komisijo so bili imenovani minister brez listnice Mihajlo Konstantinović, M. Krek in pomočnik bana Dravske banovine dr. Stanko Majcen.¹⁰ Takšen organ je za reševanje problematike slovenske banovine osnoval tudi banovinski odbor JRZ. V banskem svetu in upravi Dravske banovine, prek katerih so se v drugi polovici tridesetih let pod vodstvom JRZ na Slovenskem poudarjeno kazale avtonomistične težnje,¹¹ je od jeseni 1939 dalje potekalo intenzivno delo za ustanovitev slovenske banovine. V banski upravi so pripravili besedila vrste uredb: uredbe o ustanovitvi slovenske banovine, uredbe o organiziranosti banskega oblastva in banovinskega zbora kot slovenskega parlamentarnega predstavništva, uredbe o volitvah v banovinski zbor in o njegovem poslovniku, uredbe o upravnem sodišču za Slovenijo in uredbe o banovinskem proračunu. Pripravljeni so bili tudi predlogi o prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta pa je bil 17. februarja 1940, ko so sprejeli resolucijo o ustanovitvi Banovine Slovenije. Ob tem so banski svetniki poudarili, da je treba banski svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo poleg ostalega odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Leta 1940 je nekdanji minister bivše SLS dr. Andrej Gosar v posebni publikaciji objavil še študijo Banovina Slovenija. V njej je utemeljil številne državnopravne, gospodarske in finančne razloge za oblikovanje slovenske banovine. Priprave za ustanovitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče vojne nevarnosti prekinili. Zato na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi slovenske banovine ni več razpravljal.¹²

Na nov politični položaj, ki je v Kraljevini Jugoslaviji nastal z oblikovanjem Banovine Hrvaške, so se poleg JRZ na Slovenskem odzvale tudi druge politične

⁸ Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija*, str. 25-26.

⁹ SN KJ, 26. 8. 1939, broj 194-A-LXVIII, 510, Uredba o proširenju propisa uredbe o banovini Hrvatskoj na ostale banovine.

¹⁰ Slovenec, LXVII, 15. 9. 1939, št. 211, Komisija za prenos kompetenc na banovino Slovenijo; Jutro, XX, 15. 9. 1939, št. 215a, Naša poročila po polnoči. *Komisija za prenos poslov na banovine*. Glej tudi Momčilo Zečević: Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca 1918-1949. PNZ, XXXI, 1991, št. 1 (*Življenje in delo dr. Antona Korošca. Razprave s simpozija v Mariboru 13. decembra 1990*), str. 72 (dalje Zečević, *Pogledi na Korošca*).

¹¹ Zečević, *Pogledi na Korošca*, str. 72; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 338-339.

¹² Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 339-342.

sile. Večina je, tako kot JRZ, pričakovala oblikovanje Banovine Slovenije.¹³ Vzpostavitev hrvaške banovine je ocenila tudi prepovedana komunistična stranka, ki je

že od leta 1924 zagovarjala federativni državnopravni program. Menila je, da je pri vzpostavitvi Banovine Hrvaške "šlo za poskus buržoazije, da bi s kompromisno razdelitvijo oblasti med najmočnejšimi narodnimi meščanskimi skupinami odvezla revolucionarnemu delavskemu gibanju politično pobudo pri reševanju narodnega vprašanja".¹⁴ Na oblikovanje hrvaške banovine se je odzval tudi slovenski del Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). V njej je bila tedaj združena slovenska unitaristična liberalna politika,¹⁵ ki je bila v času med svetovnima vojnoma glavni nosilec jugoslovanskega unitarističnega in centralističnega programa na Slovenskem.¹⁶

Oblikovanje posebne hrvaške državnopravne enote in priprave slovenske JRZ na oblikovanje Banovine Slovenije so dokazali, da liberalna unitarnocentralistična nacionalna politika ni zdržala zgodovinskega preizkusa, saj se je jugoslovanski notranjepolitični razvoj konec tridesetih let usmeril k priznavanju nacionalnih individualnosti in federalizaciji države. JNS se je v državnem merilu na to veliko spremembo politično pripravila že spomladi 1939, ko je Izvršni odbor JNS v Beogradu 25. marca 1939 oblikoval posebno resolucijo o razmerah v državi. Resolucija je bila oblikovana v času priprav na kasnejši sporazum Cvetković-Maček, ko je JNS računala na možnost, da lahko po večletni opoziciji postane vladna stranka.¹⁷ Poudarjala je, da JNS ostaja "neomajno zvesta svoji nacionalni ideologiji in načelom svojega programa" in je globoko prepričana, da bi se še vedno lahko, kljub vsem dotedanjim napakam, "v duhu pravilno razumljenega Jugoslovanskega unitarizma, z resnično dekoncentracijo državne oblasti, decentralizacijo državne

¹³ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 527, 531-532, 536-537.

¹⁴ Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, str. 275.

¹⁵ JNS se je razvila iz vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetske demokracije (JRKD), edine politične organizacije, ki jo je dopustil režim šestojanuarske diktature. Odločitev za ustanovitev JRKD so sprejeli na režimski vladni listi izvoljeni poslanci in senatorji 15. 12. 1931. Predsednik vlade in notranji minister Petar Živković je 2. 1. 1932 dovolil organiziranje JRKD, ustanovili so jo 1. 5. 1932. Predsednik začasnega odbora JRKD je postal nekdanji predsednik jugoslovanske vlade in pripadnik bivše NRS Nikola Uzunović. Vidno vlogo v JRKD je imel tudi slovenski liberalni politik dr. Albert Kramer, ki je postal strankin generalni tajnik. Na banovinski skupščini JRKD 4. in 5. 6. 1932 v Ljubljani je bil izvoljen tudi za predsednika banovinske organizacije JRKD v Dravski banovini. JRKD je zagovarjala kraljevo diktaturo absolutizma ter jugoslovanski unitarizem in centralizem. Vanjo so se povezali pripadniki nekdanje NRS in unitaristični disidenti iz nekdanje Demokratske stranke in HSS. V stranko so takoj vstopili tudi slovenski liberalci, člani slovenskega dela nekdanje Samostojne demokratske stranke in pripadniki nekdanje Samostojne kmetijske stranke (SKS). JRKD se je na svojem prvem kongresu 20. 7. 1933 v Beogradu preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko. Za predsednika JNS je bil izvoljen dotedanji začasni predsednik JRKD N. Uzunović. Slovenski liberalni politiki so tudi v novi stranki zasedli več pomembnih mest. Dotedanji glavni tajnik JRKD A. Kramer je postal glavni tajnik JNS. Bil je tudi eden od njenih podpredsednikov. Drugi slovenski liberalni politik, ki je postal podpredsednik JNS je bil najvidnejši politik nekdanje SKS Ivan Pucelj. JNS je tako kot JRKD poudarjeno zagovarjala jugoslovanski nacionalni unitarizem in državni centralizem. - Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II, str. 37-39; Jutro, XII, 18. 12. 1931, št. 292, Na delo za novo vsedržavno stranko!; XIII, 5. 5. 1932, št. 104, Prebivalstvu Jugoslavije!, 5. 6. 1932, št. 130, Banovinski zbor JRKD, 7. 6. 1932, št. 131, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji; XIV, 20. 7. 1933, št. 167, Prvi kongres vsedržavne stranke; 21. 7. 1933, št. 168, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke; 23. 7. 1933, št. 170, Po kongresu JNS.

¹⁶ Glej Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 71-201, 238-284; isti, Slovenci in Jugoslavija, str. 21-23.

¹⁷ Boban, Sporazum Cvetković-Maček, str. 255-256.

uprave in najširšo ljudsko samoupravo, (...) ustvarila popolna enakost in enakopravnost Srbov, Hrvatov in Slovencev in vseh krajev Jugoslavije". JNS je bila prepričana, da je "končna konsolidacija države v luči usodnih dogodkov v Evropi nujna in neizogibna državna potreba" in je bila o tem pripravljena sprejeti sporazum, dosežen skupaj s Krono, ki ne bo načeljal "bistvenih načel države, kot so: Monarhija, Dinastija, narodna obramba, integriteta meja in državna enotnost". Ta sporazum bi moral zagotoviti tudi "državljske in politične pravice ter parlamentarno vladavino".¹⁸ Kot je opozoril L. Boban, je resolucija še naprej zagovarjala strankin dotedanji unitaristični program, medtem ko je načelno pristajala na preureditev države. Svojih pogledov na njeno preureditev pa ni natančno opredelila, temveč je namerno ostala na pol poti, da bi se lahko glede tega vprašanja ravnala v skladu z razvojem političnih razmer.¹⁹

Po oblikovanju hrvaške banovine je Glavni odbor JNS v resoluciji z dne 17. septembra 1939 pozdravil sporazum Cvetković-Maček kot tudi "dejstvo, da so zastopniki KDK z dr. Vladkom Mačkom na čelu sprejeli upravljanje državnih poslov in prevzeli odgovornost za vodstvo državne politike".²⁰ Enako je ravnala tudi slovenska JNS, ki se je morala prilagoditi novim razmeram, da ne bi bila politično izločena in bi imela čim boljši položaj v boju proti svoji glavni nasprotnici - avtonomistični JRZ (SLS).²¹ Podpirala je sporazum Cvetković-Maček in oblikovanje Banovine Hrvaške.²² Priznavala je, da je "banovina Hrvatska postala državnopravna edinica hrvatskega narodnega značaja in predstavlja novo organizirano 'domovino Hrvatov'".²³ Poudarjala je celo, da bo "bodoča ureditev Jugoslavije (...) slonela na federalističnem načelu".²⁴ Obenem pa je opozarjala, da je treba problem nadaljnjega sožitja Slovencev, Hrvatov in Srbov rešiti tako, "kakor bo najbolj odgovarjalo ne le interesom posameznih krajev in delov naroda, temveč tudi interesom neporušne skupnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev ter njihove skupne jugoslovanske domovine".²⁵ Le-ti naj bi bili "nad posebnimi interesi Slovencev zase, Hrvatov zase in Srbov zase".²⁶ Zlasti zato, ker je "življenje Slovencev,

¹⁸ Prav tam, str. 256.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Jutro, XX, 19. 9. 1939, št. 218a, Stališče in pogledi JNS. O kritičnih pogledih JNS na posamezna določila sporazuma Cvetković-Maček in oblikovanje Banovine Hrvaške glej Boban, Sporazum Cvetković-Maček, str. 256-257.

²¹ Boban, Sporazum Cvetković-Maček, str. 257.

²² Jutro, XX, 26. 8. 1939, št. 198, Sporazum; 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja; 31. 12. 1939, št. 303, Ob koncu leta; XXI, 8. 3. 1940, št. 56, Hrvati in Slovenci; 25. 8. 1940, št. 198, Ob prvi obletnici sporazuma. Sporazum Cvetković-Maček je podpirala tudi Mladina (Omladina) JNS (glej Politična, gospodarska in socialna načela : sprejeta kot osnova delovnega programa na seji bano-vinskega odbora OJMS v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana 1940, str. 17 - dalje Načela OJMS). - O programskih načelih Mladine JNS podrobneje Anka Vidovič Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. 225-226 (dalje Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom).

²³ Jutro, XX, 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja.

²⁴ Jutro, XXI, 19. 1. 1940, št. 14a, V čem je razlika; glej tudi 25. 4. 1940, št. 95, Po starih metodah.

²⁵ Jutro, XX, 19. 11. 1939, št. 270, Naš položaj. Prim. Jutro, XXI, 28. 4. 1940, št. 98, Strnjen in odločen narod; XXII, 1. 1. 1941, št. 1, Novo leto; 6. 2. 1941, št. 31, H govoru ministra dr. Kulovca.

²⁶ Načela OJNS, str. 16. To stališče Mladine JNS je podprlo tudi glasilo JNS Jutro, "ki je bilo tudi glasilo MJNS" (Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 218). - Jutro, XXI, 3. 11. 1940, št. 258, Načela mladine.

Hrvatov in Srbov odvisno od življenja Jugoslavije",²⁷ zunaj katere nihče od njih ne more ohraniti "svoje svobode in zgraditi lastnega življenja".²⁸

Gornje misli, ki so se navezovale tudi na vojne razmere v Evropi,²⁹ so utemeljevale osnovno narodnopolitično prepričanje JNS "o usodni povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev".³⁰ Zavest o njej naj bi zagotovila, "da bo na kraju zmagala tudi ideja narodnega edinstva".³¹ Slovenska JNS se tudi po oblikovanju posebne hrvaške banovine ni odrekla programu jugoslovanskega nacionalnega unitarizma. Prepričana je bila, da se "misel jugoslovanskega narodnega edinstva (...) vedno znova vzbuja ter oživlja".³² Kljub priznanju, da so "nekateri idealisti" zaradi "abstraktnih gesel o izenačenju vsega, kar tvori vsebino naših zgodovinsko danih narodnih posebnosti, zlasti še zbog omalovaževanja čustvene in psihološke strani našega sožitja" jugoslovanski povezanosti več škodovali kot koristili,³³ je vztrajala, da je "slovenski rod (...) našel svoje mesto v jugoslovanskem edinstvu".³⁴ To je pomenilo, da so "Slovenci (...) del jugoslovanskega naroda";³⁵ kot njegova preostala dela je imenovala še Hrvate in Srbe.³⁶ JNS je na Jugoslavijo gledala kot na enonarodno državo,³⁷ zato ni bilo prepričljivo njeno zagotovilo, da v Jugoslaviji slovenstvo ni ogroženo.³⁸ Zanj je bilo bistveno, da je združevala pristaše "jugoslovanske nacionalne misli"³⁹ ali povedano drugače - "jugoslovanske nacionaliste".⁴⁰ Med njimi so bili tudi pripadniki slovenskega sokolstva, ki so po razcepu med slovenskimi Sokoli v letih 1936-1939 ostali pod okriljem JNS.⁴¹

²⁷ Jutro, XXI, 24. 11. 1940, št. 276, Prebujena življenska sila našega naroda. Glej tudi 2. 6. 1940, št. 127, Duh narodne skupnosti.

²⁸ Jutro, XXI, 25. 8. 1940, št. 198, Ob prvi obletnici sporazuma. Glej tudi Jutro, XXII, 1. 1. 1941, št. 1, Novo leto, ter Misel in delo, VI, 1940, št. 2-3, str. 27.

²⁹ O tem glej Jutro, XX, 14. 10. 1939, št. 240, Romantika in realnost.

³⁰ Jutro, XX, 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja. - Glej tudi Jutro, XX, št. 27a, 19. 11. 1939, Naš položaj, 17. 12. 1939, št. 293, Dvajsetletnica naše univerze; XXI, 14. 4. 1940, št. 86, Naloga v usodnih dneh, 28. 4. 1940, št. 98, Strnjen in odločen narod, 2. 6. 1940, št. 127, Duh narodne skupnosti; XXII, 1. 1. 1941, št. 1, Novo leto, 11. 2. 1941, št. 35, Smernice nacionalne politike v Sloveniji.

³¹ Jutro, XXI, 25. 8. 1940, št. 198, Ob prvi obletnici sporazuma. Prim. tudi 28. 4. 1940, št. 98, Strnjen in odločen narod.

³² Jutro, XX, 23. 11. 1939, št. 273, Času primerna izjava. Prim. tudi 1. 12. 1939, št. 280, Dan vere v bodočnost.

³³ Jutro, XXI, 8. 3. 1940, št. 56, Hrvati in Slovenci.

³⁴ Jutro, XX, 1. 12. 1939, št. 280, Dan vere v bodočnost.

³⁵ Jutro, XXI, 7. 4. 1940, št. 80, V soj jugoslovenstva! O stališču JNS, da je Kraljevina Jugoslavija država "jugoslovanskega naroda" glej tudi Jutro, 28. 4. 1940, št. 98, Strnjen in odločen narod.

³⁶ Jutro, XX, 19. 11. 1939, št. 270a, Naš položaj; XXI, 24. 11. 1940, št. 276, Prebujena življenska sila našega naroda.

³⁷ V tem smislu gre razumeti tudi uporabo izraza 'narodna država Jugoslavija' oziroma 'narodna država' (Jutro, XXI, 16. 1. 1940, št. 11, Zgodovinski dnevi v Zagrebu; 1. 12. 1940, št. 282, Prvi december; 3. 12. 1940, št. 283, Besede iz srca vsega naroda). - Liberalno načelo *en narod - ena država* je moč razbrati tudi iz stališča, da je Jugoslavija "nastala (...) kot nacionalna edinica" (Jutro, 10. 3. 1940, št. 58, Nekaj problemov naše domače politike), istovetenja "naše državne in nacionalne skupnosti" (Jutro, 23. 3. 1940, št. 69, Velikonočni mir), stališča, da "Jugoslavija (...) tvori narodno in duhovno enoto" (Jutro, 14. 4. 1940, št. 86, Naloga v usodnih dneh) in pojasnjevanja "Jugoslavije kot najnaravnejše nacionalnodržavne tvorbe Srbov, Hrvatov in Slovencev" (Jutro, 28. 6. 1940, št. 149, Vidovdanska misel). Prim. Načela OJNS, str. 25, 26.

³⁸ Jutro, XXI, 18. 2. 1940, št. 40, Starejše slovensko pokolenje.

³⁹ Jutro, XX, 26. 8. 1939, št. 198, Sporazum.

⁴⁰ Jutro, XXI, 25. 4. 1940, št. 95, Po starih metodah. Glej tudi Jutro, XX, 26. 8. 1939, št. 198, Sporazum; 26. 11. 1939, št. 276, Volitve v ospredju; XXII, 14. 2. 1941, št. 38, Ne mnogo srečen začetek.

⁴¹ Njihove poglede na nacionalno vprašanje glej v Jutro, XXI, 21. 1. 1940, št. 16a, E. L. G.

JNS je prilagodila tudi svoje poglede na vprašanje slovenske banovine "osnovni ideji naše države, jugoslovenski misli".⁴² Po njeni oceni je "pravilno razumevana jugoslovanska ideologija" pomenila "potrebo zdravega kompromisa med zgodovinskimi in posebno narodnimi tradicijami in pravicami poedinih delov ter cilji in zahtevami njihovega narodnega in državnega zedinjenja".⁴³ Ta kompromis, ki bi zagotovil enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov,⁴⁴ bi utemeljil preureditev države "v duhu širokih samouprav, ki njenim poedinim delom dajejo možnost samorastlega razmaha, a pri tem ne izgubijo iz vidika potreb močne državne zajednice, ne le kot sposobne braniteljice naših eksistenčnih interesov na zunaj, temveč tudi (kot) pospeševaljice notranjega napredka, gospodarske skladnosti, socialne solidarnosti in kulturnega medsebojnega oplajanja".⁴⁵ JNS, ki je imela močne zadržke "proti pretiranostim (...) centrifugalnih sil",⁴⁶ je zato odkrito nastopala "proti izolaciji Slovenije".⁴⁷ Zanj je bilo nesprejemljivo, da bi v bodoči slovenski avtonomni enoti⁴⁸ zgradili "zidovje, ki naj bi nas Slovence čim bolj 'osamosvojilo' od Hrvatov in Srbov".⁴⁹ Opozarjala je, da je "v življenjskem interesu našega slovenskega rodu, da se njegove politične, narodne in kulturne, a posebno še gospodarske zveze z ostalimi deli države in naroda ne pretrgajo in ne oslabijo, temveč uredijo tako, da se bo mogla Slovenija razvijati v polni skladnosti z ostalo Jugoslavijo".⁵⁰

(Engelbert L. Gangl): Sokolstvo in javno življenje. - O razcepu med slovenskimi Sokoli v letih 1936-1939 Zoran Polič: Vloga sokolske organizacije v zgodovini slovenskega naroda. Ljubljana 1952, str. 35-42; France Lubej-Drejčec: Odločitve. Ljubljana 1980, str. 117-152; Jurij Perovšek: Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej: Pričevanja in spomini : o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Ljubljana 1989, str. 13-14; Tomaž Pavlin: Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929-1941. *Doktorska disertacija*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino. Ljubljana 2000, str. 282-327.

⁴² Jutro, XXI, 25. 4. 1940, št. 95, Po starih metodah.

⁴³ Jutro, XX, 26. 8. 1939, št. 198, Sporazum.

⁴⁴ Prav tam. JNS je namesto navajanja 'enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov' uporabljala tudi izraz "enakopravnost vseh delov našega naroda". - Jutro, XXI, 25. 4. 1940, št. 95, Po starih metodah.

⁴⁵ Jutro, XXII, 6. 2. 1941, št. 31, H govoru ministra dr. Kulovca. - Tako stališče je v znani liberalni kulturni in socialni reviji Misel in delo jasno oblikoval tudi Črtomir Nagode. Zagovarjal je "samoupravljanje po pokrajinah (kot) tisti način državne ureditve, ki upošteva v sami naravi temelječe razlike in skrbi za sintezo, pri tem pa ne vidi svojega poslanstva samo v tem, da goji in pospešuje vse, kar razdvaja in slabi državno celoto". (Dr. ing. Črtomir Nagode: Naravne osnove smotrne upravne ureditve naše države. Misel in delo, V, 1939, št. 11-12, str. 349).

⁴⁶ Jutro, XXI, 25. 4. 1940, št. 95, Po starih metodah. Prim. Načela OJNS, str. 17.

⁴⁷ Jutro, XX, 31. 10. 1939, št. 254, Nezdružena taktika; 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja.

⁴⁸ JNS v oblikovanje avtonomne slovenske enote v jugoslovanski državi ni dvomila. - Glej Jutro, XX, 31. 10. 1939, št. 254, Nezdružena taktika; 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja; 14. 11. 1939, št. 265, Nezdosten odgovor; XXI, 6. 1. 1940, št. 4, V novem letu; 18. 1. 1940, št. 13, Razčiščevanje; 10. 3. 1940, št. 58, Nekaj problemov naše domače politike.

⁴⁹ Jutro, XXI, 7. 4. 1940, št. 80, V soj jugoslovenstva! - Jutro je podobno stališče zagovarjalo že v začetku marca 1940. Takrat je zapisalo, da "nočemo biti taka samostojna Slovenija, katere se ostala država ne bi tikala in ki bi bila najbolj zadovoljna, čim bolj bi mogla živeti za sebe. Mi smo prav tako gospodarji Jugoslavije," je poudarjalo, "kakor Srbi in Hrvati, ker ta država ni pogodbeno tvorevina in ni ustanovljena na pogoje, temveč je nastala po samoodločbi celokupnega naroda kot nacionalna edinica, ki je kot taka različna od vseh drugih in enotna napram vsaki drugi. Slovenci smo s svojimi gospodarskimi, socialnimi in kulturnimi interesi, predvsem pa s prvenstvenim interesom svojega obstanka, neločljivo povezani s prilikami, razvojem in bodočnostjo ostalih delov Jugoslavije. Pri tem pa se", je opozarjalo, "na drugi strani zavedamo, da smo doprinesli velik del žrtev, da je mogla Jugoslavija nastati v današnji obliki in da so v njej i Srbi i Hrvati dosegli skoraj svoj narodno-teritorialni maksimum (mišljena je izguba Trsta, Primorske in slovenske Istre z rapalsko pogodbo 12. 11. 1920 - op. J. P.)." - Jutro, 10. 3. 1940, št. 58, Nekaj problemov naše domače politike.

⁵⁰ Jutro, XX, 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja.

Glavni poudarek JNS je bil, da notranja preureditev države ne sme vplivati na enotnost jugoslovanskega gospodarskega prostora. Ta mora biti ohranjena, da bo zagotovljena enakopravnost dela in zaslužka. To pa je mogoče le, "ko veljajo v državi enotna načela obremenitve, ko imamo ne le enotno carino, temveč so tudi

glavni predmeti kmečke in predvsem industrijske produkcije enotno otrošarinjeni, ko so glavne takse, pridobnina in poslovni davek v vsej državi enaki, (in) ko je zaposlitev delavca, obrtnika, uradnika iz kateregakoli dela države pod enakimi pogoji mogoča v vsej Jugoslaviji". V zvezi z enotnim gospodarskim prostorom je JNS opozarjala tudi na finančno-gospodarske probleme. Spraševala je, "ali naj se Slovenci ogrevamo za to, da bomo v bodoči banovini 'finančno samostojni', to se pravi, da bomo javne dajatve ne le sami pobirali, temveč tudi izključno sami določali vrsto, način, višino javnih bremen na banovinskem ozemlju in poleg nas seveda enako za sebe tudi druge banovine?" Tega ni podpirala, ker "to vodi do novih odnošajev banovin napram državnici v obliki dogovorjenih prispevkov za skupne stroške, v kolikor niso pokriti z dohodki carine in monopola" in "neizogibno tudi do *strukturne preosnove* naše doslej čvrsto povezane jugoslovanske gospodarske zajednice".⁵¹ Posledica bi bila gospodarska avtarkija posameznih banovin, podprta s posebno trošarinsko in drugo davčno politiko.⁵² Položaj Slovenije v prostoru gospodarskih avtarkij bi bil posebej težak že "zaradi njene gospodarske in socialne strukture, ker bomo edina pokrajina, katere kmečka produkcija je nezadostna in kjer je obrtno-industrijska proizvodnja v mnogem merodajna za življenjski standard našega naroda".⁵³ JNS je opozarjala, da pri vprašanju finančne avtonomije, *ki je jedro vsega samoupravnega vprašanja*,⁵⁴ ne gre "za bilančno vprašanje državnih dohodkov in izdatkov iz Slovenije odnosno za Slovenijo, temveč gre za bodoči položaj naše banovine v novem finančno-gospodarskem sistemu, s katerim moramo računati. Sem spadajo problemi davka na poslovni promet, trošarinske avtonomije in sploh vprašanje, ali naj bo bodoči finančno gospodarski odnošaj banovine do državne celote zasnovan na sistemu kvote in tangente ali pa dobro premišljene razdelitve davčnih virov, pri čemer je seveda samo po sebi umevno, da banovine s širokim samoupravnim delokrogom in samostojnimi zakonodajnimi in administrativnimi kompetencami ne bodo mogle biti zadovoljne samo z avtonomijo glede neposrednih davkov". Načelni poudarek JNS ob tem je bil, da bo jugoslovanska "vsenarodna ideja morala skrbno zbirati in jačati sredotočne težnje našega naroda in zavest njegove solidarnosti".⁵⁵

Poleg narodnopolitičnih, kulturnih in socialnogospodarskih zadržkov, ki jih je navajala proti rahljanju vezi med Slovenijo in Jugoslavijo, je bilo za JNS zelo pomembno tudi "vprašanje, kdo bo v Sloveniji v bodoče vladal in upravljal". Poudarjala je, "da se slovensko vprašanje ne more urediti s stališča, kakor bi to najbolje prijalo temu ali onemu strankarsko političnemu interesu".⁵⁶ Poudarek se je navezoval na tedanje idejnopolitično razmere, saj liberalcem ni bilo vseeno, če bi

⁵¹ Jutro, XX, 14. 11. 1939, št. 265, Nezdosten odgovor.

⁵² Prav tam.

⁵³ Jutro, XX, 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja.

⁵⁴ Jutro, XX, 14. 11. 1939, št. 265, Nezdosten odgovor.

⁵⁵ Jutro, XX, 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja.

⁵⁶ Jutro, XX, 31. 10. 1939, št. 254, Nezdruva taktika. Prim. Jutro, XX, 8. 11. 1939, št. 260, Nič slepomišenja; XXII, 11. 2. 1941, št. 35, Smernice nacionalne politike v Sloveniji.

najmočnejša slovenska politična sila, JRZ, v avtonomni Sloveniji dobila vso oblast, JNS pa ne bi imela možnosti, da bi politično oporo iskala v širšem jugoslovanskem prostoru. Vzpostavitev slovenske banovine zato ne bi smeli prilagoditi "posebnim strankarskim potrebam (JRZ - op. J. P.)".⁵⁷ Idejno in politično nasprotovanje JRZ je bilo med liberalci tako močno zakoreninjeno, da je bila zanje "tudi notranja ureditev Slovenije (...) vprašanje, ki ni samo slovensko. Skupaj s Srbi in Hrvati hočemo," je poudarilo Jutro, "da tudi naši banovini zagotovimo jamstva za svobodno razmah duhovnih in političnih sil v naši ožji domovini in postavimo neporušne barjere spekulacijam na uvedbo totalitarnega ali drugače enostranskega sistema v bodoči slovenski avtonomiji".⁵⁸ Končni poudarek JNS pa je bil, da se v "naprednih" (liberalnih) vrstah "vedno bolj uveljavlja odločna volja za veliko napredno skupnostjo",⁵⁹ ki je "edina garancija, da bodoča banovina Slovenija ne bo torišče raznih eksperimentov in domačija strastnih medsebojnih sovraštev, temveč domovina svobodno napredujočega naroda, ki je čvrsto odločen, ostati neporušno povezan v *bratstvu in edinstvu* (podčrtal J. P.) z jugoslovansko celoto".⁶⁰

Idejnopolitični razlogi, s katerimi je JNS podkrepila svoje zadržke proti oblikovanju slovenske banovine, ki bi imela zaseben državnopravni položaj v jugoslovanski državi, so potrdili, da liberalna politika do konca prve Jugoslavije v svojem bistvu ni zapustila programa jugoslovanskega unitarizma. Ob tem, ko je načelno podpirala oblikovanje "*najširših samouprav, ki bodo dale posameznim banovinam, med njimi tudi slovenski, možnost samoraslega materialnega in duhovnega razmaha*",⁶¹ ni pojasnila, kakšen naj bi bil obseg njihovih zakonodajnih in upravnih pristojnosti. Glede na pristojnosti, ki jih je že imela Banovina Hrvaška in ki bi jih po uredbi o razširitvi predpisov za hrvaško banovino na druge banovine imela tudi Slovenija, pa lahko ugotovimo, da je na gospodarsko-finančnem področju zagovarjala njihovo skrčenje. Temelječ na ideji jugoslovanskega nacionalnega integralizma, enotnega gospodarskega prostora in "višjega državnega in nacionalnega stališča",⁶² bi JNS očitno soglašala s kompromisno rešitvijo, ko bi uvedbo (omejenih) pokrajinskih avtonomij pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države. JNS je torej na vprašanje slovenske banovine gledala z vidika čim večjega ohranjanja unitarističnega načela, to pa je bilo merilo, pri katerem je v letih 1939-1941 vztrajala tudi v ocenjevanju drugih vprašanj slovenskega idejnopolitičnega, narodnokulturnega in socialnogospodarskega razvoja.

⁵⁷ Jutro, XX, 26. 11. 1939, št. 276, Volitve v ospredju.

⁵⁸ Jutro XXI, 10. 3. 1940, št. 58, Nekaj problemov naše domače politike.

⁵⁹ Prav tam. - O akciji za strnitev vseh "naprednih" sil na Slovenskem leta 1940 in v prvih mesecih leta 1941 glej Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 224-233.

⁶⁰ Jutro, XXI, 10. 3. 1940, št. 58, Nekaj problemov naše domače politike.

⁶¹ Jutro, XXII, 11. 2. 1941, št. 35, Smernice nacionalne politike v Sloveniji.

⁶² Jutro, XXI, 25. 4. 1940, št. 95, Po starih metodah. Prim. Jutro, XXII, 1. 1. 1941, št. 1, Novo leto.

 Jurij Perovšek

 THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY AND THE QUESTION OF SLOVENE BANOVINIA
 (1939-1941)

 S u m m a r y

The establishment of *Banovina Hrvatska* (Banovina Croatia) on 26 August 1939, which enjoyed a special legal status within the framework of the Kingdom of Yugoslavia, possessing even certain attributes of statehood, gave rise to expectations among Slovenes that, following the Croatian model, a special Slovene banovina would be established. These expectations were most pronounced in the camp of the Catholic orientated Slovene People's Party (SPP), the strongest political party in Slovenia at the time and the leading pro-autonomy activist in the Kingdom of Yugoslavia. The SPP had been integrated in the all-national Yugoslav Radical Union (YRU) since 1935. The SPP (YRU) derived such expectations from a decree issued by the Royal Regency on 26 August 1939, which envisaged a possibility of extending to other banovinas the competence enjoyed by the Banovina Croatia. On 14 September 1939, the Yugoslav government set up a special committee with a task of drafting the legislation for the establishment of a special Banovina Slovenia. On this basis, rapid preparations for its establishment began in Slovenia under the SPP (YRU) leadership.

The Yugoslav National Party (YNP), in which the Slovene unitarian and centralist orientated liberal politicians were organised during the 1930s, adapted to the new circumstances created by the establishment of the Banovina Croatia in order to avoid being politically side-tracked and to preserve the best possible position in its struggle against the pro-autonomy orientated SPP (YRU). It welcomed the establishment of the Banovina Croatia and, in principle, agreed with the establishment of a special Slovene banovina. At the same time it pursued the "fundamental idea of our State, namely, that of Yugoslavia" and pointed out that it was "in the vital interest of our Slovene nation, not to break or weaken its political, national, cultural and especially economic links with other parts of the country, but to arrange them in a manner that would allow Slovenia to develop in full harmony with the rest of Yugoslavia." The YNP also insisted on the principle of Yugoslav national unity. It particularly warned that it was not irrelevant who was going to govern Slovenia in the future. This warning reflected the widespread concern among the Liberals that, in an autonomous Slovenia, the YNU would have full power, while the YNP would be unable to seek political support in a wider Yugoslav area.

The reservations with which the YNP viewed the establishment of a special Slovene banovina proved that, in its essence, Slovene liberal politics had not abandoned the programme of Yugoslav unitarianism until the end of the Kingdom of Yugoslavia. While supporting, in principle, the establishment of "the widest forms of self-management which would give individual banovinas, including the Slovene, the possibility of an independent material and spiritual development", it failed to elaborate the scope of their legislative and administrative competence.

The YNP, which based its policy upon the idea of Yugoslav national integration, a single economic market and a "higher national and ethnic level", would only accept a compromise solution whereby (limited) provincial autonomy was conditioned by a strong unifying role of the Yugoslav state. The YNP dealt with the question of a Slovene banovina from the position of preserving, as far as possible, the principle of unitarism. This was the criterion on which it also insisted with regards to other issues concerning Slovene national, cultural, social and economic development between 1939 and 1941.

1.01
STO)"1950/1952"
Prejeto 18. 9. 2002

UDK

324(497.4-15

Nevenka Troha*

Volitve v Okraju Koper cone B Svobodnega tržaškega ozemlja

IZVLEČEK

Članek obravnava lokalne volitve v koprskem okraju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja, kjer je oblast izvajala Vojaška uprava Jugoslovanske armade. Prve volitve 16. aprila 1950, so se odvijale v ozračju pritiskov na tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskim oblastem, medtem ko so druge, 7. decembra 1952, bile že v času, ko je bila delitev Svobodnega tržaškega ozemlja že odločena.

Ključne besede: Svobodno tržaško ozemlje, politika, volitve, Koper, cona B Svobodnega tržaškega ozemlja

ABSTRACT

ELECTIONS IN THE KOPER DISTRICT IN ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE

The paper deals with the local elections in the Koper District, in Zone B of the Free Territory of Trieste, which was governed by the Military Government of the Yugoslav Army. The first local elections, on 16 April 1950, were held in an atmosphere of pressure exerted on those who opposed the Yugoslav authorities, while the second elections, on 7 December 1952, took place after the Free Territory of Trieste had already been partitioned.

Key words: Free Territory of Trieste, politics, elections, Koper, Zone B of the Free Territory of Trieste

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: nevenka.troha@guest.arnes.si

Dne 12. junija 1945 je v coni B Julijske krajine, na območju med demarkacijsko (Morganovo) črto in rapalsko mejo, upravo prevzela Vojaška uprava Jugoslovanske armade za Istro, Reko in Slovensko primorje (VUJA). Cona B je bila razdeljena na Vzhodnoprimorsko okrožje (cono B Slovenskega primorja) in Istrsko okrožje. Večji, povsem slovenski del cone B Slovenskega primorja je bil nato v skladu z mirovno pogodbo z Italijo, podpisano 10. februarja in uveljavljeno 15. septembra 1947, priključen Ljudski republiki Sloveniji (LRS) oziroma FLRJ, njen manjši del, Okraj Koper, pa je bil skupaj z Okrajem Buje vključen v Svobodno tržaško ozemlje (STO). V obeh so zlasti v mestih živeli tudi Italijani, ki so v koprskem okraju jeseni 1945 predstavljali približno polovico prebivalstva.¹

VUJA je že junija 1945 del pristojnosti prenesla na civilne organe ljudske oblasti. Krajevni narodnoosvobodilni odbori (KNOO), izvoljeni v času vojne, so nadaljevali z delom. V krajih, kjer jih pred koncem vojne ni bilo, so na množičnih zborovanjih izvolili začasne odbore, 7. septembra 1945 pa so tam razpisali volitve, ki so jih oblasti ocenjevale kot svobodne, tajne in resnično demokratične. V Okraju Koper so takrat izvolili 54 KNOO. Volitve višjih organov, okrajnih in okrožnega NOO, so bile v pristojnosti delegatov KNOO. Poseben organ je bil Zbor ljudskih odposlancev Vzhodnoprimorskega okrožja, ki so ga sestavljale okrajne skupščine in predstavniki javnega, političnega, gospodarskega, kulturnega in verskega življenja. Najvišji civilni oblastni organ, Poverjeništvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst (PPNOO), pa je bil imenovan 25. julija 1945.²

Oblasti so sicer poskušale zagotavljati enakopravno zastopanost Italijanov in Slovencev v oblastnih organih. To jim je le stežka uspevalo, saj so pri izbiri upoštevale tudi politično primernost, večina Italijanov pa je nasprotovala novim oblastem. Italijanski odborniki so se pogosto menjavali, razpuščeni so bili celotni mestni NOO in imenovani novi. Še slabši je bil položaj v hrvaškem delu Istre, kjer je bila na volitvah v KNOO 25. novembra 1945 po podatkih italijanskih oblasti volilna udeležba le 40%, le 20% ljudi pa naj bi glasovalo za listo ljudsko-frontne Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU). V obveščevalnem poročilu italijanski vladi poročajo o teh volitvah kot o široki kampanji zastraševanja in v nekaterih primerih nasilja.³

Stalni in začasni statut STO (prilogi VI in VII mirovne pogodbe) sta določala mednarodnopravni položaj in notranjo ureditev tamponske države. Za njeno vzpostavitev je bilo ključno imenovanje guvernerja, ki je bilo v pristojnosti Varnostnega sveta OZN, in ki bi nato organiziral volitve v ustavodajno skupščino. Do njegovega imenovanja se je na STO ohranjala začasna razdelitev na coni A in B, nad katerima sta kot upravi z mandatom oblast izvajali ZVU Britansko-ameriške cone STO in VUJA za jugoslovansko cono STO. V coni B je kot najvišji civilni

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond 1529 (zbirka Boris Kraigher) (AS, 1529), šk. 2, Podatki PNOO o podpisih za Jugoslavijo.

² Nevenka Troha: Uprava v Slovenskem primorju 1918-1954 : pregled. V: Arhivi, 1997, št. 1-2, str. 95-100.

³ Zgodovinsko-diplomatski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva (Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri, ASDMAE), Politične zadeve (Affari politici, AP) 1946-1950, Jugoslavia, ovoj (o.). 5, obveščevalno poročilo kapetana fregate Gianroberta Burgosa ministrstvu za pomorstvo, nedatirano.

oblastni organ deloval Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO).

Ker so se odnosi med Vzhodom in Zahodom zaostrovali, je bilo STO, ki bi bilo organizirano v skladu s stalnim statutom, že v času uveljavitve mirovne pogodbe septembra 1947 zlasti za zahodni sili nesprijemljivo. Iz cone A, ki so jo vse bolj razumele kot branik pred prodorom komunizma in sovjetskega vpliva na Zahod, bi namreč morali umakniti svoje vojaške enote. Obenem so bile stranke in gibanja, ki so podpirale Jugoslavijo, takrat še pomembno državo vzhodnega bloka, tam tako močne, da bi lahko na volitvah v celotnem STO skupaj s t.i. independentističnimi gibanji zmagale. Do imenovanja guvernerja tako kljub več predlogom ni prišlo, tržaško vprašanje je ostajalo nerazrešeno. Vrhunec napetosti je pomenila objava tristranske note marca 1948, s katero so ZDA, Velika Britanija in Francija celotno STO prisodile Italiji.

Razmerje sil se je spremenilo, potem ko je Informbiro konec junija 1948 objavil resolucijo, s katero je obsodil politiko KPJ. Po izobčenju iz "komunističnega sveta" se je Jugoslavija iz nasprotnika postopoma spreminjala v partnerja Zahoda. Obenem je v coni A STO velika večina tistih, ki so dotlej podpirali Jugoslavijo, resolucijo podprla, zato je tam skoraj povsem izgubila svoj vpliv. Komunistična partija STO se je razdelila na "informbirojevsko" in "titovsko", v kateri je ostala le ena desetina (okrog 400) članov.

V skladu s politiko vlad ZDA in Velike Britanije se je od konca leta 1949 spreminjalo tudi ravnanje ZVU, ki je bila prej izrazito naklonjena Italiji. 24. septembra 1948, torej v času, ko volilna zmaga projugoslovanskih sil ni bila več mogoča, je izdala ukaz o sestavu volilnih imenikov, s katerim je najavila izvedbo občinskih volitev v coni A STO, ki bi sicer morale biti razpisane šele po imenovanju guvernerja. Zmaga Italiji naklonjenih sil je bila ob drugih ukrepih zagotovljena tudi z dodelitvijo volilne pravice okrog 20.000 priseljenim istrskim Italijanom. Volitve so bile nato v občini Trst izvedene 12., v ostalih občinah cone A pa 19. junija 1949. V občini Trst so italijanske stranke dobile 107.416 (63,7%) glasov, v vsej coni A pa 110.837 (60%). V Trstu so tako sicer prepričljivo zmagale, a obenem dosegle rezultat, ki je bil daleč pod mejo 85%, ki jo je Urad za obmejne pokrajine italijanske vlade postavil kot tisto, ki naj bi izpričala plebiscitarno odločitev Tržačanov za Italijo. Informbirojevska KPSTO je v občini Trst dobila 35.568 (21,1%), v vsej coni pa 42.587 (23%) in je bila po moči za krščanskimi demokrati druga stranka, projugoslovanska Slovensko-italijanska ljudska fronta (SILF) pa le 3.957 (2,35%) glasov, v vsej coni A pa 5.344 (2,9%) glasov.⁴

Predstavnštvo Italije v Trstu je takoj po izdaji ukaza o volilnih imenikih v coni A svojo vlado obvestilo, da je tržaška Zveza sporazuma (koalicija krščanskih demokratov, socialistov, republikancev in liberalcev, op. N.T.) predlagala, da se volitve izvedejo istočasno na celotnem območju STO. Predstavnštvu se predlog ni zdel umesten, saj je bil njihov izid vprašljiv zaradi različnih volilnih sistemov in vprašanja mednarodnega nadzora, ki ga je ZVU odklanjala. Opozarjali so tudi, da bi istočasno izvedene volitve, ki bi v coni B prinesle zmago projugoslovanske smeri, le okrepile tiste, ki so zahtevali razdelitev con.⁵

⁴ AS, fond 537 (RK SZDL) (AS, 537), šk. 1091; Izidi občinskih volitev dne 12. 6. 1949 in 25. 5. 1952.

⁵ ASDMAE, AP 1946-1950, Italia, o. 177; dopis Predstavnštva Italije v Trstu zunanjemu ministru Volitve v Trstu, 4. 10. 1948.

Jugoslovanske oblasti so po volilnem porazu SILF v coni A odstopile od zahtev za uresničitev STO. V skladu z novo usmeritvijo je VUJA sprejemala ukrepe, ki so cono B vse bolj vključevali v jugoslovanski sistem in bili obenem tudi protiukrep koncesijam, ki jih je ZVU dajala Italiji. Na sestanku predstavnikov obeh republik in cone B z Edvardom Kardeljem, ki je bil v začetku leta 1950, so med drugim sklenili, da se čimprej pripravijo volitve tudi v coni B.⁶

Istrski okrožni ljudski odbor je 12. februarja 1950 izdal odlok o volilnih imenikih, po katerem so imele volilno pravico osebe starejše od 18 let, ki so imele domicil v coni B 10. junija 1940 in tiste, ki so bile rojene na območju STO, a so ga morale zapustiti zaradi narodnostnega ali političnega preganjanja. Torej tudi rojeni v coni A in njihovi potomci. Dobile so jo tudi osebe, ki so bile rojene na območju Julijske krajine in so zaradi zasedbene uprave bile stalno naseljene v Istrskem okrožju vsaj dve leti. Izgubili so jo vsi, ki so bili kaznovani z odvzemom političnih pravic. Volilne liste je pregledal okrajni oddelek za notranje zadeve in sicer na predlog lokalnih ljudskih odborov, ki so jih izdelali na osnovi javnih dokumentov in drugih dokazov.⁷

Sledil je odlok o volitvah odbornikov okrajnih ljudskih odborov, ki ga je IOLO izdal 26. februarja 1950. Ta je določal, da je volilna pravica splošna, enaka in neposredna. Glasovanje je bilo tajno po načelu sorazmernega predstavništva in svobodno, zato volivec ni smel biti klican na odgovornost zaradi svojega glasovanja, niti ni smel nihče od njega zahtevati, da pove, za koga je glasoval ali zakaj ni glasoval. Volilno pravico je dobil vsak, ki je bil pristojen v Istrskem okrožju in ki je bil vpisan v volilnih imenikih kraja ali mesta v območju okraja, za katerega so bile volitve.

Odlok je določal, da se odborniki, ki so bili izvoljeni za tri leta, volijo na osnovi kandidatur, ki so bile s potrjeno okrajno kandidatno listo postavljene za posamezne volilne enote. Te so imele okrog štiristo volivcev. Okrajne kandidatne liste so morale obsegati candidature vsaj v četrtini osnovnih upravno-teritorialnih enot tega okraja. Lahko so jih predlagale politične in družbene organizacije, pa tudi določeno število volivcev. Predlog za potrditev je moralo podpisati najmanj dvajset volivcev iz osnovne upravno-teritorialne enote. Posameznik je bil lahko kandidat ali namestnik v največ dveh volilnih enotah. Predlog je moral biti predložen okrajni volilni komisiji najmanj tri tedne pred dnevom volitev. Če je ta ugotovila, da kateri od kandidatov ni imel zakonitih pogojev za kandidaturo, je zavrnila kandidatno listo v treh dneh. Krajevni ali mestni ljudski odbori so morali najpozneje osem dni pred dnevom volitev objaviti potrjene kandidatne liste na krajevno običajen način in jih razobesiti na primernih mestih na območju vsakega volišča. Vsak volivec je smel glasovati osebno in samo enkrat. Na voliščih je morala biti zajamčena popolna tajnost glasovanja. Prepovedano je bil prihod na volišče z orožjem, razen za pripadnike Narodne zaščite, ki so bili ta dan na volišču. Glasovanje je trajalo do 7. ure zvečer in se je smelo prekiniti le v primeru nereda ali višje sile z odločitvijo večine volilnega odbora.

⁶ Julij Beltram: Pomlad v Istri : istrsko okrožje cone B STO 1947-1952. Koper 1986, (dalje Beltram, Pomlad v Istri) str. 284, 285.

⁷ Uradni list VUJA jugoslovanske cone B na STO in IOLO (dalje UL VUJA), IV/3, 15. 2. 1950.

V posamezni volilni enoti je bila izvoljena tista kandidatna lista, ki je dobila relativno večino glasov. Na kandidatni listi, ki je bila izvoljena v posamezni volilni enoti, so bili izvoljeni tisti kandidati, ki so kandidirali za to volilno enoto. Če je bilo v volilni enoti, v kateri je bila izvoljena kandidatna lista, na njej več kandidatov, kot je bilo treba izvoliti odbornikov, so bili izvoljeni kandidati po vrstnem redu na kandidatni listi, razen v primeru, če so bili za posamezne kandidate oddani preferenčni glasovi. Če je bilo v okraju več kandidatnih list, je volilna komisija ugotovila, ali je dobila vsaka kandidatna lista v vsem okraju sorazmerno število mandatov.

Odlok je tudi določal, da volivci posamezne enote lahko pred potekom dobe, za katero so bili izvoljeni, odpokličejo odbornike, ki so bili izvoljeni v tej enoti z večino glasov. Za odpoklic je morala glasovati najmanj polovica volivcev volilne enote. Za kasnejši potek volitev so pomembna tudi določila, po katerih so kaznovali tistega, ki je s silo ali grožnjo prisilil volivca, da glasuje ali ne glasuje za kandidatno listo ali kandidata in tistega, ki je prekršil tajnost glasovanja. Predvidena je bila denarna kazen, odvzem prostosti in izguba političnih ter posameznih državljskih pravic.⁸ Volitve so bile razpisane za 16. april 1950. Skupaj naj bi izvolili 182 delegatov, od tega 120 v Okraju Koper.

Objava volilnega sistema je močno razburkala proitalijansko usmerjene v coni A. Predstavništvo Italije v Trstu je ocenjevalo, da je namen volitev nedvomno tudi ta, da se razbijejo osnove za vsakršno italijansko zahtevo po coni B. Po mnenju Narodnoosvobodilnega odbora za Istro (CLNI)⁹ je bil volilni sistem sprejet z določenimi političnimi nameni, saj je lahko volivec volil posamezno listo le, če je ta imela kandidata v volilni enoti, v kateri je bil vpisan. Ker pa je bilo enot veliko (89 v koprskem in 50 v bujskem okraju), manjše stranke v vseh niso mogle postaviti svojega kandidata in so bile zato postavljene v nemogoč položaj. Bili so zaskrbljeni, da bodo volitve še pospešile priključevanje cone B k Jugoslaviji in obenem dale legitimnost tamkajšnjim oblastem. Zlasti so nasprotovali dodelitvi volilne pravice priseljenim po vojni, ki so jih tamkajšnji Italijani imeli za raznarodovalce in importirance. Nasprotovali so določili, da bi imele volilno pravico osebe mlajše od 21 let, saj naj bi mladi, ki so odrasli že pod jugoslovansko upravo, bili bolj pod njenim vplivom. Protestirali so tudi proti temu, da so ljudski odbori sestavljali volilne imenike, saj je taka določba puščala veliko prostora za samovoljo.¹⁰

Da je bilo pri vpisu v volilne imenike veliko samovolje, potrjuje zapis Julija Beltrama, predsednika IO IOLO in sekretarja KPSTO za Istrsko okrožje, objavljen leta 1986. Beltram piše, da je pri urejanju volilnih imenikov ves čas prihajalo do sprememb zaradi prijav novih upravičencev, saj je od sedemdeset in več tisoč ljudi, ki so se morali izseliti v času italijanske zasedbe med obema vojnama zaradi dela ali fašističnega pregona, skoraj 1/10 spadala v Istrsko okrožje. "Dogajalo se je, da

⁸ UL VUJA, IV/4, 27. 2. 1950.

⁹ Comitato di liberazione nazionale Istriano, organizacija, ki je povezovala Jugoslaviji nasprotne istrske Italijane. Sedež je imel v Trstu.

¹⁰ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 504. CLNI: Jugoslovanska politika v coni B STO. Volitve 16. 4. 1950. Trst, junij 1950; o. 509, Volitve v coni B STO. Tajno, nedatirano, začetek 1950. Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trani: Storia di un esodo : Istria 1945-1956. Trieste 1980 (dalje Storia di un esodo), str. 365, 366.

so se volilni upravičenci javili zadnji dan in so šli na volišče, da bi glasovali, ne da bi s prijavo prej uredili vpis v volilni imenik. Nihče si iz tega ni delal problema. Vsi so vedeli, da upravičenec ni mogel prej priti, niti se prej prijaviti komisiji za volilne imenike, ker je bil prepozno obveščen - ne zaradi pomanjkljivega obveščanja, pač pa zaradi oddaljenosti, zaposlitve v odročnih krajih in podobno."¹¹

V začetku marca 1950 so na množičnih sestankih, ki pa so bili slabo obiskani, imenovali predvolilne komisije. Na njih so razpravljali tudi o pomenu volitev. Začele so se pojavljati tudi parole, nasprotni ljudski oblasti.¹² Uradna volilna kampanja se je začela potem, ko je IO IOLO 21. marca 1950 izdal ustrezno odredbo. Trajala je tri tedne. Stranke in skupine so jo lahko izvajale na ulicah, trgih, dvoranah in to brez predhodne prijave. Zajamčena je bila svoboda razširjanja in priobčevanja volilnih lepakov, letakov in drugih tiskovin.¹³

V Okraju Koper so kandidirale tri liste in sicer Slovensko-italijanska ljudska fronta (SILF), Socialistična stranka STO (SS) in Krščansko-socialna skupina (KSS). Prva je bila dejansko SIAU, ki je na volitvah v Okraju Koper nastopila z istim imenom kot na volitvah v coni A leto prej. Drugi dve sta bili bolj ali manj krinka, ki naj bi pokazala demokratičnost volitev, saj sta bili obe "opozicijski" listi v splošnih linijah enaki SILF. Socialistična stranka, ki jo je vodil župan Gradeža v času jugoslovanske zasedbe Luigi Fonda, je bila sicer ustanovljena leta 1947, a ni bila aktivna. Krščansko-socialna skupina, ki jo je vodil jugoslovanskim oblastem naklonjeni duhovnik iz Kopra don Carlo Musizza, pa je bila ustanovljena pred volitvami. Čeprav je volilni odlok določal, da bo vsakdo imel možnost svobodno izraziti svoj glas, pa nihče, ki je nasprotoval uradni ideologiji, ni mogel sestaviti svoje liste. Postavljena ni bila niti lista t.i. independentistov, saj so propadla pogajanja med njimi in jugoslovanskimi oblastmi. V Okraju Buje pa je sploh nastopila le lista SIAU.¹⁴

Kljub temu, da sta jim bili blizu, so aktivisti SILF v predvolilni propagandi ostro napadali obe "opozicijski" stranki, tako Socialistično stranko STO, katere cilj naj ne bi bila prava socialistična družba, še bolj pa Krščansko-socialno skupino, ki da je le pod drugim imenom zakrinkana Krščanska demokracija. Tako je Franc Kralj Petek na velikem predvolilnem zborovanju v Kopru poudaril: "Krščanska skupina ni sodelovala v NOB, zdaj pa bi rada dobila oblast. Prav to, da Krščanska demokracija v Trstu zanika, da ima s Krščansko-socialno skupino kakšno zvezo, potrjuje to zvezo".¹⁵

Že pred uradnim začetkom volilne kampanje je SILF organizirala več množičnih sestankov, ki so bili večinoma slabo obiskani, na katerih so postavili kandidatne liste. Organizirala je tudi več zborovanj, manifestacij in propagando, ki so jo vodili od hiše do hiše. Aktivisti SILF so opozarjali na dejavnost "razrednega sovražnika", zlasti duhovščine, ki naj bi propagirala, da naj se ljudje sicer udeležijo volitev, a naj ne volijo nobenega. Za odnos do "nasprotnika" je značilen zapis o sestanku socialistov v Strunjanu, na katerem naj bi kmet Peter Valenta "blatil ljud-

¹¹ Beltram, Pomlad v Istri, str. 286.

¹² Pokrajinski arhiv Koper (PAK), fond OKKPS Koper, fasc. 3. Bilten, 7. 3. 1950. Delo predvolilne kampanje na področju IOLO od 3. do 6. 3. 1950. Bilten, 8. 3. 1950.

¹³ ULVUJA, IV/5, 25. 3. 1950. Odredba o izvajanju volilne kampanje.

¹⁴ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 504. CLNI: Jugoslovanska politika v coni B STO. Volitve 16. 4. 1950. Trst, junij 1950; Storia di un esodo, str. 365, 366.

¹⁵ Beltram, Pomlad v Istri, str. 286, 287.

sko oblast, se zaganjal v ukrepe podvzete do njegove privatne lastnine ter na davčni sistem, češ da hoče s tem ljudska oblast uničiti kmeta. Izvoljena sta bila dva kandidata, oba poznana kot proti-ljudska elementa." Opozarjali so tudi na majhno aktivnost komunistov.¹⁶

Zgodovinarka Cristiana Colummi piše, da so med volilno kampanjo aktivisti SILF sprva skušali dobiti stik s prebivalstvom. Ko so spoznali, da je odpor prebivalstva velik, so konec marca spremenili ravnanje in začeli z zastraševanjem in nasiljem, da bi dosegli vsaj formalno podporo, ki bi legalizirala proces vključevanja cone B v Jugoslavijo.¹⁷ V začetku aprila so se začela zaslišanja na Udbi. Tako so 3. aprila v Kopru zaslišali trideset italijanskih učiteljev, zaslišanih je bilo tudi več delavcev. Nekateri učitelji so zapustili cono. Oblasti so prek zvočnikov objavljale imena "reakcionarjev" in jim grozile z zapori. Več ljudi je bilo pretepenih. Sledila je zastraševalna kampanja po radiu proti tistim, ki so se odločili za abstinenco, začele so krožiti patrolje Narodne zaščite in zasliševati ljudi.

CLNI je ocenjeval, da takšno ravnanje ni bilo del vnaprej pripravljenega načrta, pač pa je šlo za dogajanje, s katerim so oblasti soglašale. Kršile so tudi določila, ki so jih same postavile, med njimi člen 9 odloka o volitvah, ki je prepovedoval nasilje nad volivci. Kandidatne liste so bile objavljene kasneje, kot je bilo predpisano. Niso bili objavljeni sedeži volišč, niso bili objavljeni volilni imeniki, nadomestili so jih z vabili, ki so jih razdelili tik pred volitvami. Noben predpis tudi ni predvidel volilnih potrdil. V volilne imenike je bilo vpisanih stotine jugoslovanskih državljanznov.¹⁸

Del prebivalstva koprškega okraja, zlasti Slovencev, pa je oblastem ostajal lojalen in je podpiral povezovanje cone B z Jugoslavijo. Julij Beltram piše o navdušenju deset tisoč glave množice na zborovanju v Kopru dva dni pred volitvami, 14. aprila 1950, na katerem sta govorila minister vlade LRS Ivan Regent in minister zvezne vlade in nekdanji šef VUJA Vjekoslav Holjevac. Regent je med drugim poudaril: "Koper, Izola in Piran ne bodo nikdar več v rokah italijanske imperialistične buržoazije /.../ Tu je in tu ostane ljudska oblast."¹⁹

Dan pred volitvami so zaprli prehode čez demarkacijsko črto. V cono B je lahko s posebnim dovoljenjem vstopilo le okrog petdeset novinarjev, ki so prišli predvsem iz zahodnih držav. Ti so nato obiskovali razna volišča. V Bujah je prišlo do incidenta, zaradi katerega je skupina petnajstih novinarjev protestno zapustila cono B.

Če Julij Beltram piše, kako so volivci na dan volitev v zgodnjih jutranjih urah navdušeno prihajali na volišča, pa druga poročila govorijo o tem, da so bila mesteca z večinsko italijanskim prebivalstvom skoraj povsem opustela. Tam so ljudje ostajali zaprti v svoje hiše in upali, da se bo dan končal brez incidentov. V Kopru do 16. ure naj ne bi volilo niti 5% upravičencev, v Piranu manj kot 16%. Oblasti so zatem posegle po nasilnih ukrepih. Začel se je lov na volivce, Italijane,

¹⁶ PAK, OKKPS Koper, fasc. 3. Bilten, 24. 3. 1950, Dnevne informacije, 31. 3. 1950; Storia di un esodo, str. 371-374.

¹⁷ Storia di un esodo, str. 371.

¹⁸ ASDMAE, AP 1950-56, Jugoslavia, o. 504. CLNI: Jugoslovanska politika v coni B STO. Volitve 16. 4. 1950. Trst, junij 1950. O. 550. Dopis CLNI in Predstavnštva Italije v Trstu ministrstvu za javno izobraževanje Volitve 16. 4. 1950 v coni B STO. Povračilni ukrepi proti osebju in učitelju prof. Furlani Giacomu, 11. 5. 1950.

¹⁹ Beltram, Pomlad v Istri, str. 287.

Slovence in Hrvate. Nekatere so pretepli. Italijanski viri med drugim poročajo, da ni volil noben italijanski učitelj. Mnogi so bili zato odpeljani v Koper, kjer so od njih zahtevali, da gredo volit. Še večji je bil pritisk na učitelje v bujskem okraju, kjer so nekatere pretepli že v noči pred volitvami. Kasneje so jih več odpustili, nekateri pa naj bi bili poslani na prisilno delo. Zaradi teh pritiskov so ljudje nato večinoma odšli na volišča, ki so bila odprta do 21. ali celo do 23. ure. Takšno navodilo je dal tudi CLNI, saj so bili izidi, doseženi s pritiski, brez vrednosti. V Okraju Koper je volilo 24.290 ali 86,8% volilnih upravičencev.²⁰

Tabela: Rezultati volitev v Okraju Koper²¹

Kraj	Vseh	Volilo	%	SILF	%	SS	%	KSS	%	Neveljavne %
Ankaran	407	404	100	380	94,1					5,9
Bertoki	817	737	95,3	688	93,3					6,7
Boršt	620	527	91,1	501	95,1					4,9
Čežarji	543	502	91,1	477	95					5
Dekani	631	585	92,7	554	94,7					5,3
Izola	5.548	4.243	76,5	3.697	87,1			36	0,3	13,1
Kampel	627	546	86,7	469	85,4			37	6,7	7,9
Koper	4.831	4.392	84,9	3.575	81,4	39	0,9	60	1,4	16,3
Korte	860	758	87,4	755	99,6					0,4
Koštab.	536	506	94,2	493	97,4					2,6
Marezige	751	677	98,2	614	90,7					9,3
Osp	320	295	92,2	286	97					3
Portorož	702	573	80	494	86,2	70	10,4			3,3
Piran	3.970	3.289	75,6	2.983	90,1	95	2,9			6,3
Sečovlje	814	674	84,5	550	81,6	51	7,6			10,9
Semedela	583	510	86,2	449	88			50	9,1	2,1
Strunjan	531	443	84,1	289	65,2	49	11,1	23	5,2	18,5
S.Anton	468	464	99,6	458	98,2					1,8
S.Lucija	1.166	978	83,8	748	76,3	120	12,3			11,4
S.Peter	1.145	753	70,6	743	98,7					1,3
Škofije	831	795	97,3	700	88,1			72	9,1	2,9
Šmarje	1.347	1.055	80,5	1.019	96,6					3,4
Vanganel	638	584	91,6	537	91,9					8,1
Skupaj	27.996	24.290	86,8	21.459	88,8	424	1,7	278	1,1	8,8

SILF je premočno zmagala, saj je dobila kar 88,8% glasov, ostali dve listi pa skupaj le 2,8%. Iz preostankov glasov so socialisti dobili dva mandata, krščanski socialisti pa enega. O dejanski vrednosti te premočne volilne zmage pričajo ne le komentarji italijanske strani, ampak tudi nedatirano zaključno poročilo predvolilne kampanje za nekatere kraje v koprskem okraju, ki ga v nadaljevanju širše navajam.

²⁰ Beltram, Pomlad v Istri, str. 289; Storia di un esodo, str. 371-378; ASDMAE, AP 1950-56, Jugoslavia, o. 504. CLNI: Jugoslovanska politika v coni B STO. Volitve 16. 4. 1950. Trst, junij 1950. Dopis CLNI in Predstavnštva Italije v Trstu ministrstvu za javno izobraževanje Volitve 16. 4. 1950 v coni B STO. Povračilni ukrepi proti osebju in učitelju prof. Furlani Giacomu, 11. 5. 1950.

²¹ Objavljeni v časopisih La nostra lotta, 19. 4. 1950, in Istrski tednik, 21. 4. 1950.

V poročilu so ocenjevali, da politični položaj v Semedeli ni bil slab, razen v posameznih zaselkih, kjer so bili večinoma "veliki kmetje in kulaki, ki se z ljudsko oblastjo ne morejo sprijazniti". Obenem je bilo dotedanje politično delo omejeno na obalo, medtem ko so bili kraji v notranjosti zanemarjeni. Volitve pa niso dobro potekale. Ni bilo sicer incidentov, "vendar je reakcija močno delovala. To se je pokazalo, da ni bilo v začetku, dokler niso šli aktivisti na teren, udeležbe na volitvah. V nekatere hiše so morali aktivisti dvakrat ali trikrat. Tako je bilo v glavnem pri bogatih kmetih, a tudi pri revnejših, ki so še vedno pod pritiskom kulakov. Bilo je tudi par slučajev, da so družine prav odrekle odhod na volišče". Poročilo nadaljuje: "Napram volivcem, ki niso volili, se bodo podvzele potrebne mere. Na sestanku partijske celice je bilo sklenjeno, da se skliče masovni sestanek v Giusterni. Nanj se bo povabilo oziroma pripeljalo vse one, ki niso volili. Volivci pa bodo sodili kaj naj se stori z njimi. Predlogi celice so bili, da so te ljudi spravi v tako stanje, da naj jih bo sram in sramota priti med ljudi. Dalje, da se jim odvzamejo, v kolikor potrebujejo izkaznice SIAU, osebne izkaznice in živilske nakaznice. Tudi glede stanovanj da se podvzamejo gotove mere, in sicer take, da se jim odvzame kakšna soba itd".

Za sektor Boršt so poročevalci ugotavljali, da v vasi Glen politični položaj ni bil slab in so ljudje brez večje agitacije volili 100%. Ena glasovnica je bila prazna. Dosti ljudi naj bi bilo naklonjenih Cerkvi, "povečini stari, ki jim je težko zbrisati globoko vero v boga". Njihov slab gospodarski položaj je nekoliko izboljšal zaslužek sezonskih delavcev na cesti Babiči-Boršt. Tamkajšnji aktivisti SILF so se na dan volitev zavezali, da bodo do konca leta opravili 150 do 500 prostovoljnih ur. Tudi v vasi Labor je bil politični položaj dober in so se ljudje volitev udeležili 100%. Tam sploh niso občutili "reakcionarnih elementov", ker jih "ljudstvo zna razkrinkavati". Bolj kritičen je bil položaj v Borštu, kjer so sicer volili vsi volivci, a je bilo med njimi ob "zdravih ljudeh" precej "reakcionarnih elementov, pretežno takih, ki so zapeljani od Truskega farja, ki je še vedno aktivno delal ves čas predvolilne kampanje. Ljudje so večinoma navezani na cerkev, zato so mu nasedli. Širile so se govorice, da bodo organizirali krščansko skupino, kar bi bilo zločin za tako partizansko vas kot Boršt".

Ravnanje oblasti dobro prikaže primer vasi Topolovec, kjer so bili ljudje sicer naklonjeni ljudski oblasti. Tamkajšnji aktivisti so namreč morali oditi v Koper, to pa je "izkoristila farovška banda", ki naj bi volivce "terorizirala in strašila", da se ne smejo udeležiti volitev, "ker je greh, da se voli proti veri in bogu, kar je zelo vplivalo na volivce, ker so verniki". Ko pa so tisti, ki niso volili, okrog sedme ure zvečer izvedeli, da so v sosednji vasi pretepli ljudi, ki niso hoteli voliti, so prišli na volitve, vendar pa je volilni odbor volišče že zaprl. Poročilo nadaljuje: "Na predvčerajšnjem masovnem sestanku se je situacija razčistila. Razkrinkalo se je bando, volivci pa, ki se niso udeležili volitev oziroma so prišli pozno, ko je bilo nemogoče da oddajo svoj glas, so se na masovnem sestanku jokali, posebno stare mamice. Na masovni sestanek pa so prišli skoraj vsi, tudi tisti, ki še nikdar niso bili na masovnem sestanku, torej situacija je danes v naših rokah in seveda z aktivnim delom se bo splošna situacija izboljšala". Ob tem dogajanju v poročilu ugotavljajo, da se je na te kraje, "ki so največ dali za časa NOB, popolnoma pozabilo, odkar obstaja ljudska oblast pa se še ni nič dalo popraviti in zato ni čudno, da so nezadovoljni".

Na območju Kort so bila predvolilna zborovanja dobro obiskana, le nekaj po-

sameznikov je pozivalo na abstinenco. Za razliko od ostalih vasi je v samih Kortah do dvanajste ure volila le ena tretjina volivcev. "Agitatorji so zbirali okrog sebe svoje simpatizerje in se skrivali na skrivna mesta, kjer so popivali in delali načrte, kako prepričati ljudi, da se ne udeležijo volitev. Kler je vrgel parolo - ne iti na volitve za ljudsko oblast, ker s tem glasujejo proti cerkvi itd.". Vas Osp je bila zaradi bližine Trsta zelo vezana nanj. Kljub temu tam neupravičeno ni volil le en volivec, SILF pa je dobila 97,5% glasov. Slabše pa je bilo na Škofijah, za katere so izdelali seznam "sovražnikov ljudske oblasti". Kvalificirane delavce, ki so delali v Trstu, naj bi zaposlili v coni B, reorganizirali množične organizacije, ustanovili prosvetno društvo in poskrbeli za razvedrilo za mladino, KLO pa je moral ukreniti vse potrebno, da bo izveden načrt dela za leto 1950.

Strunjan je bil poleg Kopra edini kraj, kjer sta nastopili obe "opozicijski" listi, ki naj bi pred volitvami dobivali vse večjo podporo. Na zadnjem množičnem sestanku SILF je bilo 290 ljudi, na sestanku socialistov 40, krščanski socialisti pa niso imeli javnega sestanka. "Zadnji teden se je vršila individualna obravnava po posameznih hišah, najmanj dvakrat se je govorilo z vsakim in mu svetovalo, naj voli LF". Volilni dan se je začel z budnico. Ob 6. uri so se ljudje začeli zbirati pred ljudskim domom, vrstili so se govori o narodnoosvobodilnem boju, sledilo je polaganje vencev, nato pa so pozvali ljudi, naj gredo volit. Do trinajste ure je volilo 48% volilnih upravičencev. Ko popoldne ljudje niso več prihajali na volišča, so aktivisti šli po hišah. Udeležba se je nato dvignila na 84,5%. SILF je dobila 64%, socialisti 10,9%, KSS 5,1%. Kar 20% glasov je bilo neveljavnih.²² Če pa upoštevamo vse volivce, je SILF v Strunjanu dobila 54,43% glasov. Vaška celica KPSTO je ocenjevala, da je "slab" rezultat posledica tega, da ljudje niso bili seznanjeni s "tekočimi" problemi, niso imeli časopisov, niso prihajali na sestanke, tamkajšnji komunisti pa so imeli premalo stika z ljudmi. Sklenili so, da bodo izdelali seznam ljudi, ki niso volili. "Naj se pogleda, koliko je starih in bolnih, pogleda naj se tudi, ali so vsi volilni sezname pravilno napisani. Šele nato se bo videlo, kateri so tisti zagrizenci, ki niso hoteli na volitve. Vedeti morajo tudi za tiste, ki so šli šele popoldne na intervencijo, ki so večinoma oddali neveljavne glasovnice ali za obe drugi stranki. V vasi je nekaj ljudi, ki so odkrito proti ljudski oblasti".²³

Oblasti so volilno udeležbo in ne volilno zmago ali poraz SILF poistovetile z volilnim uspehom ali neuspehom. Volitve so poskušale prikazati kot svojo veliko zmago, dejansko pa so doživele, kot je ocenjeval tudi CLNI, moralni in politični poraz. Represivni ukrepi, ki so sledili volitvam, kot je bilo blokiranje prehodov s cono A, kamor je dnevno odhajalo okrog šeststo delavcev in čez katere je prej dnevno prešlo okrog dva tisoč oseb, potem pa le nekaj deset, naj bi se po oceni CLNI vklapljali v politiko raznarodovanja. Takšno politiko naj bi dokazovala tudi volilna kampanja SILF, ki je temeljila na sloganu Italija se v cono B ne bo nikoli vrnila. Pri tem je italijanska stran pozabljala, da so bili protiukrepi usmerjeni proti vsem, Italijanom, Slovencem in Hrvatom, na osnovi ločnice za ali proti ljudski oblasti. To nam dokazuje tudi gornje zaključno poročilo, ki plastično pokaže ravnanje oblasti, a vendar nikjer ne govori o narodnostnih delitvah, pač pa o represiji

²² Ti rezultati se nekoliko razlikujejo od tistih, ki so objavljeni v Istrskem tedniku.

²³ AS, fond 1589 (CKZKS), šk. 35, Zaključno poročilo predvolilne kampanje posameznih sektorjih koprškega okraja, nedatirano.

proti "reakcionarju, razrednemu sovražniku, velikemu kmetu, kulaku, fašistu".²⁴

Volitvam je sledilo "razkrinkavanje" in "sramotenje" tistih, ki niso volili ali pa so pred volitvami, največkrat na ljudskih zborovanjih, celo agitirali proti SILF. Ker si niso dovolj prizadevali za čim boljši uspeh volitev, so bili kaznovani tudi nekateri člani partije, tisti partijci, ki niso volili, pa so bili izključeni. Da bi se odkupile za neuspeh na volitvah, so se posamezne organizacije obvezale, da bodo med drugim bolj intenzivno sodelovale pri prostovoljnem delu.²⁵

Po volitvah so bile ljudsko-frontne organizacije v krajih z večinskim italijanskim prebivalstvom "na tleh". V Izoli so osnovali začasno bazne odbore in kooptirali nove člane v mestni odbor SIAU, da je bil kos nalogam. Organizirali so vpisovanje novih članov SIAU, ki je bilo uspešno zaradi dobrega dela komunistov. Ti so tudi znali ukrepati proti skupaj 52 "protiljudskim elementom". Volitev v odbore SIAU, ki so bile 10. decembra 1950, se v Izoli ni udeležilo le 42 članov SIAU od 4818. Na bakladi na predvečer teh volitev je bilo tisoč ljudi, govor na trgu pa naj bi jih poslušalo dva tisoč. Na dan volitev naj bi bilo razpoloženje ljudstva dobro in je velika večina odšla nanje prostovoljno. Tudi v Piranu so avgusta 1950 izvedli akcijo za vpis novih članov SIAU in jih pridobili 263. Od vpisanih 1769 članov jih je decembra 1950 volilo 1757. Oblasti so ocenjevale, da je najslabši položaj v Koprju, ki pa se je nekoliko izboljšal, potem ko so na množičnih sestankih "razkrinkavali protiljudske elemente, voditelje CLNI, klera, fašiste, kominformiste" in njihova imena objavljali na mestnem radiu. Nekaj dni pred volitvami so se ljudje začeli množično vpisovati v SIAU, ki je nato imela 4.578 članov ali več kot 90% volilnih upravičencev. Volitve v odbore SIAU so bile izvedene 100%, neveljavnih glasovnic je bilo le 94. V vsem koprskem okraju je bilo v času volitev decembra 1950 v SIAU vključenih 25.700 ljudi, volilo pa jih je 25.546. V Istrskem okrožju je SIAU takrat imela 39.427 članov ali 95% volilnih upravičencev.²⁶

Po letu 1950 sta ZDA in Velika Britanija v skladu s spremenjenim odnosom do Jugoslavije vse bolj pritiskali na sosednji državi, naj sprejmeta kompromis glede STO. Stekla so neposredna pogajanja, ki pa so bila prekinjena februarja 1952. Med drugim je sprejem kompromisne rešitve oteževalo dejstvo, da je bilo STO tako v Italiji kot v Jugoslaviji močno propagandno izrabljeno in je zato tamkajšnja javnost vsak kompromis razumela kot odrekanje nacionalnim interesom. Po prekinitvi pogajanj so ob obletnici sprejema tristranske note 20. marca 1952 v Trstu izbruhnili nemiri, ki so bili usmerjeni tudi proti ZVU in Veliki Britaniji, ki so jo obtoževali, da se je odpovedala tristranski noti. Po teh dogodkih se je Velika

²⁴ AS 1589, šk. 35, Zaključno poročilo predvolilne kampanje posameznih sektorjih koprskega okraja, nedatirano. ASDMAE, AP 1950-56, Jugoslavija, o. 504. CLNI: Jugoslovanska politika v coni B STO. Volitve 16. 4. 1950. Trst, junij 1950.

²⁵ PAK, OKKPS, fasc. 3. Dnevne informacije, 22. 4. 1950, Dnevne informacije, 25. - 27. 4. 1950. V teh informacijah je takole opisan dogodek iz Krkavč: "V zvezi s prijavo, katero podaja tovariš n.n. iz Krkavč član KP proti zločincu n.n. iz Krkavč, kateri je vsestransko oviral volitve ter agitiral ljudstvo, da ne iti na volitve in celo strašil n.n. iz Krkavč števil. 122, da če gre na volitve ga ubije. V svrhu tega se ni hotel omenjeni n.n. udeležiti volitev ter isto tako tudi ostali vaščani se niso udeležili volitev v svrhu takim pojavom, ker je ugotovljeno, da iz tistega naselja, ki stanuje n.n. šteje 12 družin, od teh se ni udeležil niti eden na volitve. Ker se je tov. n.n. čutil krivega je zbežal v Trst. Ljudstvo na masovnem zborovanju dne 21. 4. 1950 je ostro obsojalo take zločince" (Zaradi varstva osebnih podatkov so imena izpuščena, op. a.).

²⁶ PAK, OOSIAU za Istro, Poročilo o dvomesečnem tekmovanju in volitvah SIAU okraja Koper, zač. 1951; Beltram, Pomlad v Istri, str. 289.

Britanija odločila, da čim prej umakne svoje enote iz cone A, ki naj pripade Italiji. Prvi korak je bil ukaz komandanta cone A generala Johna Wintertona, s katerim uvedel italijanski volilni zakon. Občinske volitve so bile nato 25. maja 1952, isti dan kot v nekaterih občinah v Italiji in niso prinesle bistvene spremembe razmerja sil. Naslednji korak je bil sklic konference med Italijo in zahodnima silama, ki je bila v Londonu od 3. aprila do 9. maja 1952. Njeni sklepi so dajali Italiji velika pooblastila v coni A, se pa obenem niso več sklicevali na tristransko noto in niso posegali v cono B.²⁷

Jugoslovanske oblasti so kot odgovor sprejele več ukrepov, s katerimi so cono B dejansko poistovetile z Jugoslavijo. Kmalu po londonski konferenci, 15. 5. 1952, je bil IOLO ukinjen, njegove pristojnosti pa sta prevzela Okrajna LO Koper in Buje. Za svetnika Okraja Koper je komandant VUJA postavil delegata vlade LRS, Okraja Buje pa vlade LRH. Oba okraja sta bila tako še tesneje povezana s "svojima" republikama.²⁸

Okrajni LO Koper je na seji 15. oktobra 1952 sprejel sklep, naj se vršijo volitve v OLO na območju Okraja Koper in v Okrajni LO Koper istočasno kot v LRS, 7. decembra 1952, v zbor proizvajalcev pa med 30. novembrom in 6. decembrom 1952. Na osnovi tega sklepa je predlagal komandantu VUJLA, naj jih razpiše na način, kot ga je določal Zakon LRS o volitvah, sprejet 8. julija 1952. Na isti seji je sprejel tudi sklep o določitvi števila odbornikov okrajnega zbora in sklep o razdelitvi okraja Koper na 47 volilnih enot ter določitvi števila odbornikov, ki naj se izvolijo v vsaki volilni enoti.²⁹

CLNI je takoj reagiral in poročal o mobilizaciji partijskega aparata in njegovih satelitskih organizacij. V SIAU naj bi izvedli epuracijo in iz nje izključili vse, ki so se vanjo vpisali zaradi oportunitizma, tisti, ki niso bili člani SIAU, pa naj ne bi smeli voliti.³⁰ Tržaški občinski svet je proti uvedbi jugoslovanskega volilnega sistema sprejel protestno noto, proti kateri je glasoval le svetovalec SILF Jože Dekleva, medtem ko so independentisti zasedanje pred glasovanjem zapustili. Prvak Slovenske demokratske zveze Josip Agneletto je sicer nasprotoval volilnemu sistemu v coni B, a je obenem opozoril na nekatere fašistične in rasistične protislovenske zakone, ki so bili še vedno v veljavi v coni A. Protest pa so podprli svetovalci KPSTO.³¹

Kandidate so ponovno izbrali na množičnih zborovanjih. Ta postopek je bil sicer na videz demokratičen, vendar pa so bili, kot je sta trdila CLNI in politični svetovalec italijanske vlade v Trstu, v dvorani vedno aktivisti, ki so takoj dali predloge. Oblasti so več ljudi zaslišale, jih zastraševale, nekaj je bilo aretiranih. Temu se je pridružil davčni pritisk na obrtnike in kmete, ponovno so blokirali prehode v cono A. Več družin naj bi dobilo ukaz za izgon iz cone B.³²

²⁷ UL ZVU, V/9, 1. 4. 1952. V/10, 11. 4. 1952. AS, fond 1277 (Edvard Kardelj), šk. 32/8. Iredentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952; Bilten MIP FNRJ, 7/52, 16. 5. 1952; Elaborat Diplomatski razvoj tržaškega vprašanja, 1. 9. 1952.

²⁸ Beltram, Pomlad v Istri, str. 331, 332.

²⁹ Uradni vestnik OLO Koper, I/4, 22. 10. 1952.

³⁰ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 550, dopis CLNI in političnega svetovalca Italije v Trstu Predvolilni položaj v coni B, 30. 10. 1952.

³¹ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 550, dopis italijanskega zunanjskega ministrstva ambasadam in delegaciji v Beograd Upravne volitve v coni B, 22. 12. 1952.

³² ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 550, dopis CLNI in političnega svetovalca Italije v Trstu Predvolilni položaj v coni B, 6. 11. 1952; Volitve v coni B, 7. 11. 1952; Dopis italijanskega zu-

Na državni praznik FLRJ, 29. novembra 1952, je bilo v Kopru veliko zborovanje, na katerem je bilo po jugoslovanskih podatkih 12.000 ljudi, po italijanskih pa precej manj. Za razliko od volitev leta 1950, tokrat VUJLA ni dovolila italijanskim novinarjem, da bi spremljali volitve. Italijanska vlada je zato protestirala. Volitve v zbor proizvajalcev so bile v Kopru 2. decembra 1952. Na njih je bilo izvoljenih 26 odbornikov, od tega 11 kmetov, 10 delavcev v industriji, 2 obrtnika in 3 zaposleni v trgovini ter hotelirstvu.³³

Volilni dan 7. december je tokrat minil brez večjih incidentov. Veliko volivcev je prišlo zgodaj in tako sledilo propagandnim zahtevam, naj volijo do 9. ure. Dosti volilnih sedežev je bilo predčasno zaprtih, ne da bi dosegli 100%, saj so bili aktivisti obveščeni o tem, koliko volivcev je bilo bolnih in kateri se nikakor ne bodo pojavili na volišču. Ponekod so aktivisti po 10. uri odšli prepričevati volivce, a do nasilja na prišlo. Tudi CLNI je svetoval ljudem, naj bodo previdni. V govoru, ki ga je imel po volitvah na radiu, je Julij Beltram poudaril, da je bila velika volilna udeležba logična posledica dosledne demokratične politike, ki jo je vodila ljudska oblast. Italijanski viri pa so po drugi strani poudarjali, da so bili ljudje demoralizirani in vedno bolj pod pritiskom priseljencev iz Slovenije.³⁴

Na teh volitvah opozicijski listi nista več nastopili. V koprskem okraju je bila volilna udeležba 95,9%, v vsej coni pa 97%. Italijanska stran je sicer trdila, da je manjša, a ob tem vseeno priznavala, da je bila množična. Več od uradnih 2-3% naj bi bilo tudi neveljavnih glasovnic, ki so imele napise za Italijo in žaljive napise proti ljudski oblasti. Najnižja je bila udeležba v Piranu - 88%. V Dekanih je volilo 98% volilnih upravičencev, Hribih 96, Marezigah 98, Portorožu 97, Izoli okolica 95,3, Izoli mestu 98,1, Sečovljah 97, Kopru okolici 96, Kopru mesto 94,6. Med 50 izvoljenimi odborniki Okrajnega ljudskega odbora Koper je bilo 31 Slovencev in 19 Italijanov, med 216 občinskimi odborniki pa 136 Slovencev in 80 Italijanov.³⁵ Italijanska stran je izvoljene Italijane opredeljevala kot titoiste, ki so brez rezerve sprejeli vključitev cone B v Jugoslavijo. Med njimi naj bi bilo veliko v Italiji obsojenih zaradi sodelovanja z jugoslovanskimi oblastmi maja 1945. Sploh naj bi Italijani volili slovenske in ne italijanske kandidate, ki so jih imeli za izdajalce.³⁶

Če so prve volitve aprila 1950 sprožale burne odmeve zlasti v italijanski javnosti, pa so bile druge, decembra 1952, že v času, ko je bila usoda STO in z njo cone B dejansko odločena in same volitve brez pomena. V ljudeh, ki so nasprotovali priključitvi k Jugoslaviji, pa je vse bolj zorela misel na odhod. Med oktobrom 1953 in letom 1958 je koprski okraj nato zapustila skoraj vsa italijanska na-

nanjega ministrstva ambasadam v Londonu, Parizu in Washingtonu Predvolilni položaj v coni B, 1. 12. 1952.

³³ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 550, dopis urada političnega svetovalca Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu in Uradu za obmejne pokrajine Upravne volitve v coni B. Ravnanje Socialistične stranke Julijske krajine, 7. 12. 1952. Dopis urada političnega svetovalca Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu in Uradu za obmejne pokrajine Volitve v coni B, 3. 12. 1952.

³⁴ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 550, dopis CLNI političnemu svetovalcu Italije v Trstu, 10. 12. 1952.

³⁵ Istrski tednik, 10. 12. 1952.

³⁶ ASDMAE, AP 1950-1956, Jugoslavia, o. 550, dopis italijanskega zunanjega ministrstva ambasadam in delegaciji Italije v Beogradu Upravne volitve v coni B, 22. 12. 1952; Upravne volitve v coni B, 24. 12. 1952.

rodnostna skupnost in mnogi Slovenci, skupaj 16.062 oseb, v vsem povojnem obdobju pa 25.062 oseb.

Nevenka Troha

ELECTIONS IN THE KOPER DISTRICT IN ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE

S u m m a r y

In compliance with the Annex to the VII. Peace Treaty with Italy, Zone B of the Free Territory of Trieste (FTT), also known as the Istrian District, was governed by the Military Government of the Yugoslav Army (MGYA) in the period between 15 September 1947 and the arrival of a governor. This had transferred a large part of competence onto the bodies of the popular power led by the Istrian District People's Committee (IDPC). The Istrian constituency was divided to the Koper and the Buje Districts which were informally linked to the Slovene and Croat authorities.

After a great majority of the population in Zone A of the FTT, which was under the Anglo-American Allied Military Government (AMG), welcomed the Cominform resolution in Summer 1948, Yugoslavia lost almost all of its great influence there. On the other hand, it was gaining an increasingly free hand in its "own" zone, since the two Western powers, in the light of the new attitude towards Yugoslavia, saw the solution to the Trieste question in the distribution of the zones between Italy and Yugoslavia. Following the electoral defeat of the pro-Yugoslav, Slovene-Italian Popular Front (SIPF) which had only won 2.9 percent of the votes at the municipal elections in Zone B, the Yugoslav authorities also gave up their demands for the implementation of the FTT. In accordance with the new orientation, the MGYA introduced measures which were supposed to progressively integrate Zone B into the Yugoslav system and at the same time counter the concessions granted to Italy by the AMG. Among these measures was the organisation of local elections on 16 April 1950, with the objective of proving the loyalty of the local population to the Yugoslav authorities. This objective, however, would be unattainable on a territory where the great majority of local Italians (who represented one half of the population in the Koper District), as well as some Slovenes and Croats, opposed the Yugoslav government, without exerting various types of pressure.

Among those campaigning in the Koper District elections there were, apart from the "official" Slovene-Italian Popular Front, the Socialist Party of the FTT and the Christian-Social Group. The latter two were essentially a façade intended to prove the democratic character of the elections, given that both "opposition" candidates were practically identical to the SIPF.

During the pre-electoral campaign the SIPF activists at first endeavoured to secure popular support. However, having realised the extent of the general opposition, at the end of March, the authorities changed tactics and began intimidating the population. This included personal interrogation at the National Security Office, publication of the names of "reactionists", etc. In the first hours on the day of the election the polling stations, especially those where the majority of the electoral body was Italian, were all but empty. As soon as the authorities realised what was happening, they resorted to violent measures, thereby forcing most of the voters to appear at the polling stations. At the end of the day 24.290 people, or 86.8 percent of the total electorate in the Koper District, cast their ballots. The SIPF won as many as 88.8 percent of the votes. Although the authorities endeavoured to present the outcome of the elections as their great victory they actually experienced a moral and political defeat. Afterwards, various repressive measures were introduced, not only against the Italians, as claimed by the Italian authorities, but also against Slovenes and Croats - all those who were opposed to the idea of popular government.

The second local elections in the Koper District were held on 7 December 1952, the same day as in the People's Republic of Slovenia and in accordance with the same electoral law. The opposition candidates did not run in these second elections. On 2 December, the elections to the Chamber of Producers were held. Unlike the 1950 elections, the electoral day passed without incidents. A great number of voters arrived early, thereby fulfilling the propaganda demands for the ballots to be cast before nine o'clock in the morning. The turnout in the Koper District was as high as 95.9 percent.

Whereas the first elections, in April 1950, triggered strong reactions, especially among the Italian population, the second, in December 1952, aroused no significant interest, given that by that time the political destiny of the FTT, and with it Zone B, had already been decided. Instead, the idea of leaving the territory became a serious consideration for those who opposed its annexation to Yugoslavia. The period from October 1953 until 1958 saw the exodus of almost the entire Italian population as well as many Slovenes, totalling 16.062 people. The total number of those who left the district in the post-war period amounted to 25.062.

1.01
Prejeto 12. 9. 2002

UDK 261.7(497.1)"1964/1966"

Marija Čipić Rehar*

Priprava, sprejem in pomen protokola med SFRJ in Svetim sedežem

IZVLEČEK

Članek obravnava obnavljanje diplomatskih stikov med Socialistično federativno republiko Jugoslavijo in Svetim sedežem v šestdesetih letih 20. stoletja, nakaže vzroke, ki so privedli do pogovorov med obema stranema, in predstavi težave, ki so se pojavljale v času pogovorov. Glavni del razprave je namenjen diplomatskim pogajanjem v letih 1964-1966, kjer je v ospredju predusem lista postavljenih zahtev obeh strani. Pogajanja so bila težavna, saj sta obe strani postavili zahteve, ki so zadevale njuni notranji ureditvi. V pogajanjih se jasno kaže popuščanje vatikanske strani z željo, da bi prišlo do končnega dogovora. Rezultat pogajanj - protokol - je bil v primerjavi z razsežnostjo pogovorov zelo skromen. Slovensko časopisje je sprejem protokola razglašalo za uspeh jugoslovanske diplomacije, emigranti pa so se nanj ostro odzvali. Sprememb, ki naj bi jih prinesel protokol, je bilo tako malo, da ni mogoče govoriti o beograjskem protokolu kot o pomembni prelomnici v odnosu med Cerkvijo in državo.

Ključne besede: Jugoslavija, Vatikan, beograjski protokol, diplomacija, politika.

ABSTRACT

THE PREPARATION, ADOPTION AND SIGNIFICANCE OF THE PROTOCOL BETWEEN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AND THE HOLY SEE

The paper deals with the restoration of diplomatic relations between the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and the Holy See in the 1960s, it outlines the causes that led to the negotiations between the two sides and presents the difficulties which arose in the course of these talks. In main, the paper is dedicated to the diplomatic negotiations between 1964 and 1966, with the list of the demands of both sides in the foreground. The talks were problematic as both sides made demands which concerned their internal structures. The negotiations clearly showed the yielding on the Vatican side in its desire to reach a final agreement. Given the scope of the negotiations, their result - the Belgrade Protocol - was very poor. The signing of the Protocol was propagated by the Slovene press as a success of Slovene diplomacy, while provoking sharp reactions among Slovene emigrants. The changes that the Belgrade Protocol was supposed to bring about were so few that it can be hardly considered as a turning point in the Church-State relations in Yugoslavia.

Key words: Yugoslavia, Vatican, the Belgrade Protocol, diplomacy, politics

* Prof. zgod., podiplomska študentka, SI-5271 Vipava, Glavni trg 5.

Po drugi svetovni vojni je razmerje med katoliško Cerkvijo in državo oziroma novo jugoslovansko oblastjo postajalo vedno bolj kritično. Prihajalo je do množičnih aretacij duhovnikov, do sodnih procesov, posegov v cerkveno premoženje z agrarno reformo in omejevanj vernikov. Kot prvi odgovor na nov odnos oblasti in Cerkve so jugoslovanski škofje pod vodstvom nadškofa Alojzija Stepinca septembra 1945 sestavili pastirsko pismo, kjer so obsodili dogajanje v Jugoslaviji in opozorili na posledice predvidenega odvzemanja cerkvenega premoženja, svobodo tiska in izobraževanja. Partija je na pismo ostro reagirala in obtožbe iz pisma zavrгла, češ da so neresnične. Cerkev in oblast sta nato prihajali v vse večji spor. Vatikan je, da bi ublažil dogajanje, v Beograd poslal apostolskega nuncijskega Josepha Hurleya. Hurley je bil v Jugoslaviji od 1946 do 1950, ko je bil v Beograd poslan msgr. Silvio Oddi. 29. decembra 1952 je papež Pij XII. imenoval Stepinca za kardinala in vlada SFRJ se je odločila z Vatikanom pretrgati stike. Msgr. Oddi je nato zapustil Jugoslavijo in stiki med državama so prenehali.¹

Obdobje od 1945 pa vse do konca leta 1952 je bilo čas oblikovanja odnosa države do katoliške cerkve. Z letom 1953 se je začelo obdobje postopnega manjšanja pritiskov. V LR Sloveniji je bilo to vidno s pomilostitvijo nekaterih duhovnikov konec leta 1952 in z novim zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, ki ni prinesel olajšanja, je pa vsaj uredil status verskih skupnosti. Kljub temu dogodku pa ne bi bilo možno govoriti o občutnem spreminjanju odnosa do Cerkve, saj je leta 1952 prišlo do zažiga ljubljanskega škofa Vovka v Novem mestu. Ukinjen je bil verouk v šolah in teološka fakulteta je bila izključena iz univerze. Kar je bilo vidnih popuščanj, so bila vsa vezana na goriškega ordinarija dr. Mihaela Toroša, ki je med slovenskimi ordinariji največ komuniciral z oblastmi in imel tudi največ uspeha. Poskus razdora med ordinariji ni uspel, saj je dr. Toroš videl v Ciril-Methodijskem društvu (CMD) možnost boljšega sodelovanja z oblastmi, olajšanje finančnega stanja in pritiska na duhovnike. Po letu 1958 se je pritisk na verski tisk začel zmanjševati in tudi stiki ordinarijev z versko komisijo² (VK) so se izboljšali.

Pot do izboljšanja odnosov bi bila še daljša, če ne bi na jugoslovansko politiko vplivala tudi stanje v gospodarstvu in mednarodno dogajanje, ki je bilo zelo napeto. Pozornost Jugoslavije je bila v petdesetih letih usmerjena predvsem na gospodarstvo, v mednarodnem življenju pa na gibanje neuvrščenih držav. Njena osamljenost med državami, razdeljenimi na Zahod in Vzhod, jo je postavljala v položaj brez konkretnih zaveznikov in tako se je opredelila za gibanje neuvrščenih, kjer je bila tudi ena glavnih pobudnic.³

Na področju gospodarstva je nato prišlo do težav. V letih od 1957 do 1959 je namreč gospodarstvo hitro raslo, ravno ta rast je prinesla tudi negativne posledice, kot so preobremenjenost gospodarstva s preveliko porabo, uvozom, zaposlovanjem; negospodarna poraba tujih posojil, prevelika zaščita domače proizvodnje in

¹ Mateja Režek: "Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana" : odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949-1953. V: Zgodovinski časopis, 1999, št. 3, str. 368-369.

² Verska komisija je bila ustanovljena v Črnomlju 1944 in je delovala pri predsedstvu SNOŠ, njena naslednica je bila Komisija SRS za odnose z verskimi skupnostmi, ki je delovala pri Izvršnem svetu SR Slovenije. Njena funkcija je bila komunikacija med Cerkvijo in državo in pogajanja s predstavniki verskih skupnosti. V nadaljevanju jo imenujem z občim imenom verska komisija (VK).

³ Božo Repe: Naša doba : oris zgodovine 20. stoletja. Ljubljana 1995 , str. 249-250.

nesorazmerje v industriji posameznih republik.⁴ Gospodarske težave so se poglobljale in se kljub različnim poskusom reševanja nadaljevale, tako da je prišlo leta 1962 do gospodarskega zastoja na vseh področjih. To je bilo za politično elito šok, saj je razblinilo utvaro, da je gospodarski razvoj skladen proces brez večjih pretresov in kriz.

Jugoslavija se je tako znašla v nezavidljivi situaciji, ki je zahtevala od nje, da popravi svoj mednarodni ugled in poišče možnosti za izhod iz finančnih težav. Ureditev odnosa z Vatikanom bi ji to omogočila, saj so bile oči medijev uprte v Vatikan zaradi koncila. Poleg tega bi bila Jugoslavija prva socialistična država z urejenimi odnosi z Vatikanom, kar bi predstavljalo nove diplomatske možnosti tako za Vatikan, ki bi lahko nadaljeval diplomatske stike, kot za Jugoslavijo, ki bi se znebila najhujših obtožb o zatiranju vernikov.

Potem ko je po 2. svetovni vojni, leta 1948, Vatikan z dekretom svetega oficija obsodil komunizem,⁵ so ga vzhodne države dojele kot nasprotnika komunizma, zato dialog med njimi ni bil mogoč. K skromni komunikaciji pa je prispevala tudi slaba povezava med škofi in Vatikanom, saj škofom ni bilo dovoljeno potovati v Rim. Željo po komunikaciji s socialistično državo pa je naposled pokazal tudi Vatikan.

Do sprememb je prišlo namreč po smrti Pija XII. Oktobra 1958 so za novega papeža izvolili Angela Giuseppeja Roncallija, ki si je izbral ime Janez XXIII. V času svojega pontifikata si je med drugimi nalogami zastavil tudi izvedbo II. vaticanskega vesoljnega cerkvenega zbora. Zdelo se mu je potrebno, da se Cerkev odpre sodobnemu svetu in se poslanstvo Cerkve prilagodi potrebam časa. S tem je bilo mišljeno tudi odpiranje proti socialističnim državam.⁶ Med temi državami je bila Jugoslavija edina (v Evropi), ki ni bila blokovsko opredeljena, in je bilo z njo najlažje vzpostaviti stik.

Potek pogovorov

Pobuda za začetek pogovorov je prišla s strani jugoslovanskih škofov. V Zagrebu je od 20. do 22. septembra 1960 potekala škofovska konferenca, na kateri so škofje izdelali spomenico, ki je imela dva dela: v prvem je bilo prikazano stališče episkopata glede urejanja odnosov z državo, v drugem pa so bili predlogi episkopata glede problematičnih vprašanj. Spomenica je ugotavljala, da je z ustavo SFRJ zagotovljena svoboda vesti in veroizpovedi, da so ustavna načela podrobno obdelana v zakonu o pravnem položaju verskih skupnosti (ZPPVS) in da so dane polne možnosti, da se odnosi med Cerkvijo in državo uredijo po načelu svobodne cerkve v svobodni državi. Enoglasna želja episkopata je bila, da se odnosi uredijo in bili so pripravljeni pomagati in aktivno sodelovati. Proces normalizacije naj bi potekal v dveh fazah: najprej ureditev "modus vivendi" v SFRJ in potem diplomatski stiki z Vatikanom. Episkopat je bil pripravljen vplivati na duhovnike in vernike glede lojalnosti državi. Kot protiuslugo je pričakoval dosledno upoštevanje ustave in zakonov. V drugem delu spomenice so nakazali na neenotno prakso in nepravilnosti lokalnih organov. Postavili so 18 vprašanj oziroma prošenj: 1) pre-

⁴ Jože Prinčič: V začaranem krogu. Ljubljana 1999, str. 102-103.

⁵ Pierre Blet: Pij XII. in druga svetovna vojna. Ljubljana 2001, str. 12-13.

⁶ Metod Benedik: Papeži od Petra do Janeza Pavla II. Celje 1989, str. 263.

nehanje pritiska s strani posvetnega kadra, da bi se otroci lahko udeleževali verskih

obredov in katehizacije, 2) razširitev možnosti izpovedovanja vere v internatih, bolnicah, domovih obnemoglih in dovoljenje za opravljanje spovedi za starejše na domu, 3) vrnitev zaplenjenih in nacionaliziranih nepremičnin, 4) možnost povečanja verskega tiska in osnovanje lastne tiskarne, 5) prepoved protiverske propagande, 6) izenačenje pravic bogoslovcev z dijaki in študenti, 7) odstranitev napak v postopkih sodnikov za prekrške, 8) praznovanje verskih praznikov, 9) opravljanje obredov na pokopališčih in gradnja kapelic na njih, 10) vrnitev matičnih knjig, 11) ukinitvev pritiska s strani državnih ali samoupravnih organov glede duhovniških združenj, 12) škofom naj bi se dovolilo potovati v Rim, 13) omogočanje udeležbe vernikom na cerkvenih prireditvah v tujini.⁷

Spomenico je 3. 10. 1960 beograjski nadškof dr. Josip Ujčić predložil Zveznemu izvršnemu svetu (ZIS). Po tem dogodku so se 13. 10. sestali predstavniki oblasti, zadolženi za odnose z verskimi skupnostmi (Edvard Kardelj, Aleksander Ranković, Ivan Gošnjak, Vladimir Bakarić, Miha Marinko in drugi). Menili so, da je to prvi poskus cerkvenih predstavnikov po prekinitvi odnosov decembra 1952, da bi se uredili skrhani odnosi.⁸ Predvidevali so, da bodo pogovori z Vatikanom daljši proces, ki bo zahteval previdnost. Prepričani so bili, da v tistem trenutku ni bilo treba vzpostavljati odnosa z Vatikanom, ker bi to pripomoglo k afirmaciji Vatikana in rimokatoliške cerkve (RKC) kot politične sile. Kljub temu stališču so poudarjali, da bo treba poiskati "modus vivendi". Idejo o prihodu papeževega odposlanca so zavrnil, saj so hoteli probleme reševati s predstavniki Cerkve v SFRJ.⁹ ZIS je napotil odgovor predsedniku škofovske konference v Jugoslaviji, v katerem so izrazili veselje nad iniciativo škofov in predlagali, naj predstavniki katoliške cerkve začnejo pogovore.

Že v istem letu so stekli prvi pogovori med škofi in predstavniki oblasti.¹⁰ Pri začetnih pogovorih s Svetim sedežem je imel pomembno vlogo nadškof Josip Ujčić, ki je odpotoval v Vatikan na pogovor o predlogih, ki so jih podali na ZIS. Vatikan je prevzel pobudo za pogovore in pooblastil škofo, da z jugoslovanskimi oblastmi rešujejo samo konkretne probleme in poskušajo po svojih močeh sodelovati z oblastmi.¹¹ Škofje tako niso bili več neposredno udeleženi pri ureditvi odnosov med državama.¹²

Po prvih stikih ob koncu leta 1960 je prišlo do prekinitve. Pogovori so se nadaljevali januarja 1963. Prvi pogovor je potekal med veleposlanikom SFRJ v Italiji Ivom Vejvodo in članom ustavnega sodišča Italije prof. Nicolom Jaegerjem januarja 1963, ko je Jaeger prinesel sporočilo, da je papež zadovoljen, ker so

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond 1211, Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, (dalje AS, 1211), š. 138, mapa 8, ovoj III; Poročilo tov. Kocijančiča na seji PO CMD, 26. 10. 1960; 2/III, Izvleček iz spomenice jugoslovanskega episkopata.

⁸ AS 1211, š. 136, 11/II, Najnovejša iniciativa Vatikana o urejanju odnosov SFRJ - Vatikan - RKC.

⁹ AS 1211, š. 136, 11/II, Najnovejša iniciativa Vatikana o urejanju odnosov SFRJ - Vatikan, RKC. Gre za vprašanja šolstva, praznovanje cerkvenih praznikov, obsodbe pri sodnikih za prekrške in nacionalizirano premoženje.

¹⁰ AS 1211, š. 136, 1/II, Zabeleška o razgovoru savezne komisije za verska pitanja Miloje Dilparića sa nadbiskupom berogradskim dr. Josipom Ujčićem, 16. 12. 1960.

¹¹ AS 1211, š. 136, 1/II, Zabeleška o razgovoru Dilparić - Ujčić 16. 12. 1960.

¹² AS 1211, š. 136, 2/II, Zabeleška o sestanku v ZIS po vprašanju: Odnosi katoliške cerkve in države, 26. 12. 1960.

dovolili vsem jugoslovanskim škofom prisostvovati na koncilu. Veleposlanik pa je

izrazil pričakovanje, da bi lahko Vatikan pozitivno vplival na škofe in duhovnike v Jugoslaviji. Glavni del pogovora je bil Jaegerjev predlog, da bi se veleposlanik sestal s predstavnikom Vatikana. Vejevoda se je strinjal s sestankom na nevtralnem terenu, kljub temu pa je bilo za natančen odgovor treba počakati na konzultacije iz Beograda.¹³

Temu pogovoru so sledili pogovori med svetnikom veleposlaništva SFRJ v Rimu Nikolom Mandićem in predstavnikom Vatikana msgr. Agostinom Casarolijem - dvema pogovoroma v maju sta sledila še dva oktobra in eden novembra - vsi leta 1963. V času med majem in oktobrom ni bilo pogovorov zaradi smrti Janeza XXIII in interregnuma. Po izvolitvi novega papeža Pavla VI. pa so se pogajanja, oziroma takrat še pogovori nadaljevali.

V prvem obdobju pogovorov je prišlo do osnovnih kontaktov, v ospredju so bila vprašanja, ki so motila SFRJ, in že za samo nadaljevanje pogovorov je SFRJ zahtevala, naj Vatikan vpliva na emigrante in jih obrzda pri pojavljanju v medijih. V tem času sta se tudi izoblikovali listi vprašanj, ki so jih zanimala.

Zahteve iz leta 1960 so precej omejili in predstavili probleme, ki so bili pomembnejši. Msgr. Casaroli je predstavil glavne zahteve Vatikana: 1) zagotovitev, da bodo pravice, zapisane v ustavi, spoštovane in se ne bo dogajalo npr., da bodo verniki diskriminirani glede službe v prosveti, 2) Vatikan je bil proti zahtevi pisne izjave obeh staršev, da se lahko otrok udeležuje verouka. Dovolj bi bila izjava enega starša.

Sekundarne zahteve pa so bile: 1) katoliški tisk je bil omejen s številom listov, količino papirja, 2) jugoslovanski škofje so bili proti vpisu v duhovniško društvo (CMD) - predlagali so, da duhovnikov ne silijo v to organizacijo, 3) semenišča in bogoslovja naj bi se izenačila z državnimi šolami, da bi imeli vsi enake pravice, možnost prevoza, zdravljenja, brez pritiskov v vojski, 4) možnost, da bi duhovniki lahko opravljali obrede v bolnišnicah in javnih ustanovah.

Jugoslovanska stran je najprej nastopila z vprašanjem o možnosti vpliva na imenovanje kardinalov in škofov, da ne bi prihajalo več do postavitve kardinalov, ki ne bi bili vseh jugoslovanski oblasti. Najpomembnejše zahteve so bile: 1) vplivanje RKC na protijugoslovansko propagando v emigraciji, 2) ureditev mejnih škofij.¹⁴

Obe strani sta tako predstavili svoje zahteve, vendar te niso imele večjega vpliva na pogovore, saj je bila poglavitna tema pogovorov ugled SFRJ v tujini. Jugoslovanska veleposlaništva so zbirala podatke o delovanju jugoslovanske emigracije in sledile njihovim komentarjem v medijih. Kritika jugoslovanske politike je bila glavna tema pogovorov. Jugoslovanska stran je hotela, da RKC utiša vse emigrante. Poleg emigrantskih člankov je veliko težavo za SFRJ predstavljala razstava "Molčeče cerkve" v Rimu. Večina pogovorov - tako majskih kot oktobrskih - je bila sklicana zaradi razstave, ki je bila postavljena v začetku novembra 1962 in je bila na ogled do junija 1963, ponovno pa so jo odprli v času 2. zasedanja koncila. Razstava je prikazovala življenje duhovnikov v državah, ki

¹³ AS 1211, š. 136, 7/II, Zabeleška razgovora Ive Vejevode sa Jaegerom, 30. 1. 1963.

¹⁴ AS 1211, š. 136, 9/II, Zabeleška razgovora Nikole Mandića sa Agostinom Casarolijem, 18. 10. 1963.

niso bile naklonjene katoliški veri. Ko so jugoslovanske oblasti prvič posredovale, so zahtevali postavitev napisa na panoju, ki je predstavljal trpljenje duhovnikov v SFRJ, ki bi pojasnjeval, da se je situacija v Jugoslaviji izboljšala, kar se je tudi zgodilo. Oktobra so napis o izboljšanju sneli in jugoslovanska oblast je spet protestirala.¹⁵ Na veleposlaništvu SFRJ so protestirali tako pri Svetem sedežu, kot tudi pri predsedniku jugoslovanske škofovske konference nadškofu Šeperju. Ta je poslal dva posrednika na ogled razstave, ki sta ugotovila, da je bila narejena na zasebno iniciativo in ne v okviru RKC, ter da je bil napis o izboljšanju situacije v Jugoslaviji odstranjen, ker je bil poškodovan.¹⁶ Šeperju so na veleposlaništvu predlagali javno izjavo, v kateri bi se škofje ogradili od stanja, ki ga prikazuje razstava. Javno dajanje izjav nadškofu ni bilo všeč, saj je menil, da bi tako prišlo še do večjih težav.¹⁷

Jugoslovanski predstavniki v Italiji so poleg tega komunicirali tudi z generalnim predstavnikom Caritas Internationalis Carlom Bayerjem. Pogovori z njim so potekali v glavnem glede potresa v Skopju (julij 1963) in finančne ter materialne pomoči Vatikana.¹⁸

Sredi 1964 so pogovori prešli v pogajanja in v tem obdobju se je glavna pozornost pogovorov preusmerila na seznama vprašanj, ki sta ga obe državi sestavili. Posamezni dogodki, ki so še vedno motili jugoslovanske pogajalce, so bili prestavljeni na stranski tir in niso več ključno vplivali na pogovore, so jih pa večkrat zavirali.

Prvi sestanek v letu 1964, to je 17. 4., je bil namenjen oddaji o kardinalu Stepcincu, predvajani 10. 2. na radiu Vatikan, ki je obravnavala preganjanje Cerkve v Jugoslaviji. Pri nadaljnjih pogajanjih so pogovore začeli z zadevami, ki jih je imela jugoslovanska stran za problematične: še vedno so protestirali zaradi razstave "Molčeče cerkve", ob vsakem srečanju so protestirali proti delovanju Cerkve in menili, da bi morala RKC urediti delovanje duhovnikov, če bi se hotela resno pogovarjati s SFRJ. Dogodki, ki so jih še vznemirjali, so bili sprejemi jugoslovanskih škofov pri tujih škofih, pomoč ameriških škofov emigraciji, protijugoslovanske izjave v tisku¹⁹ in dogajanje okrog hrvaškega emigrantskega duhovnika Rafaela Medića.²⁰

Pogovori so se pospešeno nadaljevali 26. 6. 1964 v Rimu, ko sta imela Casaroli in Mandić kratek sestanek, na katerem sta izmenjala listo vprašanj.²¹ Naslednjega dne so se pogovori nadaljevali in so potekali vse do 7. julija. Pogovori so se nato za nekaj časa prekinili in so se ponovno nadaljevali v Beogradu od 15. 1. do 23. 1.

¹⁵ AS 1211, š. 136, 9/II, Zabeleška razgovora Nikole Mandića sa Agostinom Casarolijem, 8. 11. 1963.

¹⁶ AS 1211, š. 136, 1/III, Zabeleška o poseti nadbiskupa Šepera u zavodu sv. Jeronima, 16. 11. 1963.

¹⁷ AS 1211, š. 136, 1/III, Zabeleška o poseti i razgovoru sa nadbiskupom Šeperom u ambasadi, 22. 11. 1963.

¹⁸ AS 1211, š. 136, 1/III, Zabeleška o poseti i razgovoru sa Bayer Carlom - generalnim sekretarom Caritas Internationalis u Rimu, 18. 10. 1963.

¹⁹ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Casaroli - Mandić, 2. 7. 1964.

²⁰ Rafael Medić je bil hrvaški emigrantski duhovnik, ki je bil poslan v Zvezno republiko Nemčijo, da bi postavil na noge Hrvatski oslobodilački pokret, ki je po smrti Anteja Paveliča pešal. Zaradi spora s tedanjim voditeljem je ustanovil novo organizacijo Hrvatsko križarsko bratstvo (HKB). Na dan republike, 29. 11. 1961, so organizirali demonstracije pred jugoslovanskim trgovskim uradom (SFRJ ni imela diplomatskega predstavništva), pri tem so ubili Jovota Popovića, uničili pohištvo, zažgali papirje in se potem predali policiji. Oblasti so Medića obsodile na 4 leta zapora in prepovedale HKB.

²¹ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Mandić - Casaroli, 26. 6. 1964.

1965 in nato še od 29.5. do 8. 6. 1965, ter 9. in 10. 12. 1965 v Rimu. Zaključni pogovori pa so bili v Rimu 4. 3. in od 18. 4. do 25. 4. 1966, ko so izoblikovali končni tekst protokola.

Problemi, ki jih je izpostavila jugoslovanska stran:

1. Meje škofij

Meje škofij so v času pogajanj že v glavnem urejene. Ugotavljali so, da so določene zadeve že stekle: ureditev zadarske škofije, vrnitev Lastova dubrovniški škofiji, inkorporacija Cresa in Lošinja v krško škofijo, vrnitev Kastava reški škofiji. Uredile so se tudi meje mariborske škofije. Situacija v Bački je bila urejena, medtem ko je v Banatu predstavljala težavo madžarska manjšina, kjer bi moral biti tudi škof Madžar in je do tedaj spadala k beograjski nadškofiji. Večji problem sta bili le goriška in tržaško-koprška škofija, ker ni bilo urejene meje z Italijo.²² V tem primeru je bilo treba počakati, da SFRJ uredi mejo z Italijo.

2. Vpliv pri imenovanju škofov in kardinalov

Pri imenovanju škofov se je velikokrat zgodilo, da je bil imenovan duhovnik, ki jugoslovanskim oblastem ni bil všeč. Da se podobno v prihodnosti ne bi ponovilo, je jugoslovanska stran izpostavljala možnost vpliva vlade SFRJ na imenovanje škofov. Pri tem so se sklicevali na vpliv, ki so ga imele države v preteklosti: Avstro-Ogrska, Črna gora in Kraljevina Jugoslavija. Sveti sedež je odgovoril, da bi koncesija pomenila predložitev imena in položaja škofa vladi, ki bi ugotovila politične zadržke. Vendar pa veljajo ti primeri le za države, s katerimi so odnosi urejeni s konkordatom. Jugoslovanska stran je tako prenehala vztrajati pri vplivu na imenovanje kardinalov, vztrajala pa je pri konzultacijah glede imenovanja škofov.²³ Vprašanje se je vleklo skozi vsa pogajanja in na koncu so popustili še pri škofih, hoteli biti le še obveščeni, ali je imenovani škof oseba, ki ni emigrirala ali bila obsojena. Jugoslovanska stran je predlagala, da bi imela vlada možnost prigovora, Cerkev pa bi se odločila, ali ga upošteva ali ne. Sveti sedež se je pri tem skliceval na ločenost Cerkve in države.²⁴

3. Zavod sv. Hieronima v Rimu

Zavod je sprejemal emigrantske hrvaške duhovnike, ki so prišli študirat v Rim. Jugoslovanska stran je zahtevala, da bi bili gojenci zavoda le duhovniki, ki bi prihajali na študij iz celotne SFRJ in ne emigrantski duhovniki. Zahtevam je vatikanska stran ugodila in tako so iz zavoda umaknili vse emigrantske duhovnike, rektor zavoda dr. Djuro Kokša pa je vzpostavil stike z jugoslovanskim veleposlanikom in zaprosil za potni list.²⁵ Po ureditvi teh zahtev so postavili nove, in sicer da naj bi na zavodu izobesili jugoslovansko zastavo, ter konzultacije pri jugoslovanski vladi ob imenovanju rektorja zavoda.²⁶ Glede zastave so vatikanski pogajalci menili, da bi lahko visela, vendar pa noben zavod ni imel zastave in zato ni potrebna. Pojasnili so,

²² AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška ..., 2. 7. 1964.

²³ AS 1211, š. 136, 10/III, Zabeleška o stavovima o sredjivanju odnosa izmedju Jugoslavije i Vatikana, 27. 5. 1964.

²⁴ AS 1211, š. 136, 3/IV, Razgovori v času od 15. 1 - 23. 1. 1965 v Beogradu.

²⁵ AS 1211, š. 136, 4/II, Izvleček iz zapisnika sej ZVK, 9. 12. 1961. Referat Petra Ivičevića o stanju odnosov z RKC.

²⁶ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška ..., 2. 7. 1964.

da rektorje zavodov imenuje papež in da se ne posvetuje z vladami držav, vendar pa so bili pripravljene imenovati rektorja, ki ne bo sporen s stališča jugoslovanske vlade.²⁷

4. Delovanje emigrantskih duhovnikov v tujini

Poglavitna zahteva jugoslovanske strani in vodilna misel njihovih pogajalcev je bilo utišanje jugoslovanskih emigrantov po vsem svetu. Jugoslovanska stran je postavila zahtevo, naj Sveti sedež prepreči delovanje duhovniške emigracije. Poleg tega bi morali intervenirati, da duhovniki, ki so bili v drugi svetovni vojni označeni kot vojni zločinci, ne bi dobivali funkcij. Cerkevna organizacija naj tudi ne bi usposabljala cerkvenih institucij in javnih komunikacij za akcijo proti SFRJ.

Nikola Mandić je msgr. Agostiniju Casaroliju dal seznam 50 duhovnikov, ki so po mnenju ZVK delali za ustaške organizacije. Vatikanska stran je ves čas poudarjala, da lahko vplivajo na organizacije in ljudi v okviru RKC, zunaj nje ne.²⁸ Sveti sedež naj bi tudi izkoristil svoj vpliv za ureditev obnašanja predstavnikov RKC v tujini, ki so proti SFRJ.²⁹

5. Vpliv na jugoslovanske duhovnike

Vatikan naj bi dosegel pri jugoslovanskih duhovnikih lojalnost državi in vlada SFRJ je predvidevala, da bi imel proces beatifikacije kardinala Stepinca negativne posledice v sami državi, podobno tudi pri Nikoli Tavliču.³⁰ Sveti sedež se je z lojalnostjo klerikov državi strinjal. O beatifikaciji so predstavniki Vatikana pojasnili, da je proces dolgotrajen in zapleten. Menili so, da je smisel cerkvenih svetnikov v tem, da so to ljudje, ki prinašajo med ljudi mir in slogo ne pa razdor. Jugoslovanski pogajalci so videli v kanonizaciji Nikole Tavliča delovanje hrvaške emigracije, ki bi to izkoristila za politične manifestacije.³¹

Problemi, ki jih je izpostavila vatikanska stran:

1. Modifikacija ustave in zakona PPVS

Položaj RKC v SFRJ naj bi bil glede na pogovore urejen na osnovi ustave in zakonodaje. Jugoslovanski pogajalci so bili mnenja, da ima SFRJ dovolj jasno zakonodajo na področju verskih skupnosti, ki zadošča kot temelj ureditve položaja RKC v SFRJ. Sveti sedež je ocenil, da ustavna načela o svobodi veroizpovedi, ločenosti cerkve in države in svoboda delovanja verskih skupnosti predstavljajo pozitivne elemente odnosa do religije.³² Kljub temu pa so hoteli nekatere člene spremeniti ali dopolniti. V zakonu o PPVS ni bilo odredb o laičnih organizacijah, zato jih je zanimalo, ali sploh lahko obstajajo. V odgovor je jugoslovanska stran navedla, da te organizacije že obstajajo in sicer tretji red in Marijina družba.³³ Med potekom pogajanj je vatikanska stran ugotavljala, da na področju zakonodaje

²⁷ AS 1211, š. 136, 11/V, Informacije ZVK št. 1-8 o razgovorih v obdobju 29. 5. - 8. 6. 1965.

²⁸ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Casaroli - Mandić, 3. 7. 1964.

²⁹ AS 1211, š. 136, 3/IV, Razgovori v času od 15. 1 - 23. 1. 1965 v Beogradu.

³⁰ Nikola Tavlič (Šibenik, okrog 1340 - Jeruzalem, 14. 11. 1391) je bil frančiškan, misijonar in mučenec. Papež Leon XIII je leta 1889 odobril njegovo čaščenje, Pavel VI. pa ga je svečano proglasil za svetnika leta 1970 v Vatikanu v navzočnosti 20.000 Hrvatov.

³¹ AS 1211, š. 136, 6/IV, Zapisnik o razgovorih o urejanju odnosov med SFRJ in Svetim sedežem v Beogradu 15. - 23. 1. 1965.

³² AS 1211, š. 136, 3/IV, Razgovori v času od 15. 1 - 23. 1. 1965 v Beogradu.

³³ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Casaroli - Mandić, 7. 7. 1964.

ni prišlo do premika in da ostaja vse kot pred pogovori, razen omilitve kazni.³⁴ Sveti sedež je želel od vlade izjavo, da bo omogočila uveljavitev ustavnih določb o svobodi veroizpovedi in da šole ne bo uporabljala za usmerjanje mladih proti cerkvi. Sveti sedež je izrazil pričakovanje, da bi z duhovniki ravnali tako kot z drugimi državljani (npr. pri kaznovanju duhovnikov), da učiteljem ne bi onemogočali dela in da Cerkvi ne bi nalagali večjih davkov kot drugim državljanom. Jugoslovanska stran je zanikala vse težave, ki so jih našteli, in pojasnili so, da je to stvar preteklosti. Vatikanska stran je pričakovala, da bo SFRJ spoštovala pravice, zapisane v ustavi.³⁵

2. Verske šole

Verske šole v SFRJ niso imele javno priznanih diplom, vendar pa so se učenci teh šol lahko vpisali v javne šole kot drugi državljani. Sveti sedež je hotel, da bi SFRJ zagotovila tem učencem enake možnosti, kot so jih imeli drugi učenci: štipendije, javni prevoz, zdravstveno zavarovanje. Poleg tega so želeli, da bi seministične ali bogoslovce uvrščali v sanitetne ali druge neborbene enote in jim tako ne bi bilo treba uporabljati orožja. Msgr. Casaroli je predlagal, da bi bolje razložili pojem splošnega nadzora v verskih šolah. Jugoslovanska stran je odgovorila, da je predmet nadzora v verskih šolah isti kot v državnih: socialno-zdravstvena zaščita, zaščita osnovnih zakonskih možnosti, zloraba osnovnih državljskih ali družbenih ureditev, omogočanje svobode upravljanja in odrejanja učnih načrtov in programov.³⁶

3. Verski prazniki

Sveti sedež je želel, da bi SFRJ omogočila praznovanje božiča in bi imeli verniki dela prost dan. Jugoslovanska stran je v odgovor navedla, da bi prost dan pomenil zlorabo, poleg tega pa naj bi bila v praksi možna določena mera tolerance, ki omogoča vernikom praznovanje božiča.³⁷

4. Cerkveno premoženje

Sveti sedež so zanimali pravna situacija in vzdrževanje cerkvenih objektov, sredstva za vršenje verskih obredov, socialno-zdravstveno zavarovanje, prihodki od cerkvenih zemljišč, prihodki duhovnikov in davki. Poleg tega so želeli, da se prostori za zbiranje darov ne bi odrejali tako strogo in bi se ustvarila možnost, da Cerkev organizira svoj sistem socialnega in zdravstvenega zavarovanja. V zvezi z zakonom o najemnih stavbah in zemljiščih pa so želeli, da bi z duhovniki postopali kot z ostalimi državljani. V odgovoru je bilo navedeno, da se določenih stvari, kot so urbanistični načrti, ne da takoj urediti in je treba počakati.³⁸

Sveti sedež je še zahteval pojasnilo v zvezi z odvetimi cerkvenimi stavbami in odškodnino v protivrednosti nepremičnin. S to odškodnino so nameravali kompenzirati morebitno odrekanje državne pomoči. Jugoslovanska stran je odgovorila, da država že daje pomoč verskim skupnostim in da lahko verniki svoje premoženje

³⁴ AS 1211, š. 136, 11/V, Informacija ZVK št. 1 - 8 o razgovorih v obdobju od 29. 5. - 8. 6. 1965.

³⁵ AS 1211, š. 136, 3/IV, Razgovori v času od 15. 1. - 23. 1. 1965 v Beogradu.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Casaroli - Mandić, 7. 7. 1964.

zapustijo cerkvi po zakonu o nasledstvu. Glede stavb pa naj bi škofje reševali zadeve na lokalni ravni. Med drugimi je bilo zastavljeno tudi vprašanje o vračanju matičnih knjig, ki pa ni bilo problematično in so se dogovorili o postopni vrnitvi.³⁹

5. Verouk in šola

Sveti sedež je najbolj motilo, da sta morala starša podpisati izjavo, da lahko otroci obiskujejo verouk. Poskušali so doseči, da bi bila dovolj izjava le enega starša, saj predstavlja podpis obeh staršev psihičen pritisk in javno opredeljevanje. Jugoslovanska stran o tem ni hotela razpravljati.

Sveti sedež je zanimalo vprašanje o svobodi veroizpovedi glede mladine v šoli. Za RKC bi bilo idealno, če bi bil v šolah vzgojno-izobraževalni proces, ki bi odgovarjal krščanskim vrednotam. Izrazili so željo, da šole ne bi imele proticerkvenih in protiverskih ciljev. Jugoslovanska stran je odgovorila, da vse temelji na načelih novega družbeno-ekonomskega sistema. Glede pritiska na otroke s pomočjo propagande proti veri je jugoslovanska stran izrazila željo, da bi se Sveti sedež seznanil z jugoslovanskim šolskim sistemom in uvidel, da temu ni tako.⁴⁰

6. Verski tisk

Sveti sedež je želel, da bi se uveljavila svoboda tiska in bi imela RKC svojo tiskarno in založniško hišo, vendar je jugoslovanska stran trdila, da okrog tega vprašanja ni težav.

V okviru zakona o tisku naj bi SFRJ omogočila čim več izvodov verskega tiska, na kar so prejeli odgovor, da jih je že dovolj, vendar se verniki ne zanimajo zanje.⁴¹

7. Duhovniška društva - Ciril-Methodijsko društvo

Vatikanska stran je predlagala, da se dovoli ustanovitev organizacij na verski osnovi, ki bi lahko vodile svobodno diskusijo s protikrščanskimi organizacijami, v katere se država ne bi vmešala. Jugoslovanska stran je odgovorila, da ni nobene protikrščanske organizacije in tako ni potreb po krščanskih organizacijah.

Društvo duhovnikov je bilo za RKC ilegalno, ker ni bilo v skladu z normami kanonskega prava, ker je bilo zunaj cerkvene jurisdikcije škofov, poleg tega ga škofje niso odobrili in Sveti sedež je želel, da duhovnikov ne silijo v društvo.⁴²

Vatikan si je želel dokončati pogovore s SFRJ in na koncu najti dogovor, ki bo Cerkvi koristil, medtem ko je Jugoslavija hotela pritegniti mednarodno pozornost s pomočjo Vatikana. Ta ji je to mednarodno pozornost izkazal na zaključni slovesnosti II. vatikanskega ekumenskega koncila. Jugoslovanski delegati so prisostvovali med 81 prisotnimi predstavniki držav. Jugoslavija in Kuba sta bili edini socialistični državi. Jugoslaviji so izkazali posebno čast, saj je po abecednem redu Jugoslavija na repu držav in tako bi predstavniki morali sedeti v ozadju, vendar so naredili izjemo in so jih posedli v prvo vrsto, kar jim je še posebej ugajalo. Ko je

³⁹ AS 1211, š. 136, 3/IV, Razgovori v času od 15. 1. - 23. 1. 1965 v Beogradu.

⁴⁰ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Casaroli - Mandić, 3. 7. 1964.

⁴¹ AS 1211, š. 136, 13/III, Zabeleška razgovora Casaroli - Mandić, 6. 7. 1964

⁴² AS 1211, š. 136, 3/IV, Razgovori v času od 15. 1. - 23. 1. 1965 v Beogradu.

bila na trgu sv. Petra molitev, so jo prebrali tudi v srbohrvaščini.⁴³

Dodaten element, ki je otežil pogajanja v letih 1965-1966, je bilo pastirsko pismo jugoslovanskih škofov jeseni 1965. Pismo naj bi bilo po prvotnem načrtu izdano februarja, vendar je bilo potem sprejeto šele 21. maja 1965. V poletnem času je v cerkvah manj ljudi zaradi dopustov in tako je pismo počakalo na sep-

tember.⁴⁴ Brali so ga v treh delih, kakor je bilo po vsebini tudi razdeljeno, in sicer: prvi del o vzgoji otrok v krščanskem duhu, obiskovanju verouka, sv. mašah, drugi del o človeškem življenju, o splavu, pomenu žene in matere in tretji del o svobodi kristjanov. Pismo je bilo v slovenščino prevedeno brez delov, ki so se zdeli jugoslovanski oblasti najbolj politični.

Najbolj kritičen del je bil tretji del o omejevanju svobode kristjanov, ki naj bi bil po mnenju predsednika VK Borisa Kocijančiča delo vseh jugoslovanskih škofov, saj so na dveh zaporednih škofovskih konferencah vsi škofje navajali primere omejevanja svobode.⁴⁵ Oblast je pastirsko pismo vzela kot političen dokument, ki napada političen sistem v Jugoslaviji. Posebno jih je motilo, da se je to dogajalo ravno v času, ko so se zaključevali pogovori z Vatikanom. Spraševali so se, ali je pismo slučajno odkrito nasprotovanje sporazumu. V času branja pisma so bili škofje v Rimu in tako so bili na VK klicani generalni vikarji: Stanislav Lenič, Leopold Jurca in dr. Josip Meško. Na sestanku so sklenili, da Leopold Jurca odpotuje v Rim k škofom na konzultacije.⁴⁶ Slovenski ordinariji so potem pisno pojasnili, da niso imeli nobenih stranskih namenov kot le vernike poučiti in jih opozoriti, naj bolj vestno izpolnjujejo svoje dolžnosti, ki jih nalaga krščanska vest.⁴⁷

Pogajanja so se vlekla in ob primerjanju obeh izjav, ki sta jih pripravili obe strani, je prišlo do nesoglasij, tako da so se zadnja pogajanja vrtela okrog raznih formulacij in besed. Preden so prišli do odločitve, kakšen bo končen izid dolgotrajnih in mučnih pogajanj, je bilo potrebno veliko prepričevanja. Vatikanska stran je poskušala izvedeti, kaj sploh želi SFRJ od teh pogajanj, medtem ko bi bil Sveti sedež najbolj zadovoljen s konkordatom, vendar pa so bili pripravljene na kakršnokoli obliko sporazuma, da bi bila le pisna. SFRJ je najprej omenjala usten sporazum, ki jih v bistvu ne bi zavezoval k ničemur, vendar so se potem počasi odločili za pisno obliko, ki pa ne bi bil sporazum, ampak le izjava, ki tudi ni dovolj zavezujoča. Obe strani sta se strinjali, da so pogovori pripeljani do take točke, da se izda dokument, zavezujoč za obe strani, vendar pa zadeve, kjer ni prišlo do kompromisa, v dokumentu ne bodo omenjene. Protokol naj bi bil javna listina, ustne izjave pa bi vsaka stran zabeležila v svoji dokumentaciji.⁴⁸

Zadnji del pogajanj je bil še posebno mučen, saj je začelo prihajati do izsiljevanja. Jugoslovanskim pogajalcem je bilo znano, da je Vatikan pripravljen popuščati in mu sporazum veliko pomeni, zato so začeli postavljati pogoje in gro-

⁴³ AS 1211, š. 135, 1/I, Informacija o udeležbi Izredne misije ZIS na zaključnih svečanostih II. vatikanskega koncila.

⁴⁴ AS 1211, š. 135, Zabeleška o razgovoru ambasadora Vejvode sa kardinalom Šeperom, 2. 10. 1965.

⁴⁵ AS 1211, š. 135, Izvleček iz zabeležke o razgovoru KVV SRS z ordinariji, 7. 1. 1966.

⁴⁶ AS 1211, š. 135, Pogovor Borisa Kocijančiča z generalnimi vikarji.

⁴⁷ AS 1211, š. 135, 18/II, Pismo slovenskih ordinarijev predsedniku KVV SRS v Rimu.

⁴⁸ AS 1211, š. 136, 17/V, Zabeleška o razgovorih 9. in 10. 12. 1965.

ziti, da bodo odšli s pogajanj, vse dokler ni na zadnjih pogajanjih msgr. Casaroli izjavil, da bo ob tako težkih pogojih treba končati pogovore in oditi.⁴⁹

Vsebina protokola

Kljub vsem težavam okrog pogovorov, pastirskega pisma jugoslovanskih škofov in drugih obrobnih dejavnikov je vseeno prišlo do podpisa. V soboto, 25. junija 1966, sta v Beogradu msgr. Casaroli v imenu Svetega sedeža in predsednik ZVK Milutin Morača v imenu jugoslovanske vlade podpisala protokol o razgovorih. Pri podpisu je bil navzoč tudi predsednik VK SR Slovenije Boris Kocijančič. Protokol je bil sestavljen iz izjav obeh podpisnikov.

Vlada SFRJ je Svetemu sedežu zagotovila, v okviru ustave in zakonov, svobodno opravljanje verskih zadev in verskih obredov, ki jih bodo spoštovali tudi pristojni organi družbeno-političnih skupnosti. Primere, za katere bi Sveti sedež menil, da jih je treba preučiti, bi vlada preverila. Škofom RKC v SFRJ bi omogočila vzdrževanje stikov s Svetim sedežem. Pristojnosti Svetega sedeža pri opravljanju jurisdikcije nad katoliško cerkvijo v Jugoslaviji pri spiritualnih vprašanjih in vprašanjih, ki so cerkvenega in verskega značaja, pa je bila vlada SFRJ pripravljena upoštevati, če le ne bi nasprotovale notranji ureditvi SFRJ.

Sveti sedež je potrdil, da katoliški duhovniki pri opravljanju svoje službe ne smejo zlorabiti verske in cerkvene funkcije v politične namene. Primere, za katere bi vlada SFRJ menila, da so problematični, pa je bil Sveti sedež pripravljen preučiti. Sveti sedež je obsojal vsako dejanje političnega terorizma ali podobne kriminalne oblike nasilja.

Obe strani sta se bili pripravljene v prihodnje posvetovati o vprašanjih, ki so bila pomembna za odnose med SFRJ in katoliško cerkvijo. Poleg tega sta bili pripravljene olajšati medsebojne stike z izmenjavo odposlancev.⁵⁰

Po podpisu protokola sta obe strani podali izjavo za tisk. Msgr. Casaroli je v svojem nagovoru nakazal, da bodo poskušali pozabiti oziroma premostiti težave iz preteklosti in se usmeriti v prihodnost. Iz povedanega je bilo slutiti, da z vsebino protokola niso bili zadovoljni in da je bila pod njihovimi pričakovanji. Že samo besedilo je bilo glede na vsebino pogovorov precej okleščeno, manjkale so vse pomembnejše zahteve, ki sta jih postavili obe strani: z jugoslovanske strani je manjkala omemba Zavoda sv. Jeronima v Rimu, vpliv na imenovanje škofov, duhovniška emigracija, z vatikanske pa finančna in materialna ureditev RKC, odsotnost protireligiozne propagande v šoli, poskus prilagoditve zakonov na pobudo škofov. Protokolu je tako ostala zelo skromna vsebina - zadev, o katerih bi se obe strani strinjali, je bilo malo. V primerjavi z vsemi temami, ki so bile na pogovorih izpostavljene, je jasno, da nobena stran v času podpisa, ni mogla biti zadovoljna z nasprotno izjavo. Pogajanja so se vlekla precej časa in bilo je pričakovati, da bo na koncu viden in zadovoljiv rezultat. Kljub temu pa ni bilo pričakovati, da bosta dve tako različni državi dosegli ugoden rezultat, saj sta obe hoteli poseči v politični sistem druge države.

Moračeva izjava je nakazovala, da je zasluga za nastanek protokola izključno na

⁴⁹ AS 1211, š. 136, 5/VI, Zabilješka sa sastanka izmedju Mandića i Casarolija 4. 3. 1963.

⁵⁰ Družina, 1. 7. 1966, Beograjski protokol.

jugoslovanski strani in da je bila pobuda za pogovore med obema državama delo vlade SFRJ. Realna situacija je bila čisto drugačna. Pogovore je ves čas spodbujala vatikanska stran, ki je pri pogovorih vztrajala in se trudila urediti meje škofij, preklic ekskomunikacije⁵¹ in druga dejanja. V nagovoru je poskušal Morača prikazati Jugoslavijo kot demokratično državo, ki nikomur ne krati človeških pravic in svoboščin.⁵²

Podane so bile tudi verbalne izjave obeh predstavnikov, ki so se nanašale na posamezne pogovore. V verbalni izjavi predstavnika jugoslovanske vlade je bilo dano zagotovilo, da se v šolah ne bodo ustanavljala protiverska združenja ter da bodo o duhovniških društvih in vplivu na imenovanje škofov razpravljali v prihodnje. Poleg tega so izjavili, da se morajo duhovniki držati jugoslovanskih predpisov. RKC je lahko imela lastninsko pravico na nepremičninah in je z njimi upravljala po svojih potrebah. V verbalni izjavi predstavnika Svetega sedeža je zagotovilo, da bodo delovali v smislu preprečevanja delovanja protijugoslovanske emigracije, in bodo poskrbeli, da bo zavod sv. Hieronima izključno jugoslovanski zavod in da ne bo postavljen škof, ki SFRJ ne bi ugajal.⁵³

V verbalnih izjavah najdemo vse tisto, kar v protokolu ni bilo omenjeno. Šlo je predvsem za teme, v katerih nobena stran ni hotela popustiti. Posamezna stran je tako sprejela mnenje druge in podala svoje videnje tega vprašanja. Izjave so služile kot ogrodje za nadaljnje pogovore in pogajanja - ostale so del tihega dogovora med državama in niso prišle v medije. Kot enega od razlogov, da javnost o izjavah ni bila obveščena, gre iskati tudi v možni ostri reakciji tako komunistov kot vernikov. Komunisti bi v omenjanju šole videli napad na družbenopolitični sistem in bi to dojeli kot popuščanje Zahodnim silam. Katoličani pa bi v možnosti vplivanja na imenovanje škofa videli propad samostojnosti Cerkve v verskih stvareh.

Glede na stanje RKC v Sloveniji, kjer je bila situacija v SFRJ najslabša, je bil vsak sporazum, ki bi prinesel vsaj manjše olajšanje, dobrodošel. V letih, ko so potekali pogovori, so še vedno izhajali članki, ki so sramotili duhovnike. Sodniki za prekrške so obsojali duhovnike na krajše zaporne kazni ali na plačilo glob zaradi zlorabe verskih obredov v politične namene. V času nacionalizacije v letih 1958 do 1963 je bilo ponovno odvzetih ogromno cerkvenih stavb, ki se iz različnih vzrokov niso uporabljale za stanovanje duhovnika.

Spremembe po sprejetju protokola

Pričakovanja ob sprejetju protokola so bila velika. Kljub skromni vsebini je bilo videti, da se na področju sodelovanja Vatikana in SFRJ odpira novo poglavje. Zaključni pogovori so se končali z upanjem, da bo v nadaljevanju prišlo do konkretnjših dogovorov. Obe strani sta pričakovali, da bo druga izpolnila svojo izjavo. Pričakovanja Cerkve so bila večja, kajti z možnostjo resničnega upoštevanja

⁵¹ Leta 1966 je prišlo do preklica ekskomunikacije Antona Bajta in Jožeta Lampreta, ki sta 2. in 3. novembra prejela odvezo od apostolskega administratorja za Slovensko Primorje. Akcija za preklic izobčenja je potekala že od leta 1955, ko so zbirali podpise slovenskih duhovnikov in jih potem izročili goriškemu ordinariju msgr. dr. Torošu.

⁵² AS 1211, š. 136, 26/VI, Podpis Protokola v Beogradu.

⁵³ AS 1211, š. 136, 10/VI, Verbalne izjave.

ustavnih in zakonskih določil bi dobili kristjani pravico do svobodnega izpovedovanja vere, ki jim je bila takrat kršena. Vlada SFRJ je upala, da bo Vatikan lahko vplival na jugoslovanske emigrante in zatrl njihovo kritiko, kar ji je deloma tudi uspelo, saj so pri spremljanju emigrantskega tiska zaznali, da so članki v vatiškem časopisu naklonjeni SFRJ, poleg tega so ugotavljali, da so iz zavoda sv. Jeronima umaknili vse duhovnike emigrante.

Iz protokola je bil najprej izpolnjen člen o izmenjavi odposlancev. Vatikanski odposlanec msgr. Mario Cagna je prišel v Jugoslavijo - v Zagreb 18. 11. 1966, kjer so ga pričakali predsednik republike, predsednik ZIS in jugoslovanski škofje. Od tu je odpotoval v Beograd, kjer se je srečal s srbskimi škofi in predstavniki tujih veleposlaništev. Msgr. Mario Cagna je po nastanitvi obiskal posamezne škofo po republikah in republiške verske komisije, kjer je imel pogovore, ki pa se niso dotikali perečih vprašanj med SFRJ in Vatikanom in bi pomenili nadaljevanje prejšnjih pogajanj.⁵⁴ Jugoslovanski predstavnik v Vatikanu je postal Vjekoslav Cvrnje, ki je bil pred tem profesor političnih ved na Visoki politični šoli ZKJ v Beogradu in potem direktor diplomatske šole ministrstva za zunanje zadeve.

Poleg izmenjave odposlancev je prišlo tudi do političnih obiskov med državama. 10. 1. 1968 je Mika Špiljak,⁵⁵ predsednik ZIS, obiskal Pavla VI. in kardinala Giovannija Cicognanija v Vatikanu, v Jugoslavijo pa je prišel dekan kardinalskega zbora kardinal Tisserant.⁵⁶ Direktor Osservatore Romano prof. Federico Alessandrini je obiskal Jajce ob 25-letnici AVNOJ-a.

Diplomatski stiki pa niso bili edina sprememba po protokolu. Kljub skromnosti protokola in temu primernim pričakovanjem je bil izkupiček od podpisa protokola še manjši, kot so pričakovali verniki in duhovniki, kajti že prvi člen jugoslovanske izjave ni bil spoštovan. Pravice, obljubljene z ustavo, so ostale neizpolnjene (npr. 40. člen ustave SFRJ 1963 zagotavlja državljanom svobodo tiska in drugih oblik informacij, svobodo združevanja, svobodo govora in javnega nastopanja ter svobodo zborovanja in drugega javnega zbiranja).⁵⁷ Jugoslovanski del protokola je tako ostal le na papirju.

Bolje in hitreje pa so potekale spremembe, povezane z duhovniki in njihovo aktivnostjo. Popuščanje in dovoljevanje verskega življenja tudi v javnosti je počasi, a vztrajno prodiralo. Začelo se je povečevati število cerkvenih porok, birm in krstov. Duhovniki so povečali svojo pastoralno dejavnost z organiziranjem misijonov, ki so jih vodili v ta namen strokovno podkovani duhovniki. Posebno priljubljena verska oblika so postale procesije, ki so se tudi hitro širile. Za poglobljanje verskih čustev so duhovniki organizirali romanja, ki so jih velikokrat združili z izleti. Od leta 1966 je bil poseben poudarek na delu z mladino, v ta namen je bil tudi v Vipavi organiziran katehetski posvet duhovnikov na temo dela z mladino. Duhovniki so se pripravili na delo z mladino zunaj veroučnih učilnic, ki je vključevalo izlete v gore, znanje taborniških veščin, kulturno delo in predvajanje filmov.⁵⁸ Slovenska cerkev je dobila svojo končno podobo 22. novembra 1969, ko je Pavel VI. ustanovil samostojno cerkveno pokrajino, imenovano Ljubljanska. Te-

⁵⁴ AS 1211, š. 137, depeše št. 36, 43, 41, 45.

⁵⁵ Vjekoslav Cvrnje: Vatikan u suvremenom svijetu. Zagreb 1980, str. 324.

⁵⁶ Cvrnje, nav. d. str. 327.

⁵⁷ Ustava SFRJ, Ljubljana, Časopisni zavod "Uradni list SRS", 1963, str. 42.

⁵⁸ Marija Čipić: Odnos med Cerkvijo in državo na severnem Primorskem v letih 1945-1966 : diplomatska naloga, Ljubljana: Filozofska fakulteta 2001, str. 41-42.

danjega nadškofa Pogačnika je imenoval za metropolita. Novi slovenski pokrajini se je pridružila tudi mariborska škofija in leta 1977 še koprška.⁵⁹ Prišlo je tudi do premika pri izobraževanju dijakov in študentov. Leta 1962 je škof dr. Držečnik ustanovil Slomškovo dijaško semenišče in leta 1968 oddelek teološke fakultete.⁶⁰ V Ljubljani je začelo delovati Malo semenišče pri sv. Petru 1968. V SR Sloveniji so bila tako tri mala semenišča in dijakom ni bilo več treba odhajati v Pazin. Zaradi selitve prebivalstva v mesta iz revnejših in odročnih predelov so postale mestne cerkve premajhne. Število na novo zgrajenih cerkva se je iz leta v leto povečevalo.

Beograjski protokol je tako postal diplomatska prelomnica, ki je vodila v lažje komuniciranje med državama in počasno popuščanje jugoslovanskih oblasti. V življenje duhovnika ali laičnega vernika pa beograjski protokol ni vnesel velikih sprememb. Vsa tiha pričakovanja ob podpisu so se precej hitro razblinila. Odnosi med državo in Cerkvijo so ostali napeti, zato se je Cerkev držala verskih okvirov in se obrnila sama vase. Posvetila se je predvsem pastoralnemu delu z verniki, oblasti pa so skrbno pazile, da ni prestopila postavljenih okvirjev. Sprememb v letih po podpisu protokola ne gre povsem pripisovati vplivu diplomatskih stikov z Vatikanom in protokolu, ampak je treba upoštevati tudi politično dogajanje v državi in vse ostale dejavnike, kot so vse večji nacionalni spori in gospodarske težave.

Marija Čipić Rehar

THE PREPARATION, ADOPTION AND SIGNIFICANCE OF THE PROTOCOL BETWEEN THE
SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AND THE HOLY SEE

S u m m a r y

After the Second World War, the relations between the Catholic Church and the Yugoslav State steadily deteriorated. Massive arrests and trials of priests took place, as well as the suppression of the religious freedom of the faithful. After the appointment of Alojzij Stepinac as Cardinal and Archbishop of Zagreb, the SFRY government decided to cut diplomatic relations with the Vatican. The Vatican envoy of the time, Msgr Oddi, left Yugoslavia and the contacts between the two States were severed.

In the 1950s, both States underwent changes which influenced their motivation to resume relations. Yugoslavia had found itself in an unenviable situation, and was compelled to improve its international reputation and look for ways to solve its financial problems and economic crisis. In the Vatican, Pope John XXIII was elected in 1958, whose desire was to reform the Church and establish relations with the Socialist States.

The first initiative to restore the bilateral relations was given by the Yugoslav Bishop's Conference in 1960. The bishops produced a memorandum in which they presented their proposal for normalising relations with the State, setting out the problematic issues. After initial contacts with the Vatican in 1960, the communication was interrupted until 1963, when talks intensified, although they were mainly concerned with the problem of Yugoslav emigration. The improvement of its international reputation was a burning issue for the SFRY, given its frequent criticism by Yugoslav emigrants in the international media.

The negotiations began in June 1964 and were only concluded in June 1966 with the signing of the "Belgrade Protocol". The Yugoslav side insisted especially on the possibility of exercising its influence in the appointment of bishops, in order to prevent the installation of a bishop or cardinal who was disagreeable to the SFRY government. It also wanted to change the Croat Institute of Saint

⁵⁹ Drago Klemenčič (ur.): *Tvoja in moja cerkev*. Ljubljana 1982, str. 67.

⁶⁰ Prav tam, str. 84.

Hieronimus in Rome into a Yugoslav institution devoid of emigrants. The main problem was the appearance of the emigrants in the media. The Vatican was expected to keep these in check and, through the Yugoslav bishops, also to influence the priests in Yugoslavia. The desire of the Vatican, on the other hand, was for the SFRY to make provision in its Constitution and legislation for the aspirations of the Roman Catholic Church in Yugoslavia and also to respect them. Its objective was to secure equal opportunities for the faithful in Yugoslavia as for other citizens and the restitution of the confiscated property to the Church.

After two years of negotiations, the Belgrade Protocol was signed on 25 June 1966, which contained the statements of both sides. The Government of the SFRY guaranteed to the Holy See the freedom of religious affairs and rites, within the framework of its Constitution. The exercise of the Holy See's jurisdiction over the Catholic Church in Yugoslavia was also not be opposed. The Holy See, in its turn, affirmed that the priests would abstain from using the faith for political purposes. The bilateral relations were endorsed by an exchange of envoys. The news about the signing of the Belgrade Protocol was published by both national and international press. The Slovene papers presented the Protocol as a diplomatic victory of Yugoslav diplomacy, whereas the foreign, and emigrant papers in particular, expressed scepticism and saw in it the yielding of the Vatican to the detriment of the status of the clergy.

The signing of the Protocol brought no improvement in the status of the Yugoslav clergy and the faithful. While it brought about the restoration of diplomatic relations and the exchange of diplomats between the two States, it had no consequence in the actual life of the faithful. The subsequent easing of the government's attitude towards the faithful should thus be attributed to social, political and economic changes in Yugoslavia.

Obletnice

Janko Prunk - šestdesetletnik

Leta tečejo, tudi Janku Prunku, pa čeprav to mnogi težko opazimo. Ko sem pred šestnajstimi leti prišel na takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, današnji Inštitut za novejšo zgodovino, je po nekaj mesecih postal moj strokovni mentor. Bil je eden redkih svoje generacije, ki mi je ob prvem stisku roke prijazno predlagal, da se kot sodelavca tikava in tako pripomogel k bolj sproščenemu in pristnejšemu odnosu. Neopazno in prehitro sva oba preskočila po eno generacijsko stopničko. Danes na inštitut prihajajo novi mladi sodelavci, ki so približno toliko mlajši od mene, kot sem bil jaz takrat mlajši od spoštovanega jubilaranta, on pa kot uveljavljen profesor na Fakulteti za družbene vede še vedno poln načrtov hkrati tudi že razmišlja o svojem

nasledniku.

Janko Prunk praznuje konec leta (30. decembra) in tokrat pač bolj okroglo obletnico kot ponavadi. Vedno se je imel za Štajerca. Rojen je bil sicer na skrajnem robu Štajerske, v Loki pri Zidanem mostu. Železničarski sin je tam obiskoval štiri razrede osnovne šole, v sosednjih Radečah pa štiri razrede nižje gimnazije. Za osebni razvoj odločilna leta višje gimnazije je preživel v Celju, kjer je opustil željo po študiju arhitekture in se je po maturi leta 1961 vpisal raje na zgodovino in sociologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti. Leta 1966 je diplomiral z odliko. Ko sem ga kot mlad raziskovalec na inštitutu večkrat spremljal na raznih ekskurzijah, sem bil ob njegovih razlagah prepričan, da je poleg zgodovine študiral umetnostno zgodovino. Blizu mu je pač širok pogled na svet, saj se na svoji profesionalni poti pogosto srečuje tudi s politično filozofijo, duhovnimi, tudi religioznimi tokovi, pa še kaj bi se našlo.

Takoj po diplomi se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Leta 1972 je na ljubljanski univerzi magistriral in 1976 doktoriral. Že v diplomskem delu se je kot eden prvih slovenskih zgodovinarjev po drugi svetovni vojni začel ukvarjati s katoliško politiko na Slovenskem in pod mentorstvom Metoda Mikuža obdelal posege škofa Jegliča v politiko po njegovem dnevniku in

zapuščini v nadškofijskem arhivu (Kronika, XIX, 1971, št. 1, 3). Nadaljeval je z odmevno razpravo o Zvezi delovnega ljudstva za občinske volitve v Ljubljani decembra 1922, to je o posebnosti komunistično-katoliške koalicije v slovenski politiki (Prilozi za istoriju socializma 1971, št. 8; Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI-XII, 1971-1972, št. 1-2). Magistriral je z delom o slovenskih krščanskih socialistih v času šestojanuarske diktature 1929-1934 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XIII, 1973, št. 1-2). Z doktorsko disertacijo o krščanskih socialistih med obema vojnoma pa je postal širše znan v slovenski intelektualni javnosti, saj mu je nenavadno hitro izšla tudi v knjižni obliki v takrat elitni zbirki Misel in čas pri Cankarjevi založbi (*Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977*, 240 str.). Prunkove pomembnejše razprave so še *Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji* (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII 1982, št. 1-2); precej se je ukvarjal s politično biografijo Borisa Kidriča, največ pozornosti pa je v osemdesetih in v začetku devetdesetih let posvetil slovenskemu nacionalnemu vprašanju. Prvi večji rezultat tega dela je bila knjiga Slovenski narodni programi, ki je kot antologija teh programov med leti 1848 in 1945 z obširno spremno študijo izšla leta 1986, torej v letih, ko je ta problematika šele postajala vse bolj aktualna (*Slovenski narodni programi : narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945. Društvo 2000, Ljubljana 1986*, 284 str.). Prvo knjigo o nacionalni tematiki pa je kmalu nadgradil z obsežno monografijo o slovenski narodni politiki med leti 1768 in 1992 (*Slovenski narodni vzpon : narodna politika (1768-1992). Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992*, 455 str.). Knjiga je sprožila ostro in dolgo polemiko, kar je ustavilo načrte s prevodom v nemščino za promocijske namene. V nasprotju z delom domače strokovne javnosti je knjigo pozitivno recenziral priznan profesor marburške univerze Wolfgang Kessler v münchenski reviji Südostforschungen (1994).

Prunkovo pregledno znanje in dolgoletna profesorska (predavateljska) praksa na ljubljanski Fakulteti za družbene vede sta botrovala njegovim preglednim delom. Skupaj z Branimirjem Nešovičem je leta 1993 izdal prvi postsocialistični in postjugoslovanski učbenik za zgodovino 20. stoletja za 8. razred osnovnih šol (*20. stoletje, Zgodovina za 8. razred osnovne šole. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1993*, 260 str.). Naslednje leto je izšla kratka priročna knjižica za tujce A Brief History of Slovenia. (*A brief history of Slovenia : historical background of the Republic of Slovenia. Mihelač, Ljubljana 1994*, 85 str.) Dve leti kasneje jo je nekoliko dopolnil in izdal še v nemščini (*Slowenien - ein Abriss seiner Geschichte. Založba Grad, Ljubljana 1996*, 177 str.), leta 1998 pa je, spet dopolnjeno, izdal v slovenščini za potrebe svojih študentov na Fakulteti za družbene vede (*Kratka zgodovina Slovenije. Založba Grad, Ljubljana 1998*, 219 str.) Tudi ta, večkrat dopolnjena knjižica je prevedena v angleščino in se menda dobro prodaja.

Globlja profesionalna privrženost Janka Prunka gotovo veže na njegovo prvo zaposlitev in na institucijo, kjer je preživel svoja najbolj ustvarjalna leta, to je sedanji Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Vendar so ga različne študijske ter eksistencialne stiske in priložnosti vodile po več ustanovah. Študijsko se je izpopolnjeval na univerzi v Leipzigu (1969), na Inštitutu za evropsko zgodovino v Mainzu (1973), na slavni École des hautes études en sciences sociales ter na Institut Maurice Thorez v Parizu (1978). Večkrat je bil gostujoči profesor, v

šolskem letu 1984/85 v historičnem seminarju univerze v Freiburgu, en semester leta 1988/89 pa v seminarju za vzhodnoevropsko zgodovino univerze v Kölnu. V letih med 1975 in 1979 je zapustil inštitut in predaval na Pedagoški akademiji v Ljubljani. Že od leta 1976 predava splošno novejšo zgodovino in zgodovino politične misli na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Ker so na fakulteti, kjer je že od leta 1988 redni profesor, s širitvijo programov in večjim obiskom študentov v devetdesetih letih začeli zahtevati celega Prunka, je leta 1995 tam nastopil polno zaposlitev.

Ob vsem raziskovalnem in pedagoškem delu si Janko Prunk ne more kaj, da se ne bi vključeval tudi v javno politično življenje. V starih časih je bil aktiven v Zvezi komunistov Slovenije, vendar je sodeloval tudi v družbi nadaljevalcev krščansko-socialistične tradicije na Slovenskem, v Društvu 2000, ki mu trenutno tudi predseduje. Združevanje krščanskih življenjskih načel in socializma ostaja konstanta njegove študijske usmeritve in javnega delovanja. Od leta 1990 je sodeloval v vodstvu nove Socialdemokratske stranke Slovenije. Bil je član njene programske komisije za kongres v Mariboru aprila 1992 ter naslednje leto član njenega predsedstva. Od maja 1992 do januarja 1993 je bil v prvi Drnovškovi vladi minister za Slovence po svetu. Ko je Socialdemokratsko stranko Slovenije leta 1993 prevzel Janez Janša se je Prunk s stranko razšel, vendar občasno še sodeluje oziroma javno podpira določene nestrankarske politične projekte.

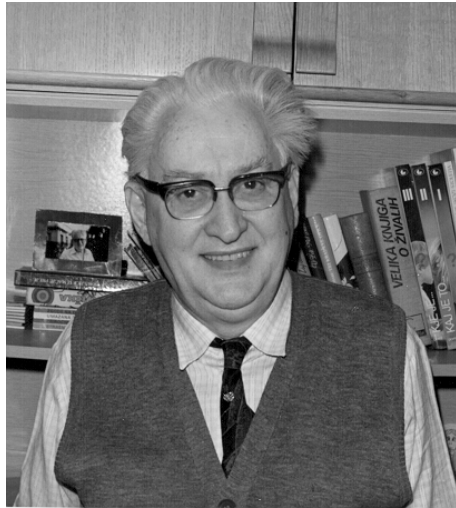
Kot rečeno, ima nemirni Janko Prunk še vedno nove in nove načrte s pisanjem. Kljub odličnemu obvladovanju nemščine in pasivnemu znanju francoščine, ki mu široko odpirata vrata v svet intelektualne produkcije, je v devetdesetih letih spoznal premoč angleščine. Za mnoge prepozno, njemu ni bilo pretežko lotiti se intenzivnega učenja novega tujega jezika. Vse to dokazuje, da njegov vitalni in mladostni zunanji videz ni le zunanji. Kot kaže, nas življenjski tempo zadnjih let nekoliko prehiteva. Prav Janko Prunk je lep primer, da leta včasih tečejo hitreje od nas samih.

Ob njegovem jubileju mu želim še veliko energije, zdravja, dobre volje in vse najboljše.

Ervin Dolenc

In memoriam

Zdravko Klanjšček (1925-2002)

Letos poleti, 29. julija, je umrl Zdravko Klanjšček, vojaški zgodovinar, eden najvidnejših raziskovalcev vojaške plati narodnoosvobodilnega boja Slovencev med drugo svetovno vojno. Čeprav je bil že dolgo upokojen, je njegovo zgodovinarsko poslanstvo sklenila šele smrt, saj je do zadnjega dopolnjeval in predeloval svojo sintetično študijo *Oris narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem* za ponovno izdajo, ki pa je žal ostala nedokončana.

Klanjščkova življenjska pot ni bila tipična karierna pot zgodovinarja od diplome do upokojitve, pač pa jo je zaznamovala in celo določila druga svetovna vojna. Zdravko Klanjšček je bil sin primorskih emigrantov. Fašizem je njegovo družino, oče je bil učitelj, pregnal v Kraljevino Jugoslavijo. Sprva je družina živela na Kogu pri Ptujju, kjer se je Zdravko Klanjšček 3. marca 1925 rodil, po zgodnji očetovi smrti pa se je preselila v Ljubljano. Tedanjega dijaka ljubljanske 1. realne gimnazije je nepristajanje na italijansko okupacijo pripeljalo v odporiško gibanje, maja 1943 se je znašel med tistimi, ki so jih italijanske oblasti odvedle v internacijo v Gonars. Takoj po kapitulaciji Italije se je z večjo skupino taboriščnikov prebil v Goriška brda, v najbližjo partizansko enoto. Partizanal je na Kobariškem in v Beneški Sloveniji, nato v IX. korpusu, povečini kot politični komisar v različnih enotah. Vojna se je zanj končala v Trstu, kamor je prišel s svojo brigado, ne pa tudi vojaščina. Napol obvezno, v skladu s tedanjimi moralnimi pritiski, je kot oficir ostal v Jugoslovanski armadi, v KNOJ-u. Ob prvi priložnosti pa si je poiskal znotraj vojske delo, ki ga je posebej veselilo. Ko je JA iskala primerne oficirje, ki bi sodelovali pri politično pomembnem in nujnem projektu priprave *Dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov*, se je prijavil in bil leta 1951 sprejet v Vojaškozgodovinski inštitut JLA ter postavljen za urednika v skupino, ki je pripravljala slovenski del te edicije, znani *Del VI, Boji v Sloveniji*, dislocirano, ker je bila v Ljubljani večina gradiva. Prve štiri knjige te obsežne zbirke virov v izdajah

v srbskohrvatskem in slovenskem jeziku nosijo tudi njegovo ime v kolofonu. Svojo zavezanost začetemu delu pa je desetletja pozneje izkazal s prizadevanjem, da sta v povsem spremenjenih okoliščinah le izšli v letih 1995 in 1997 še zadnji slovenski knjigi te serije in je bila tako po 45 letih ta velika in pomembna serija virov o vojaški plati narodnoosvobodilnega boja popolna in zaključena.

Večino svoje nadaljnje vojaške kariere - s sedemletno prekinitvijo zaradi koncepcijskih razhajanj znotraj Vojaškozgodovinskega inštituta konec petdesetih in v začetku šestdesetih - je Klanjšček prebil kot raziskovalec vojaške plati slovenskega narodnoosvobodilnega boja in se postopoma uveljavil z raziskovalnim delom. Ob tem je leta 1963 končal višjo vojaško akademijo - šolo taktike (dolgoletne želje po študiju zgodovine ni uspel uveljaviti) in do upokojitve leta 1984 dosegel čin polkovnika, kot raziskovalec pa naziv višjega znanstvenega sodelavca Vojaškozgodovinskega inštituta JLA.

V letu 1963 se je ponovno odzval na nov velik projekt Vojaškozgodovinskega inštituta JLA, ki je nameraval pripraviti serijo monografskih študij o narodnoosvobodilnem boju in med njimi tudi monografije o narodnoosvobodilnem boju posameznih narodov / pokrajin; prevzel je nalogo, da pripravi monografijo o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem. Rezultat enajstletnega dela, pri katerem je bil ne le odgovorni urednik, pač pa tudi glavni avtor, je še danes za vojaškozgodovinsko plat boja temeljna monografija *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*, ki je med leti 1976-1978 izšla v kar treh izdajah z visoko naklado. Pri izdelavi monografije se je oprl tudi na vrsto "civilnih" zgodovinarjev in rezultat je bila prva celovita obdelava bojevanja, pa tudi razvoja in dejavnosti partizanskih enot in nasprotnikov NOV in PO Slovenije, zarisane pa so tudi temeljne poteze političnega razvoja, ki je bil podlaga partizanskim enotam. Avtorska ekipa je bila nagrajena z visokimi takratnimi nagradami za raziskovalno oz. znanstveno delo (nagrade sklada Borisa Kidriča, 4. julija in vstaje slovenskega naroda).

To delo je zaznamovalo njegovo nadaljnje delo, saj se je k celovitemu prikazu te tematike vrnil še trikrat. Napisal je namreč še skrajšano, sintetizirano verzijo za srbohrvaško govorno področje (temeljni tekst se je zdel odgovornim preobsežen), ki ga je izdal matični Vojaški zgodovinski inštitut v Beogradu (*Narodnoosvobodilaški rat u Sloveniji 1941-1945, Beograd 1984*). To delo je tudi edino sintetično delo o slovenski partizanski vojski, ki je v tem jeziku na voljo. Na voljo pa je tudi slovenskim bralcem, saj ga je nekoliko spremenjenega izdal v slovenskem jeziku (*Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941-1945 na Slovenskem, Ljubljana 1989*). Že prej je pripravil za potrebe študija obramboslovja krajši oris narodnoosvobodilnega boja (*Oris narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, Ljubljana 1982, 133 str.*).

Klanjšček se ni omejeval le na delo pri temeljni sintetični študiji, pač pa je sodeloval na mnogih znanstvenih in strokovnih sestankih z referati, napisal je več tehtnih razprav, ki so bile objavljene v slovenskih in jugoslovanskih zgodovinskih revijah in zbornikih, z mnogimi znanstvenimi in strokovnimi članki se je oglašal tudi v borčevskem in vojaškem tisku (Borec, Naša obramba, TV-15 / Svobodna misel, Naša vojska). Med razpravami je najpomembnejša *O strategiji in taktiki NOV in PO Slovenije*, večkrat objavljeno (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1971/72, Vojno delo 1972, Naša obramba 1973) in tudi nagrajeno razpravljanje o strateških vidikih in vojaški taktiki slovenske partizanske vojske. K

problemu strateške vloge odporniškega gibanja in taktike slovenskih partizanskih enot se je Klanjšček povrnil še večkrat. Bil je urednik slovenske izdaje dela *Druga svetovna vojna* (Ljubljana 1981, trije deli), prevedel je več vojaškozgodovinskih monografij, pripravil scenarije več dokumentarnih oddaj v seriji *Ko se korenin zavemo*. Bil je pisec mnogih gesel v Vojni enciklopediji, Enciklopediji Jugoslavije in zlasti Enciklopediji Slovenije. Njegov slog odlikujeta jasnost in sistematičnost, pa tudi občutek za bistveno.

V zadnjih letih je pripravljala monografijo o IX. korpusu NOV in POJ, ki je kot edina tovrstna enota operirala poldrugo leto zahodno od rapalske meje. Delo je bilo še toliko bolj občutljivo, ker je želel upoštevati že opravljeno raziskovanje in del teksta, ki ga je napisal že drugi pomemben pisec o zgodovini partizanske vojske, Stanko Petelin - Vojko. Klanjšček je zadano si nalogo uspešno pripeljal do izida (*Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske, Ljubljana 1999*). Monografija je zastavila vsebinska in metodološka izhodišča za še neizdelani monografiji o VII. korpusu in IV. operativni coni.

Ob temeljnem raziskovalnem delu pa se je Klanjšček uveljavil kot predsednik Komisije za zgodovino pri Republiškem odboru ZZB Slovenije in zdajšnjem Glavnem odboru ZZBU NOB Slovenije, ki še vedno strokovno skrbi za zbirki *Knjižnica NOV in POS* in *Knjižnica OF*. Ti sta nastali že sredi šestdesetih let z namenom, da v Sloveniji (podoben projekt je obstajal tudi v okviru Vojaškozgodovinskega inštituta, le da se je slovenski strani zdel neučinkovit) objavi orise bojnih poti vseh temeljnih enot slovenske partizanske vojske (odredov in brigad), sprejemala pa je tudi tematske monografije o taisti problematiki. Snovalci so v Klanjščku dobili posrečeno izbiro. Prav z njegovim vztrajnim in kontinuiranim delom je bilo mogoče izdati (dosedaj) 124 monografij o slovenskih partizanskih enotah in okrožjih OF ter tematskih monografij. Recenzentskim postopkom, v katere je uvedel najbolj kvalificirane raziskovalce obdobja druge svetovne vojne, se je zahvaliti, da so izišle knjige skrbno pripravljene in povečini dovolj kvalitetne. Založniki tovrstne literature namreč do konca osemdestih let niso bili problem. V času njegovega vodenja komisije - polnih 34 let - je ta imela, kot lahko ugotovimo po Klanjščkovi urejeni dokumentaciji, 104 seje. Kot strokovnjak in tudi dostopen človek je marsikateremu piscu, nekdanjemu partizanu, ki se je dela lotil brez ustreznega metodološkega znanja, pomagal do tiste stopnje, ko so bili teksti dovolj dobri za objavo. Metodološka izhodišča in napotila avtorjem amaterjem (pozneje sicer tudi problematizirana) je sintetiziral v brošuri *Programska in metodološka napotila za pripravo knjig "Knjižnice NOV in POS"* (Ljubljana 1968). Prav strokovna neoporečnost, s katero je zbirka vzdrževala dovolj visoko kvaliteto, je omogočila njeno tako dolgo in plodno delo.

Kmalu po ustanovitvi Katedre za splošni ljudski odpor in družbeno samozaščito v okviru Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo (današnja Katedra za obramboslovje Fakultete za družbene vede) so Klanjščka povabili k sodelovanju kot predavatelja vojaške zgodovine, ki jo je postopoma, z razvojem študija, razvil v samostojen predmet. Zdravko Klanjšček je vojaško zgodovino predaval številnim generacijam obramboslovcev in se ob tem tudi sam strokovno razvijal; pripravil je tudi še danes uporabljana skripta *Gradivo za vojaško zgodovino*, bil mentor študentom, ki so pripravljali diplomske naloge iz vojaške zgodovine. Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo ga je

izvolila 1978 za docenta, leta 1984 pa za izrednega profesorja za vojaško zgodovino. Predaval je do akademskega leta 1998/99.

Spomin na Zdravka Klanjščka ostaja spomin na zavzetega, metodičnega raziskovalca zgodovine narodnoosvobodilnega boja, na človeka, ki je svoje raziskovalno delo sicer res videl kot nadaljevanje mladostnega idealnega boja, ki so ga bojevali v realnosti v letih druge svetovne vojne, ki pa vendar je objektivni v presojah rezultatov in posledic narodnoosvobodilnega boja, obdobja, ki ga je, po lastnih besedah, smatral za veličastno dobo v zgodovini slovenskega naroda. Ostaja pa tudi spomin na toplega človeka, ki ga je življenje trdo preizkusilo, a ne tudi strlo.

Damijan Guštin

Ocene in poročila

Andrej Rahten, Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934). Mohorjeva družba, Celovec 2002, 344 strani, (Studia Carinthiaca, knjiga XX)

Slovenci imamo razmeroma malo kritičnih biografij politikov, ki so ustvarjali in soustvarjali slovensko politično zgodovino.¹ Razlogov zato je več, eden je morda tudi ta, da so vodilni možje slovenske politike praviloma naglo izgubljali privlačno moč, ko so zapustili aktivno politično prizorišče - naj bo zato, ker sami niso bili dovolj zanimivi, naj bo zato, ker so jih po umiku iz politike zasenčili tisti, ki so si prizorišče za njimi prisvojili. S stališča zgodovinopisja, ki se je politične biografike tako redko lotevalo, pa je bil seveda nemajhen problem tudi, da slovenske politične stranke in njihovi voditelji za seboj niso puščali veliko gradiva, kadar so ga, pa je bilo precej brezosebno in neredko tudi neverodostojno: ali zapisano preveč z vidika javnih potreb osebe, ki bi jo bilo treba opisati in, ki je sama sebe nesramežljivo postavljala v središče dogodkov, ali pa dokumentirano predvsem z vidika stranke in politične opcije, ki jima je posameznik pripadal. Medtem ko so pisatelji, pesniki, drugi umetniki in celo nekateri znanstveniki zapustili za seboj vrsto zapisov in korespondenc, ki so pričala o njihovih osebnih stiskah, razmišljanjih in dilemah, je tega pri politikih mnogo manj - kot, da bi bilo njihovo življenje mnogo bolj premočrtno, sestavljeno le iz njihovega javnega angažmaja ali kot so to imenovali - dela za ljudstvo, za narod.

Andrej Rahten se je torej v svoji knjigi lotil tvegane teme. Po večletnem raziskovanju slovenske katoliške politike pred prvo svetovno vojno in po njej - rezultate tega raziskovanja je predstavil v dveh knjigah o delovanju slovenskih katoliških poslancev v avstrijskem državnem zboru na Dunaju in v parlamentu Kraljevine SHS v Beogradu - se je posvetil politični biografiji in je v svoji tretji knjigi zarisal življenjsko pot, politično dejavnost in duhovno-politično obzorje dr. Janka Brejca, dolgoletnega katoliškega politika in predsednika slovenske deželne vlade v letih 1919-1920, ki se je kljub hvalnicam soborcev in celo nasprotnikov v času življenja in smrti kar preveč izgubil iz slovenskega zgodovinskega spomina. Leta 1869 v Brezjah na Gorenjskem in kot večina tedanjih slovenskih politikov v kmečki družini rojeni Janko Brejc se je po gimnazijskem šolanju v Celovcu, ki ga je utrdilo v slovenski nacionalni opredelitvi in po študiju prava na Dunaju, kjer je pomagal ustanavljati katoliško akademsko društvo, sredi devetdesetih let 19. stoletja pridružil kranjski slovenski katoliški stranki, ki je pod vplivom avstrijskega

¹ Avtor Brejčeve biografije v uvodu omenja pet izvornih monografskih del, ki popisujejo življenjsko pot, politično dejavnost in idejno obzorje slovenskih politikov ter pomembnih osebnosti slovenskega narodno-političnega življenja in so izšle v zadnjih letih. To so: Josef Lukan: Franz Grafenauer (1860-1935) - Volkstribun der Kärntner Slowenen. Studia carinthiaca slovenica 2, Klagenfurt/Celovec 1981; Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju : življenje in delo 1872-1918. Ljubljana 1992; Tomaž Simčič: Jakob Ukmar (1878-1971) : sto let slovenstva in krščanstva v Trstu. Gorica 1986; isti, Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje : Osebnosti I, Trst-Ljubljana 1992; Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998.

krščansko socialnega gibanja prav tedaj doživljala daljnosežne spremembe in začela kot prva med slovenskimi strankami graditi moderno politično organizacijo. Brejc je na politični oder stopil kot mlad, kot pravi Rahten "bojevit strankarski fanatik", in si je zato naglo pridobil simpatije v strankarskem vodstvu. Že v tem zgodnjem obdobju svojega političnega dela, ki je potekalo med bojem za preživetje in politično agitacijo, je postal deželni poslanec, že leta 1898 pa je podpiral tudi katoliško povezovanje s hrvaškimi pravaši in se je skupaj s Krekom udeležil sestanka na Trsatu, ki pomeni začetek jugoslovanske politike slovenske katoliške stranke. Na prelomu stoletja se je ambiciozno in mladostno naivno - v rokopisu, ki je bil doslej neznan in na katerega prvič opozarja avtor njegove biografije - zavzel za "globalno rešitev" nacionalnega vprašanja v avstrijski, zahodni polovici habsburške monarhije, ki naj bi jo dosegli z neposrednim dogovarjanjem med narodi, nad katerim naj bi bedela vlada. V političnem boju z v kranjskem deželnem zboru vladajočo koalicijo slovenskih liberalcev in nemških veleposestnikov se je uveljavil kot dober govornik in brezkompromisen liberalni in nemški nasprotnik, ki ni bil pripravljen na nagle taktične preobrate v politiki lastne stranke - to je bil, kot opozarja avtor njegove biografije, tudi glavni razlog, da je že leta 1903 prišel v spor z voditeljem stranke dr. Ivanom Šušteršičem in je sredi boja za volilno reformo zapustil Kranjsko ter se preselil na Koroško.

S tem se je v Brejčevem življenju in politični karieri začelo novo obdobje. V razmerah močnega germanizacijskega pritiska pred prvo svetovno vojno je postal voditelj koroških Slovencev. Brejčev prihod na Koroško je pomenil pomembno osvežitev za slovensko koroško politiko. S svojo narodno in katoliško militantnostjo si je med nemškimi nasprotniki pridobil sloves "privandranega kranjskega hujškača", toda hkrati je tudi naglo uspel kot advokat, pri katerem so iskali podporo ne le slovensko, temveč tudi nemško govoreči Korošci. Brejc se je na ta način, kot razkriva njegov biograf, šele na Koroškem rešil finančnih težav in si pridobil premoženje, ki mu je omogočilo, da si je pred prvo svetovno vojno celo omislil graščino. Kmečki sin revne gorenjske družine se je torej predvsem s svojim poklicnim delom povzpел v "elito", pri tem pa je imel še dovolj prostega časa za politiko - to je bila, piše Rahten, značilna pot slovenskega političnega prvaka v habsburškem času. Brejc je, kot je razvidno iz Rahtenove biografije, sicer povzročil "prerod slovenske koroške politike", ni pa občutneje vplival na njeno modernizacijo. Največ svoje energije je namreč posvečal politični agitaciji, zlasti boju za večjo veljavo slovenščine in splošno in enako volilno pravico, mnogo manj pa kulturnemu, organizacijskemu in gospodarskemu delu, s katerim je kranjski slovenski katoliški tabor prav v tedanjem času dosegal velike uspehe. Brejc tako ni posnemal kranjskega zadružništva, Krekovih delavskih društev in pospešenega katoliško-prosvetnega organiziranja, nemajhen del svojih moči pa je vložil v boj za drugi koroški slovenski mandat v avstrijskem državnem zboru, ki bi koroškim Slovincem omogočil, da bi na Dunaju imeli ne le enega, temveč dva državnozborska poslanca. To ga je ponovno pripeljalo v konflikt s kranjskimi slovenskimi katoliškimi voditelji, ki so na državni ravni vodili svojo politiko - Rahtenova knjiga sploh razkriva, da je bila slovenska politika pred prvo svetovno vojno še mnogo bolj utesnjena v deželne meje, kot smo si to običajno pripravljene priznati.

Brejc je bil po Rahtenovem mnenju eden "najbolj bojevitih zagovornikov poli-

tičnega katolicizma na Slovenskem" pred prvo svetovno vojno. Bil je vnet zagovornik prenašanja kranjskega modela katoliške politike na druge slovenske pokrajine, pri čemer so ga bolj kot moderne politične metode impresionirali pragmatični ideološko politični cilji, strnjeni v mahničevski zahtevi po "ločitvi duhov". Slovenskim liberalcem je bil skoraj enako gorak kot nemškimi nacionalcem, po naravi vročkrven, saj je ob priložnosti segel celo po revolverju, pa je bil tudi spreten pogajalec in zlasti v svoji stranki pripravljen na kompromise. Ob ustanavljanju Vseslovenske ljudske stranke leta 1909 je zato naglo sklenil premirje s kranjskimi katoliškimi voditelji in Ivanom Šušteršičem ter celo postal "podnačelnik" stranke. S to funkcijo naj bi po Rahtenovem mnenju v stranki igral pomembnejšo vlogo kot se je domnevalo doslej. Bil je urednik in glavni avtor publikacije *Iz koroškega vijaleta* - *Aus dem Wijalet Kärnten*, ki je izšla leta 1913 in je z ugotovitvijo, da vladajo na Koroškem "turške razmere", močno razburila tedanjo slovensko in nemško javnost. S svojo odločno protinemško dejavnostjo si je pri nemških nacionalcih pridobil sloves srbofila in panslavista, česar leta 1914 ni mogel popraviti niti s tem, da je skupaj s Šušteršičem obsodil sarajevski atentat. Toda v isti sapi se je tik pred vojno še enkrat razšel s Šušteršičem in se približal vzpenjajočemu se Antonu Korošču.

Brejč je Kreka in Korošca podprl tudi leta 1917, ko je prišlo po majniški izjavi in ob začetku deklaracijskega gibanja v katoliškem vrhu do spopada s Šušteršičem in do njegove izločitve iz vodstva stranke. Toda, ker je bil večkrat vpoklican v vojsko, kjer se je med drugim izkazal kot lojalen avstrijski domoljub, je v času gibanja za jugoslovansko državo v letih 1917-1918 izgubil vse dotedanje politične funkcije. Njegov zvezdni trenutek je prišel šele ob prevratu, po propadu monarhije in nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ko je postal najprej poverjenik za notranje zadeve v narodni vladi in kasneje še predsednik deželne vlade - prvi slovenski premier. Po Rahtenu je Brejč v enomesečnem življenju države SHS od konca oktobra do prvega decembra 1918 plul z večinskim tokom in je nekritično podlegel srbskemu šarmu, ki je prevzel večino slovenske politične elite. Sam se je ta čas kot poverjenik-minister za notranje zadeve ukvarjal predvsem z upravnimi posli, toda pri tem naj bi se - čeprav politično zagovornik slovenskega avtonomizma - podobno kot drugi slovenski voditelji vse od propada monarhije zavzemal za ustanovitev jugoslovanske države. Rahten se v svoji oceni Države SHS razhaja s kasnejšo Brejčvevo in danes prevladujočo oceno slovenskega zgodovinarja, po kateri naj bi imela Slovenija v državi SHS "pravo pravcato lastno državnost". Po Rahtenovem mnenju slovenski politiki z Brejčem vred ob prevratu niso ustanavljali samostojne slovenske države, ampak upravno avtonomno Slovenijo v okviru Jugoslavije.

Združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo Slovincem ni prinesla avtonomije in tudi Narodno vlado je januarja 1919 zamenjala Deželna vlada z bistveno manjšimi pristojnostmi. Janko Brejč, ki je postal njen predsednik, naj bi sicer ostal privrženec avtonomije, toda njegov politični prostor je bil občutno zožen. Dosedanje zgodovinske ocene Brejčevega predsedovanja deželni vladi za Brejča večinoma niso bile ugodne. Politika deželne vlade v zvezi z bojem za Koroško naj bi bila "naivno nezrela", sicer pa naj bi bila vlada tudi drugače nedemokratična in nesocialna, med drugim brez razumevanja za probleme delavstva ter soodgovorna za krvavi spopad z demonstranti na Zaloški cesti aprila leta 1920. Slika, ki jo predstavlja Brejčev življenjepisec, je za njegovega junaka precej bolj ugodna. Kot je

razvidno iz Rahtenove knjige, je bil Brejc vse od začetka novembra 1918 zagovornik aktivne slovenske politike na Koroškem in vojaške zasedbe njenega s Slovenci poseljenega južnega dela. Začetna pasivnost naj bi bila tako rezultat pasivnosti večinskega dela slovenske politike, medtem ko naj bi Brejc tudi spomladi leta 1919 podpiral vojaške načrte in vojaško akcijo, ki se je nato končala s slovenskim porazom. Hkrati naj bi poskušal storiti vse, da bi ne prišlo do plebiscita, potem ko je bila odločitev o plebiscitu sprejeta, pa je na sprejemu pri Wilsonu v Parizu ameriškega predsednika pozdravil z znamenitim: Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant. Rahten zavrača tudi ocene, po katerih je bila Brejčeva vlada z zdaj omahljivo, zdaj preradikalno politiko eden krivcev za slovenski poraz na koroškem plebiscitu in ugotavlja, da so Slovenci Koroško izgubili že v Avstro-Ogrski, ko so Nemci v deželi vzpostavili popolno nadvlado. Hkrati se podrobno ustavlja pri kritikah odnosa deželne vlade do delavskega nezadovoljstva in razkriva, da so bili Brejc in njegovi sodelavci kljub nespornemu nasprotovanju komunizmu in uličnim delavskim protestom mnogo bolj popustljivi do delavskih nemirov, kot so to trdili dosedanja zgodovinopisni kritiki (in kot to npr. še trdi geslo v slovenski enciklopediji). Tako naj bi bila tudi v zvezi z železniško stavko na Zaloški cesti deželna vlada z Brejcem na čelu predolgo enostransko ožigosana kot glavna ali edina krivka za prelivanje krvi, do streljanja pa naj bi prišlo, ko je razmeroma majhna skupina orožnikov pred mnogo večjo množico demonstrantov preprosto izgubila živce in na njihov pritisk odgovorila z ognjem.

Z izgubo položaja predsednika deželne vlade konec leta 1920 se je začela Brejčeva pot navzdol. Brejc je že slovenski poraz na plebiscitu na Koroškem doživel kot osebni poraz, ki ga je, kot meni Andrej Rahten, prizadel bolj kot druge slovenske politike. Njegov boj za avtonomistična načela, ki jih je Slovenska ljudska stranka v začetku dvajsetih let najprej zagovarjala, nato pa tudi že podrejela pragmatičnemu taktiziranju v Beogradu, pa ga je v letih 1923/24 pripeljala še v spor z Antonom Korošcem, kar je pomenilo tudi konec njegove politične kariere. Brejc se sicer iz javnega življenja, kot izvemo iz njegove biografije, ni povsem umaknil (leta 1925 se je tako v reviji Čas z njemu lastno, zdaj že nekoliko starostno naivno zagnanostjo zavzel za razdelitev Avstrije in priključitev s Slovenci poseljenih delov Koroške Jugoslaviji, če bi si Avstrijo poskušala priključiti Nemčija), toda na volitvah ni več kandidiral. Zadnji zanimiv, vendar nerazjasnjen podatek, ki ga v orisu poslednjih let Brejčevega življenja omenja njegov biograf, je Brejčev poskus, da bi bil nekaj mesecev pred smrtjo jeseni leta 1933 sprejet v avdienco pri kralju Aleksandru. Ker je monarh odklonil, da bi ga sprejel, ne bomo verjetno nikoli izvedeli, kaj mu je Brejc hotel povedati.

"Temeljna enačba, po kateri se je Brejc vseskozi ravnal pri svojem narodno-političnem delovanju, se je glasila boj za katolištvo = boj za slovenstvo", poudarja avtor Brejčeve biografije v zaključnem poglavju svojega dela z naslovom Portret katoliškega narodnjaka. V njem strnjeno zaokroža sliko razmeroma preprostega obzorja in sveta "enega najbolj bojevitih" privržencev slovenske katoliške stranke, ki se je v prelomnem obdobju slovenske zgodovine na eni strani angažirano in militantno, na drugi pa s precej togo, moralistično držo spuščal v boj s političnimi nasprotniki. In teh ni bilo malo. Med njimi so bili nemški in italijanski nacionalisti, beograjski centralisti, liberalci, komunisti, pa tudi prostožidarji in židje. Dokaj ozkemu ideološkemu in političnemu zornemu kotu junaka knjige ustreza tudi

njegov negotov in skromen pogled na družbeno stvarnost, saj naj bi bil Brejčev socialni program omejen na moraliziranje o potrebi solidarnosti med stanovi in zagovarjanje karitativne dejavnosti pod cerkvenim okriljem.

Brejčeva biografija, ki ni le portret katoliškega politika in voditelja, temveč tudi kompleksna podoba razvoja stranke, ki ji je pripadal, in prelomne dobe, v kateri je živel, razkriva številna protislovja slovenske meščanske politike v zadnjih desetletjih habsburške monarhije in v prvem desetletju in pol jugoslovanske kraljevine, predvsem pa opozarja na njeno razpetost med aktivno narodnjaštvo na eni in ideološko ekskluzivnost ter politično nestrpnost na drugi strani. Če je bilo prvo pomemben dinamični faktor narodne utrditve in uveljavitve, je bila nestrpna ideološka ozkost pomembna ovira modernizaciji in demokratizaciji. Sicer pa je knjigo treba prebrati. Napisana je dinamično in tekoče.

Peter Vodopivec

Janez A. Arnež: SLS : Slovenska ljudska stranka = Slovenian People's Party : 1941-1945. Studia slovenica, Ljubljana-Washington 2002, 464 strani, ilustr. (Studia slovenica ; vol. 21)

Knjiga, ki jo predstavljamo, je zadnje delo nekdanjega slovenskega emigranta, ki se je ob osamosvojitvi Slovenije vrnil v domovino. Janez Arnež, ekonomist po izobrazbi, sicer ni edini, ki je po letu 1991 želel zadnje obdobje življenja preživljati v Sloveniji, je pa edini oziroma kar edinstven po svoji veliki naklonjenosti knjigam oziroma tiskanim in zgodovinskim pričevanjem o slovenski preteklosti zadnjih desetletij, pač s posebnim poudarkom na življenju in delovanju slovenske diaspore, posebej t.i. politične emigracije. Kot vemo, je le-ta zaradi razmer in predvsem zaradi lastne notranje nuje in sposobnosti razvila izredno bogato in razvejano kulturno in tudi politično dejavnost ter s tem kot - sprva v domovini sicer še zamolčevani, predvsem pa zaničevani - del slovenskega naroda prispevala k povečevanju skupnega narodovega kulturnega in miselnega fonda. Glede na specifičen način življenja (in minevanja) emigracije se je avtor že pred desetletji zavedel nevarnosti, ki grozi številnim knjižnim, časopisnim in arhivskim zapuščinam ostarelih ali umrlih vidnejših izseljencev širom po obeh Amerikah in tudi po Evropi. Zato se je že takrat zavzel, da se posamezne zbirke niso zgubile ali celo uničile ter jih je začel sam odkupovati oziroma zbirati. Kot rečeno, ob osamosvojitvi Slovenije se je vrnil iz emigracije, polagoma pa je v "kontejnerjih" za njim prispela tudi vsa do tedaj zbrana arhivska in knjižna dediščina slovenskih emigrantov. Zbiranje je nadaljeval tudi še v devetdesetih letih, pri čemer je po začetnih težavah našel prostore za skladišče, knjižnico in študij v okviru obnovljenega Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano. Ob pomoči redkih domačih strokovnjakov in predvsem Arhiva Slovenije je rezultat dela do sedaj občudovanja vreden: Arnež je skoraj sam popisal in računalniško obdelal že več kot 40.000 knjig, okoli 700 naslovov periodike ter ob urejanju arhivskega gradiva napolnil že okrog 500 arhivskih škatel!

To svojo bibliofilsko navezanost in skrb je Arnež že pred skoraj pol stoletja povezal oziroma združil z ustanovo "Studia slovenica". Le-ta je bila od 1957 v Združe-

nih državah Amerike sprva zgolj projekt nekaterih posameznikov, ki so ta "raziskovalni inštitut" ustanovili z namenom, da informirajo svetovno javnost o Sloveniji in Slovencih z različnimi publikacijami v angleščini. Prvo knjigo, ki je izšla že leta 1958, je napisal prav Arnež, nosi pa naslov *Slovenia in European Affairs. Reflections on Slovenian Political History*. Kmalu je Arnež pri inštitutu ostal tako rekoč sam, vendar ga z izredno aktivnostjo in upornostjo ohranja pri življenju še danes. Hkrati z ostalim se je tako tudi raziskovalna in založniška dejavnost preselila v Ljubljano. Toda Arneževa vsestranska navezanost na zgodovino oziroma na preteklost v vseh njenih razsežnostih se tudi tu kaže v zanimivem dejstvu, da namreč v svojih publikacijah še zmeraj ohranja oziroma navaja kot sedež inštituta in založbe poleg Ljubljane tudi Washington. Vsekakor pa mu bodo slovenski zgodovinarji, vsaj novejšega obdobja, še dolgo hvaležni za njegov vsestranski trud, predvsem pa za dejstvo, da je toliko dragocenega gradiva ohranil pred morebitnim ali verjetnim uničenjem.

Pričujoča knjiga o Slovenski ljudski stranki v letih 1941-1945 je že 21. knjiga, ki je izšla pri Studia slovenica, pri čemer posamezne publikacije izhajajo v dveh različnih serijah, nekdanj pretežno v angleščini, zadnja leta seveda v slovenščini, a z zelo obširnimi povzetki v angleščini; ena je izšla tudi v španščini. V tej knjigi npr. obsega angleški povzetek vsebine več kot 50 strani, kar predstavlja dobrih 10% njenega obsega. Knjiga se začne z uvodom, ki mu sledi sedem vsebinskih poglavij ter se konča z epilgom. Na koncu so dodane nekatere zanimive skupinske fotografije, na katerih so predvsem slovenski člani "zunanje reprezentance SLS" oziroma njihovi sodelavci. Prav uvod je zelo pomemben, saj bralec takoj razjasni nekatere dileme oziroma prizemlji njegova morebitna nerealna pričakovanja. V njem namreč pisec poudari, da je uporabljal samo tiste vire, ki so mu bili dostopni v tujini. Gre predvsem za dokumente in gradivo, ki jih je našel v že omenjenih zbirkah in zapuščinah, kar je vsebinsko potem seveda lahko dopolnjeval s svojo zbirko emigrantskih knjig in predvsem bogate periodike. V tem uvodu Arnež nato popiše usodo in odisejade posameznih akterjev po vojni in z njimi seveda hkrati tudi odisejade njihovih arhivov, ki so se v nekaterih primerih na zelo razburljive načine nadaljevale tudi po njihovi smrti. Pisec tega ni izrecno izpostavil, toda iz besedila in predvsem iz opomb je jasno razvidno, da se prav vse arhivsko ter dokumentarno gradivo, periodika in tudi sicer bolj redko navajana literatura nahajajo pri Studia slovenica, torej da vse to poseduje avtor sam. Nahajališča gradiva torej izrecno ne navaja. Ničesar zunaj tega ni uporabljal ali celo iskal, npr. v slovenskih arhivih. V knjižnicah mu seveda niti ne bi bilo treba iskati, saj ima vse pomembne knjige in še več tudi on sam.

Glede na naslovno temo je torej pomembno poudariti, da Arnež ni konzultiral npr. arhivskega gradiva jugoslovanske begunske vlade, ki se sicer nahaja v Beogradu, toda v kopijah delno tudi v Ljubljani, niti ne arhiva Izidorja Cankarja, še manj pa gradivo, ki zadeva delovanje SLS in njene akterje, ki so med vojno živeli v domovini. Naslonil se je le na gradivo, ki se je nahajalo ali je nastalo v tujini in ki ga je on sam tudi zbral ter se nahaja v njegovem inštitutu. To je pomembno zaradi dejstva, da glede na nekatere kaotične in z osebnimi spori prežete razmere ni uspel pridobiti, niti videti prav najvažnejše zbirke dokumentov v tujini, ki zadeva delo SLS, to je t.i. Krekovega arhiva. Le-ta se namreč še zmeraj nahaja v Clevelandu v varstvu nekaterih oseb iz emigracije. Pač pa je Arnež pridobil nekatere druge pomembne osebne zbirke in arhive, npr. od Alojzija Kuharja, Franca Gabrovška,

arhiv Lige slovenskih katoliških Amerikancev, gradivo Ivana Prezlja, veliko število spomenic in izjav v tipkopisu, tiskanih spomenic, razmnoženin, tudi tistih iz medvojne Ljubljane, veliko količino pisem in poročil, ki so se med vojno izmenjavala med domovino in tujino, medvojno in povojno korespondenco, zapisnike in zabeležke raznih sej, celo pisma akterjev, ki jih je dobil sam Arnež itd. Omeniti velja tudi številne spominske sestavke, ki so izhajali v emigrantskih časnikih in revijah, tudi nekaj knjig podobnega značaja in iz istega kroga piscev. Toda najpomembnejše v tem kontekstu je bilo tisto, kar se ni zgodilo in kar Arnež večkrat prav nejevoljno izpostavlja: večina odločujočih akterjev v emigraciji ni napisala svojih spominov, oziroma ni napisala neke temeljne knjige, v kateri bi podala svoje gledanje in predvsem vedenje o zanje tragičnem razvoju dogodkov med drugo svetovno vojno in po njej. In to je veljalo predvsem za glavno osebo, bivšega člana begunske vlade, za Miho Kreka! Te vrzeli še zdaleč ni moglo nadomestiti dejstvo, da je v emigrantskih publikacijah občasno bilo objavljenih nekaj dokumentov, predvsem pisem, iz sedaj že misterioznega Krekovega arhiva. Med zadevnimi objavljenimi viri oziroma spomini, ki so izšli v domovini, Arnež upošteva in uporablja, a le v manjši meri, Londonski dnevnik Izidorja Cankarja, nekaj Kocbekovih dnevnikov, dnevnik Vladimirja Ravniharja, Snojev dnevnik ter Dosje Mačkovšek, ki ga je objavila Jera Vodušek Starič. Nekaj gradiva pomembnih avtorjev pa je uredil in objavil že Arnež sam, npr. Beg iz Beograda Alojzija Kuharja, Gabrovškov dnevnik, Misli in ideje Viktorja Antolina ter k temu tudi več knjig o slovenskem tisku v povojnih taboriščih oziroma o slovenskem tisku v Ameriki; izid zadnjih publikacij je ponavadi spremljal tematske razstave, ki jih je spet pripravil Arnež sam.

V knjigi gre za prikaz delovanja SLS predvsem iz zornega kota delovanja vodilne četverice - Miha Krek, Alojzij Kuhar, Franc Snoj. France Gabrovšek - ki je bila od marca oziroma aprila 1941 v tujini. Gre predvsem za dopolnitve in zanimive refleksije k medvojnemu razvoju in dogodkom v Sloveniji, pri čemer se ves čas ponavlja zgodba o temeljnem nerazumevanju med vodilnimi ljudmi v begunstvu in tistimi doma, in sicer v dvojnem smislu: prvi niso razumeli eksistencialne stiske onih v domovini ob nastopu partizanov oziroma komunistov, drugi pa so živeli v iluzijah, da bodo oni zunaj že "uredili z Angleži", da o upanju in nerealnih pričakovanjih glede načrtov zahodnih zaveznikov s Slovenijo niti ne govorimo.

Bistvenih ali temeljnih novosti glede na naše siceršnje vedenje knjiga pravzaprav ne prinaša, toda v njej najdemo predvsem boljše in dodatno utemeljene potrditve nekaterih ocen, ki so bile do sedaj morebiti na šibkih nogah. Tako je npr. Arnež že v prvem poglavju, ki govori o državnem udaru 27. marca 1941, uspel dodatno prepričati bralca, da je tedaj kljub vpletenosti Britancev šlo predvsem za notranji srbski obračun, ko je namreč nova ekipa želela predvsem odstraniti vse tiste, ki so sklenili sporazum s Hrvati. Kasneje, ko govori o prizadevanjih slovenskih begunskih politikov, da bi zaveznike seznanili z upravičenimi slovenskimi ozemeljskimi zahtevami, Arnež opozori na dejstvo, da so Britanci že pred napadom na Jugoslavijo bili pripravljene za vzdrževanje nevtralnosti države ponuditi kot kasnejšo nagrado celo Trst, vendar naj bi jugoslovanska vlada na to ne reagirala, pri čemer Slovenci o tem sploh niso bili obveščeni. Kasnejša prizadevanja v tej smeri so bila veliko bolj otežena in zavezniki veliko bolj skopi v svojih obljubah. In naprej, v Arneževi knjigi je veliko novosti glede "akcije" Kuharja, Snoja in tudi Cankarja poleti 1944, ki je zadevala pozive

domobrancem, da se na tak ali drugačen način odvrnejo od Nemcev. In k temu še zelo važen poudarek, ki ga pisec izpostavlja: zavezniki naj bi že jeseni 1944 napovedali, da bodo domobranci, ki jih bodo oni morebiti zajeli, vrnjeni v Jugoslavijo.

Z viri, ki jih je pisec uporabil za pisanje knjige, je pravzaprav pokrit celotni spekter delovanja vodstva SLS, in to ne samo tistega v tujini, temveč delno tudi onega v domovini, čeprav seveda le na določeni ravni in se predvsem ne spušča na raven konkretnega dogajanja in njegovih vzrokov na samem terenu, predvsem v Ljubljanski pokrajini, kar je predvsem, kot vemo, privedlo do tragičnega razvoja. Glede na konec zgodbe, ki zadeva vodstvo SLS, je celotni vtis nekoliko mrakoben, saj ga predvsem obeležuje stalno se izkazujoče dejstvo, da begunska četverica SLS predvsem ni imela nobene moči, da bi o čemerkoli odločala. Lahko je le apelirala, svetovala, prosila ipd. O usodi Slovenije, pri kateri so bili ti možje nedvomno izredno čustveno in tudi razumsko angažirani, so tako ali drugače odločali predvsem dejavniki v domovini, dodatno k temu pa še zavezniki, in to ne samo zahodni zavezniki. To pogloblveno sporočilo veje iz celotne Arneževe knjige, ki pa siceršnjemu bralcu in predvsem zgodovinarju ponuja tudi veliko dodatnih informacij in ilustracij.

Boris Mlakar

Božo Repe, Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Modrijan. Ljubljana 2002, 459 strani

Časi se spreminjajo. V dveh pogledih kaže to knjiga dr. Boža Repeta, profesorja sodobne zgodovine Slovencev na Filozofski fakulteti v Ljubljani s pomenljivim naslovom, vzetim iz govora predsednika predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana na proslavi ob razglasitvi osamosvojitve Republike Slovenije 26. junija 1991. Tako po vsebini kot tudi glede vprašanja, ki je v primeru problematike, ki jo knjiga obdeluje, vedno živo. To je t.i. zgodovinska distanca. Ta je pri nas v mnogočem pogojevala pogled nanjo in pisanje zgodovine po drugi svetovni vojni in je bila 'kamen okoli vratu', ki so si ga zgodovinarji in zgodovinarji, ki so obravnavali to obdobje. Zavezali so ga ali tisti, ki so zgodovino ustvarjali in si jo lastili, ali pa sami zaradi t.i. avtocenzure. Šlo je namreč za vprašanje sodb o procesih, ki naj ne bi bili še zaključeni in za vprašanje pogledov in sodb 'akterjev' teh procesov. Da to ni več problem, ki naj bi bil še odločujoč za obravnavo novejših oziroma najnovejših zgodovine, je pokazal Božo Repe s knjigo, ki celovito obravnava na zgodovinospisni način proces razpadanja jugoslovanske federativne socialistične države konec osemdesetih let in osamosvajanje Slovenije v začetku devetdesetih let. Tisto, kar je bilo mnogokrat pri pisanju novejših obdobij naše zgodovine problematično, namreč arhivski viri in dostopnost le-teh za zgodovinospisno preučevanje, se je v primeru dela Boža Repeta pokazalo za preseženo, kajti Repe je izkoristil dostopnost arhivskega gradiva do leta 1991 in tako knjiga temelji predvsem na arhivskem gradivu državnih in političnih organov. In to je tisto, kar daje Repetovemu delu posebno kvaliteto.

Poleg dejstva, da je uporabil vse v Sloveniji dostopne dokumente, pa je uporabil tudi resnično obsežno spominsko gradivo, objavljene spomine 'protagonistov' razpada Jugoslavije, pa tudi številno objavljeno literaturo. Ta je resnično obsežna saj je do srede leta 2001 izšlo prek sto monografij o slovenskem osamovajanju in razpadu Jugoslavije in to zgodovinopisnih, spominskih, pa tudi že leposlovnih. Pri uporabi spominov - ti se razlikujejo med seboj predvsem glede ocen dogajanja in posledic ter seveda vloge posameznika (pisca spominov) pri tem - je Repetov pristop znanstven, saj je 'kritično' upošteval le tisto, kar mu je dalo podatke, medtem ko se je osebnih ocen avtorjev izogibal. Glede na to da je bil tudi sam udeležen pri osamosvajanju, tudi kot 'insider', pa so nekoliko opazne tudi lastne izkušnje, vendar te ne vplivajo na prikaz procesov osamosvajanja in razpada Jugoslavije. Delo je resnično bogato dokumentirano; 'pod črto' je navedenih 936 opomb.

V spremni besedi je avtor predstavil vzroke "razveze" jugoslovanske federativne države. Navedel je tri: različni pogledi na Jugoslavijo kot skupnost narodov in narodnosti v posameznih republikah oziroma pri določenih narodih; jugoslovanska država, t.i. avnojska Jugoslavija, ali naj bo zveza samostojnih držav (kar je v resnici bila po ustavi iz leta 1974) ali pa unificirana država, ki naj bi postopoma postala enonacionalna (kar je sicer bila bistvena dolgoročna želja Srbov - Miloševića; nastanek Srboslavije). Drugi vzrok je bila družbena ureditev z dilemo glede sistema odločanja in vladanja, prek večstrankarskega parlamentarnega sistema ali prek monopola edine, ustavno uzakonjene politične sile - Zveze komunistov. Tretji vzrok, ta je bil morda najodločilnejši, pa naj bi bilo vprašanje ekonomske ureditve temelječe na samoupravnih odnosih z družbeno lastnino (lastnina vseh in vsakogar) ter z njima ozko povezano t.i. dogovorno ekonomijo, ali pa naj bi zaživele tržne zakonitosti ter pluralizem lastnin. Ta vprašanja, med seboj prepletena, tako da je bilo treba razrešiti 'gordijski voz', so se namreč v jugoslovanskem povojnem obdobju pojavljala ciklično, dejansko od konca petdesetih let in so pogojevala jugoslovansko in s tem slovensko zgodovino. Ko zaradi različnih pogledov na razreševanje teh vprašanj v posameznih sestavnih delih (republikah) jugoslovanske države ni bilo mogoče več najti skupnih pogledov in morebitnih rešitev, je pač moralo priti od razhajanj do razhoda. Slovenija - slovenski politični vrh - je sicer želel razrešitev teh vprašanj z reformami, ki pa so jih zaradi njihove navidezne radikalnosti drugod, zlasti v Srbiji in njenih satelitih, razumeli kot rušitev temeljnih postavk jugoslovanske tako federativne, kot socialistične države in so jih zato zavračali. Hkrati pa so sami predlagali in vsiljevali svoje rešitve, ki so bile v popolnem nasprotju s slovenskimi pogledi in razumevanjem jugoslovanske države, v kateri smo živeli.

Repe v uvodu opozori še, da je kriza v Jugoslaviji sovpadala s krizo celotnega socialističnega - komunističnega sistema v svetu, predvsem v Sovjetski zvezi, kjer so tudi iskali rešitev zanj s t.i. perestrojko in glasnostjo. V resnici je bila politična in ekonomska kriza v Jugoslaviji, čeprav so se jugoslovanski politiki (in večina jugoslovanskih državljanov) prepričevali in slepili, da je jugoslovanski samoupravni socialistični sistem tako različen od t.i. realnega socializma, da smo na krizo le-tega imuni, del krize komunizma v svetu. V Sloveniji se je vladajoča politična skupina morda med prvimi v vsem 'komunističnem' svetu zavedla vzrokov krize 'komunizma' in Jugoslavije kot federativne države in je zasnovala

reformno usmeritev, imenovano prenova, ki naj bi v resnici sistem socializma in jugoslovanske federativne države reformirala, prenovila. Ko to ni bilo v Jugoslaviji razumljeno, sprejeto, oziroma je bilo odklonjeno in označeno za "kontrarevolucijo" in je ves čas visel nad Jugoslavijo Damoklejev meč vojaškega posredovanja, oziroma da bo vojska (vojaški vrh) kot eden temeljnih stebrov jugoslovanske države prevzela oblast, je bila edina možna pot Slovencev v 'razvezi', v razhodu z jugoslovansko državo. To pa je 'zgodba', ki jo dr. Božo Repe predstavi v knjigi Jutri je nov dan.

V šestih poglavjih predstavi potek razpada Jugoslavije in slovenskega osamosvajanja ter osamosvojitve. Knjigo zaključuje obsežna kronologija pomembnejših dogodkov, ki so vplivali na razpad Jugoslavije in slovensko osamosvojitve. V kronologiji, ki se začne z letom 1974, s sprejemom ustave SFRJ in ustave SR Slovenije, konča pa z drugimi večstrankarskimi volitvami v Sloveniji decembra 1992, so upoštevani dogodki v Sloveniji, v Jugoslaviji, vzhodni Evropi, to je v socialističnem taboru, v zahodni Evropi in v svetu; označeni so z znaki -kraticami. Vsekakor je pravilna njegova odločitev, da začne kronologijo pomembnejših dogodkov s sprejemom ustave SFRJ leta 1974, tistim državnim aktom, ki ga je zaradi njegovih rešitev mogoče razumeti tudi kot začetek konca federativne Jugoslavije. Z ustavo se je namreč močno okrepila samostojnost republik v jugoslovanski federativni državi, in je bila republikam dana velika pravna, normativna možnost lastne državnosti pa tudi osamosvojitve. To in dejstvo upoštevanja načela samoodločbe naroda vključno s pravico odcepitve, kar je bilo sicer v ustavi navedeno v preambuli, je bila tista možnost, ki so se je slovenski politiki v celotnem procesu osamosvajanja in dejanju osamosvojitve oprijeli. Zaradi ocene, da je ta ustava preveč konfederalna, češ da razbija celovitost jugoslovanske države, predvsem pa zaradi tega, ker je dajala avtonomnim pokrajinam v okviru Srbije dejanske pravice republik, te pa so bile v ustavi označene kot države, je bila že ob sprejemanju v Srbiji, pa tudi v vrhovih JLA, slabo sprejeta. In slovensko osamosvajanje in razpad Jugoslavije je v resnici potekalo okoli 'spopadov' za ustavo, okoli spremembe ustave in dopolnitev jugoslovanske in republiških ustav. Razpad Jugoslavije in osamosvojitve Slovenije je bil, če nekoliko poenostavimo, posledica različnih pogledov na ustavno ureditev in delovanje jugoslovanske federativne države in zaradi različnih hotenj glede dopolnjevanja in spreminjanja ustave. To pa pomeni, da je bila slovenska osamosvojitve v bistvu udejanjanje ustavnega vprašanja, začetega v federaciji in Srbiji, že ob sprejemanju ustave leta 1974. Da gre pri celotnem procesu slovenskega osamosvajanja za ustavno vprašanje, oziroma za vprašanja, ki jih je ustava iz leta 1974 opredeljevala kot bistvena za jugoslovanski samoupravni socializem in jugoslovansko federativno državo, kaže tudi vsebina poglavij v Repetovi knjigi, namreč vprašanje položaja in vloge Slovenije v federaciji, vprašanje politične oblasti oziroma monopola 'partije', ki ga je postavila ustava, vprašanje gospodarstva, ki je začelo z ustavo dobivati značaj dogovornega, temelječega na samoupravnem dogovarjanju in družbeni lastnini.

Repetova knjiga je v resnici temeljit (in temeljen) prikaz procesa razpadanja jugoslovanske države in slovenskega osamosvajanja. Pri tem gre opozoriti, da je šlo za osamosvojitve Slovenije, za razdružitev z jugoslovansko državo, za razhod in za razpad Jugoslavije, ne pa za odcepitve ali secesijo, kot so slovensko odločitev in

način odhoda Slovenije iz SFRJ predstavljali (še vedno predstavljajo) v Srbiji in pri njenih satelitih. Knjiga prikazuje proces razpadanja SFRJ in osamosvajanja Slovenije v šestih vsebinskih poglavjih: Slovenci in federacija, Oblast in opozicija, Gospodarski razpad države, Ustavna osamosvojitve Slovenije, JLA in Slovenci, Mednarodni vidik slovenske osamosvojitve. Pri tem obravnava vsako tematiko po kronološkem načelu, tako da o vsaki problematiki dobi bralec celovito sliko dogajanja. V vsebinskih poglavjih predstavi Repe bistveno za določeno problematiko, ki jo opredeljujejo naslovi. Dejansko z nizanjem poglavij in njihovimi naslovi postavi tudi razloge razpada Jugoslavije in vloge Slovencev pri tem.

V vsakem poglavju, ta so razdeljena na vrsto podpoglavij, najprej poda 'predzgodovino' osamosvajanja, oziroma predstavi vzroke, ki so pripeljali do slovenske odločitve za razhod z Jugoslavijo. Gre za predstavljanje slovenskih pogledov in predlogov glede življenja v jugoslovanski federativni državi in njene ureditve, ki so bili v mnogočem drugačni od pogledov v drugih jugoslovanskih republikah. Prikaz 'predzgodovine' pa je pomemben tudi zaradi tega, ker so se pogledi in pa dejstva, ki so slovensko politiko napotili na prenoviteljstvo, začeli 'izgubljati' v neposrednih osamosvojitvenih dogajanjih in dejanjih, še bolj pa v t.i. desetdnevni vojni, ki je sledila razglasitvi samostojne slovenske države. Slovenska osamosvojitve oziroma celoten potek osamosvajanja se namreč mnogokrat predstavlja le kot vojaški spopad med enotami slovenske Teritorialne obrambe in milice ter JLA na drugi strani, pri čemer je bil ta spopad predvsem posledica dejanja (celotnega procesa) osamosvojitve. Mnogokrat se namreč vzrok in posledica zamenjujeta, kar pa ima dvojno posledico: za 'domače' potrebe je vojaška dimenzija osamosvajanja sredstvo 'junačenja', za mednarodne razmere, predvsem za tiste, ki želijo prikazati slovensko osamosvojitve kot enostransko, secesijsko dejanje, pa dokaz, da je Slovenija nasilno, z vojaškimi dejanji izsilila osamosvojitve. Pa ni bilo tako, kajti slovenska osamosvojitvena politika je bila domala do dneva D oziroma do spomladi 1991 vezana v veliki meri na jugoslovansko izbiro, seveda z nujnimi spremembami, nikakor pa ni želela ali celo izzivala vojaškega spopada. Ta ji je bil vsiljen in je v resnici šlo za obrambo razglašene samostojnosti. Vojaško dogajanje v Sloveniji, ki je po razglasitvi osamosvojitve Republike Slovenije preraslo tudi v prave oborožene spopade med Teritorialno obrambo in milico ter JLA, je bilo posledica in ne vzrok osamosvojitve.

Osamosvojitvena 'zgodba' se začne s poglavjem o Sloveniji, Slovencih v jugoslovanski državi. Najprej predstavi položaj Slovenije v federativni jugoslovanski državi od konca druge svetovne vojne, ko je bil federalizem v resnici navidezen, deklarativen, v resnici pa je prevladoval centralizem, ki so ga opravičevali z gospodarskimi razlogi. Prikazane so bistvene točke v pogledih na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji oziroma na položaj in vlogo republik jugoslovanske federacije v odnosu do centra - do federacije od leta 1945 oziroma od konca petdesetih let do ustave 1974 in nato slovenske politike v prvi polovici osemdesetih letih. To je bil čas, ko je veljalo geslo "po Titu Tito" in je šlo v resnici za utvaro, da se s Titovo smrtjo ne bo v jugoslovanski državi nič spremenilo - v resnici pa se je jugoslovansko tkivo začelo trgati. K temu so prispevale spremembe v vodstvih republiških partij v začetku druge polovice osemdesetih let; v Sloveniji je partijo prevzela ekipa mlajših, reformistično usmerjenih politikov, na čelu z Milanom Kučanom, v Srbiji, kjer so bili najbolj gorki ustroju jugoslovanske federacije, pa je oblast dobil Slobodan Milošević. Klasična vloga partije se je začela v Sloveniji spreminjati in centr po-

litična moči se je vedno bolj premikala v državne organe, v skupščino in izvršni svet. V Srbiji pa se je vloga partije in njenega predsednika krepila tudi na račun državnih institucij. Repe predstavi bistvo slovensko srbskega razhajanja, ki se je pokazalo, da si je bilo predstavljano kot slovensko nasprotovanje zveznim reformam, že leta 1983. Proti t.i. skupnim programskim jedrom v enotnem jugoslovanskem šolskem programu, ki so imela kal unitarizma, so takrat nastopili predvsem slovenski literati (Janez Menart, Ciril Zlobec) in njim je zaradi njihovega angažiranja sicer obotavljajoče pritegnila tudi slovenska politika. V tem času so se začeli tudi napadi unitaristično usmerjenih novinarjev na Slovenijo in njene politike, kar je ob koncu osemdesetih let dobilo že značaj prave propagandne vojne, v kateri zlasti srbska stran ni varčevala z 'municijo', to je z obtoževanjem Slovenije, Slovencev in slovenskih politikov z zelo prostaškimi besedami. Za Slovenijo, tako za uradno politiko kot tudi za porajajočo se opozicijo, ki je sicer na 'razrednem' in 'idejnem' področju bila do slovenske uradne politike, partijske in državne, kritična in odkrito nasprotna in se je prav zaradi tovrstnih 'idejnih' sorodnosti z nacionalističnimi srbskimi krogi z njimi srečevala (sestajali so se v ljubljanskem gostišču Mrak), pa je bilo sporno sporočilo nacionalističnih srbskih krogov, izraženo v Memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti. Dokument, ki je izražal prepričanje o neenakopravnem, ponižujočem položaju srbskega naroda v jugoslovanski državi, je po prihodu Miloševića na oblast postal bistveni del njegovega političnega programa. Težnjam, izraženim v Memorandumu, so začeli zaradi odkritega nacionalizma nasprotovati tudi slovenski intelektualci, ki se sicer niso strinjali s slovensko politiko, natančneje politiki. V bistvu je Memorandum SANU združil slovensko oblast in njeno opozicijo, čeprav so se pred tem še krepko razšli prav okoli vprašanja slovenskega nacionalnega programa in vprašanj bodečega položaja in vloge slovenskega naroda in slovenske države v jugoslovanski skupnosti.

Repe predstavi vse dileme glede različnih konceptov jugoslovanske federacije, pri čemer so bili v Srbiji za "čvrsto federacijo", seveda z vodilno vlogo Srbije v njej, slovenska politika pa se je ogrevala za t.i. "asimetrično federacijo" in tudi za konfederacijo. Tako je, resda neposredno preden je zaradi volitev končal svoj mandat, slovenski Izvršni svet, predsednik je bil Dušan Šinigoj, pripravil konfederalni načrt. Ko je Repe že nekajkrat pred zapisom v pričujoči knjigi to omenil in predstavil, je bil 'poklican na odgovornost', češ da to ni bilo res. Dejstvo, da je že slovenska socialistična oblast razmišljala in načrtovala konfederativnost namreč ni preveč po godu osamovojiteljem iz vrst Demosa. Po volitvah aprila 1990 in prevzemu oblasti s strani Demosa je namreč v njegovi politiki tudi prevladala konfederalna izbira. O konfederaciji so se slovenski politiki pogovarjali tudi s hrvaškimi in pripravili so skupni predlog za konfederacijo z namenom pokazati, da Slovenija in Hrvaška ne želita enostranske odcepitve. Ko je slovensko predsedstvo v razširjeni sestavi (tudi predsednik 'vlade' Peterle in predsednik skupščine Bučar) konec avgusta 1990 razpravljalo o konfederalni pogodbi, so se jim odprla vprašanja slovenskih meja in nespremenljivosti le-teh, vprašanje uskladitve slovenskih in hrvaških pogledov na konfederacijo in ali je konfederacija sploh realna izbira. Da je treba čim prej iz Jugoslavije pa so spoznali v slovenski oblasti, ta je bila jeseni 1990 že v rokah Demosa, potem ko so se o možnosti t.i. tretje Jugoslavije konec oktobra 1990 pogovarjali s srbsko opozicijo, ki pa je imela

domala enake poglede kot Milošević. Morda je prav to spoznanje pripeljalo do sklepa o nujnosti čimprejšnjega plebiscita o samostojnosti Slovenije, čeprav so Demosovi poslanci v skupščini nekaj tednov pred tem možnost plebiscitarnega odločanja, ki ga je predlagala opozicijska Socialistična stranka Slovenije, zavrnil. Po slovenskem plebiscitu se je slovensko vodstvo sestalo z vodstvi vseh republik, pri čemer je sestanek s srbskim dvignil največ prahu. Takrat in tudi kasneje je bilo različno razumljeno in interpretirano, namreč da je bila na njem sklenjena koalicija proti Hrvaški. Po tem sestanku je bilo jasno, da konfederalna opcija ni realna in da je treba na plebiscitu izglasovano osamosvojitve pospešiti. Spomladi so sicer imeli predsedniki predsedstev jugoslovanskih republik še srečanja in pogovore o možnostih (pre)ureditve Jugoslavije, a so bili brezplodni. Slovenija se je pripravljala na razglasitev samostojnosti in to javno s sklepi, sprejetimi v skupščini, npr. resolucijo o sporazumni razdružitvi, kot tudi prikrito. Pri tej fazi osamosvajanja je bilo eno od vprašanj vprašanje 'siamskega dvojčka' s Hrvaško, pri čemer je Janez Drnovšek, član predsedstva SFRJ, ki se je v slovenskem vodstvu najbolj zavzemal za neposredna pogajanja s federacijo, menil, da slovenske osamosvojitve ne želi najbolj prav Hrvaška.

V drugem poglavju je Repe obravnaval raven politike, to je raven politične oblasti, odnos med 'partijo' in drugimi, nastajajočimi političnimi subjekti - alternativo in nato opozicijo. Na začetku poglavja je predstavil obdobje, ko je bila opozicija pod nadzorom, pri čemer je bil ta v Sloveniji vseeno bolj 'mehak' kot v drugih republikah in so se pretirani uporabi jugoslovanske represivne zakonodaje izogibali. Tako se slovenska oblast kljub pozivom in celo zahtevam iz Beograda ni zatekla k sodnemu preganjanju avtorjev prispevkov za slovenski nacionalni program objavljenih v 57. številki Nove revije. Kot opozicijo predstavi tudi katoliško cerkev, ki pa je bila hkrati tudi partner oblasti (državi). Najbolj pa se je opozicija partiji izoblikovala med intelektualci, med pisatelji, v njihovem stanovskem društvu in med sodelavci Nove revije. Prav zaradi njihovih pogledov in delovanja je namreč nacionalno vprašanje, ki ga je slovenska partija do srede osemdesetih let pometala pod preprogo - njegovo odpiranje je CK ZKS ocenjeval kot "nacionalno hipohondrijo" - postalo javno. Na osnovi arhivskega gradiva namreč zremo, kakšna je bila reakcija v vodstvu ZKS na dejavnost alternative glede nacionalnih zahtev. Po več množično obiskanih javnih tribunah, ki jih je organiziralo Društvo slovenskih pisateljev v Cankarjevem domu v Ljubljani, je Nova revija februarja 1987 kot jedro pogledov in zahtev alternative in opozicije predstavila filozofske in sociološke poglede na položaj slovenskega naroda v jugoslovanski skupnosti in njegovi bodočnosti, kar je vzbudilo reakcijo predvsem med političnimi forumi drugod po Jugoslaviji pa tudi v Sloveniji. Reševanje slovenske nacionalne problematike in oblikovanje slovenskega nacionalnega programa je tako postalo domena opozicije, ki se je tudi 'razredno' in ideološko povsem razlikovala od oblasti in ji je bila odkrito nasprotna. Vprašanje pa je, ali so prispevki za nacionalni program objavljeni v 57. številki Nove revije nastali kot 'odgovor' na srbsko predstavitev njihovih nacionalnih zahtev, izraženih v Memorandumu srbske akademije znanosti in umetnosti. Repe ocenjuje, da je po objavi 57. številke Nove revije in ko je Društvo slovenskih pisateljev začelo pripravljati svojo različico ustave, postalo to organizirana politična opozicija, in čeprav je zastopala 'meščanske' poglede, je za oblast postajala vse bolj pomembna. Ker je opozicija

izoblikovala in izražala poglede na nacionalno vprašanje, ki jih v partiji niso mogli, a so se z njimi vsaj 'po tihem' strinjali, je zaradi tega morala slovenska partija oblikovati tudi svoje poglede na vlogo, položaj in perspektive slovenskega naroda v jugoslovanski državi, kakršna je bila v drugi polovici osemdesetih let. Takrat se je pod vplivom Miloševićevih 'mitingašev' in njihovih 'ultrasrbskih' zahtev začela sesuvati. Za oblikovanje opozicije, pa tudi za nov partijski pogled na bodočnost, je bilo odločilno leto 1988. Na eni strani se je ZKS odločila za prenoviteljstvo, na drugi pa je prišlo zaradi aretacije in sodnega procesa pred vojaškim sodiščem (v srbohrvaškem jeziku, kar se ni zdelo prav niti Miloševiću) proti t.i. četverici (Janša, Borštner, Tasić, Zavrl) do homogenizacije slovenskega političnega prostora. Center homogenizacije je postal Odbor za varstvo človekovih pravic, ki je postal po oceni, izraženi na seji predsedstva CK ZKS konec septembra 1988, "vzporedna politična struktura" in se "pojavlja kot partner državnih organov". Že spomladi 1988 pa je Milan Kučan ocenil, da je nastopilo obdobje boja za politično oblast. V letu 1989 pa so začele nastajati različne politične zveze, kajti zakonodajna strank ni omogočala. Prva zveza - Slovenska kmečka zveza, bila je bolj stanovska organizacija - je nastala sicer že maja 1988, prva prava politična zveza-stranka pa je bila Slovenska demokratična zveza. Tej so sledile še druge. Oblast in opozicija sta se 'srečali' najprej na protestnem zborovanju proti nasilju srbskih oblasti nad stavkajočimi rudarji na Kosovem v Cankarjevem domu konec februarja 1989. Kot posledica zaradi reakcij na to zborovanje združene slovenske politike, predvsem v Srbiji, kjer so naslednji dan pred zvezno skupščino imeli veliki 'miting', na katerem je Milošević obljubil uvedbo izrednih razmer na Kosovem, so se od začetka marca v organizaciji SZDL kot "marele", pod katero naj bi se združevale vse politične organizacije, začele sestajati oblastne, t.i. družbenopolitične organizacije (ZKS, SZDL, ZZB, ZSS) z alternativnimi oziroma opozicijskimi političnimi zvezami in skupinami. Vodstvo SZDL, pa tudi Kučan, so se zavzemali za nestranski pluralizem, dejansko za nestransko strankarstvo. Rezultat srečevanja oblasti in alternativno-opozicijskih političnih skupin na t.i. Smoletovi koordinaciji sta bili dva kratka nacionalna programa, Majniška deklaracija kot izraz opozicije, ki je že izražala zahtevo po samostojni, suvereni slovenski državi, in Temeljna listina, v kateri so predlagatelji (ZKS, SZDL) še omogočali jugoslovansko izbiro. Repe predstavi na kratko tudi t.i. okroglo mizo, dogovarjanje o slovenskih ustavnih spremembah in uzakonitvi strankarstva ter večstranskih volitvah jeseni 1989, ki pa je bila zaradi prepirljivosti obeh strani, oblastne in opozicijske, neuspešna. Posledica tega je bil nastanek koalicije opozicijskih strank - Demokratične opozicije Slovenije - Demosa. Od spomladi 1988 pa je spremembe začela doživljati tudi Zveza komunistov, ki se je začela 'prenavljati' in se postopoma odrekati svojemu idejnemu in oblastnemu monopolu, kar so imenovali "sestop z oblasti". Čeprav so sprva zavračali strankarstvo in se ogrevali za nestranski politični pluralizem, so tudi zaradi vplivov od 'zunaj' sredi leta 1989 vsaj v najožjem vodstvu ZKS spoznali, da se mora ZKS spremeniti v moderno politično stranko. To se je delno zgodilo že na kongresu 1989, kjer je ZKS predstavila svoj politični program, ki je opuščal mnoge dotedanje poglede, zlasti razredne, pa tudi nacionalne, predvsem pa potem, ko so delegati ZKS zapustili 14. izredni kongres ZKJ in postali s tem samoslovenska stranka.

Poglavje o oblasti in opoziciji se konča s tem, da opozicija postane oblast, potem

ko je uspelo koaliciji Demos dobiti na volitvah aprila 1990 večino poslancev v skupščini Republike Slovenije in ko so sestavili 'vlado'. Kot enega glavnih razlogov, da je Demos zmagal na volitvah, je Repe navedel razcepljenost na levici, samostojen nastop dotedanjih oblastnih političnih organizacij, ki so si med seboj konkurirale.

V tretjem poglavju posega avtor na gospodarsko raven slovenskega osamosvajanja in predstavi gospodarski razpad jugoslovanske države. Navede vzroke: ne-uspešen gospodarski sistem, velike razlike v razvitosti posameznih republik in predelov Jugoslavije, njihovi različni politični in ekonomski interesi. Od ustave 1974 dalje in Zakona o združenem delu (1976), ki sta uzakonila t.i. dogovorno ekonomijo in pa tudi nacionalna, republiška gospodarstva, je bila kot povezovalni element med jugoslovanskimi republikami predvsem trgovina in ko se je ta pod vplivom politike porušila (izbruh 'trgovinske' vojne med Srbijo in Slovenijo, embargo za slovensko blago v Srbiji), je bila jugoslovanska država tudi na gospodarskem področju mrtva. Zaradi srbske reakcije na zborovanje v Cankarjevem domu februarja 1989, ko so razglasili bojkot slovenskega blaga v Srbiji in Črni gori, jugoslovanski trg ni deloval več kot celota.

Po koncu Jugoslavije na ekonomskem področju, po mnenju ekonomista Jožeta Mencingerja, naj bi ta bil jeseni 1990, ko je Slovenija nehala plačevati v zvezni proračun in ko so začeli razmišljati tudi o možnosti denarne osamosvojitve (dogovarjali so se o tiskanju slovenskega denarja), pa je na gospodarskem področju največji kamen spotike in medsebojnih konfliktov v Demosovi vladi povzročalo vprašanje privatizacije in reprivatizacije, to je 'demontaže' socialističnega samoupravnega sistema temelječega na družbeni lastnini, oziroma, kako na gospodarskem področju uvesti pluralizem lastnine s prevlado zasebne. Različni pogledi na to problematiko so tudi ogrozili obstoj Demosa. Podpredsednik slovenske vlade Mencinger, ki je imel na skrbi gospodarsko problematiko, je način privatizacije zastavil precej socialno, da bi breme tranzicije nosili premožnejši, s čimer pa se mnogi v Demosu niso strinjali. Predsednik vlade Peterle se je naslonil na ameriškega ekonomista Jeffreya Sachsa in 'svetovalce' iz vrst slovenske politične emigracije. Ti so se s privatizacijo ukvarjali sprva celo brez vednosti gospodarskega dela slovenske vlade, kar je povzročilo Mencingerjev izstop iz vlade. Pri privatizaciji je bilo poleg prenosa lastnine iz 'imaginarne' družbene v roke 'stvarnih' lastnikov še bolj pomembno vprašanje vodenja gospodarskih subjektov, to je zamenjave vodilnih v podjetjih, t. i. rdečih direktorjev z Demosovimi kadri.

Prav na gospodarskem področju, v carinah kot bistvenem delu financiranja jugoslovanske federacije, pa je zvezna oblast, predsednik Zveznega izvršnega sveta Marković, tudi našel razlog za vojaško posredovanje proti osamosvojeni Sloveniji. Zvezna vlada je namreč želela s pomočjo vojske zasesti mejne prehode iz Slovenije v sosednje države in zagotoviti vplačevanje carin v zvezno blagajno. Vprašanje carin je prišlo prav tudi JLA, da je lahko končno, kajti vojaški vrh so že dolgo srbeli prsti, proti Sloveniji intervenirala.

V četrtem poglavju o ustavni osamosvojitvi predstavi Repe način osamosvajanja, pri čemer mu je vodilo misel, da je bila osamosvojitve izvedena s pomočjo prava. Ustava je bila dejansko sredstvo osamosvajanja. Nasploh je prav vprašanje ustave bilo tisto, ki je povzročilo krizo in razpad Jugoslavije. Vsa krizna vprašanja, ki so posledično pripeljala do razpada jugoslovanske federativne države, so bila namreč povezana z ustavo, zvezno ali republiškimi, npr. srbsko. Politična kriza se je v veliki

meri pokazala zaradi in ob spreminjanju zvezne ustave iz leta 1974 od leta 1987 dalje. Zaradi ustavnih sprememb in dopolnil se je slovenski politični prostor namreč razcepil na t.i. ustavobranitelje, ki so bili napadani tako iz jugoslovanskega, predvsem srbskega prostora, kot tudi od domače opozicije. Ta je v predlaganih ustavnih spremembah prva zaznala centralistične težnje. V Sloveniji pa se je zato prav okoli sprememb zvezne ustave začela združevati oziroma nastajati organizirana politična opozicija, kar je Peter Jambreč poimenoval "koalicija ustavnega loka". V Društvu slovenskih pisateljev je nastala ustavna komisija, ki se je lotila pisanja svoje inačice ustave, prav tako pa tudi v slovenskem sociološkem društvu. Še bolj pa so slovenski politični prostor, tako oblastni kot opozicijski, razgibale spremembe in dopolnitve k slovenski ustavi. Slovenski oblasti sta se ob tem odprli dve fronti; domača, v kateri jo je opozicija napadala z zahtevami po demokratizaciji, odpovedi partijskemu oblastnemu monopolu, strankarstvu in večstrankarskih volitvah, druga pa jugoslovanska. Zaradi amandmajev, ki so krepili možnost uveljaviti pravico do samoodločbe, saj so določali, da se lahko Slovenija po lastni volji združuje z drugimi državami in da je za uvedbo izrednih razmer, s katerimi sta ves čas grozila zvezno predsedstvo in vojaški vrh, potrebno soglasje slovenske skupščine, so zvezni organi, partijski in državni ter vojaški vrh zahtevali od slovenskih komunistov, da ustavnih amandmajev ne sprejmejo. Grozili so tudi z "drugimi ukrepi", to je z vojaškimi. V resnici pa je prav zato bilo sprejemanje slovenskih ustavnih amandmajev točka, ki je slovensko oblast emancipiralo v očeh slovenske javnosti in je bilo dokaz, da ji gre zaupati. Amandmaji k slovenski ustavi, sprejeti v resnično dramatičnih razmerah, so nato bili pravno, normativno izhodišče za slovensko osamosvojitvev.

Spomladi 1990, še pred osvojitvijo oblasti, je svojo ustavo pripravil tudi Demos; ta je temeljila na t.i. pisateljsko-sociološki ustavi. Po prevzemu oblasti so bili v Demosu prepričani, da bo nova slovenska ustava sprejeta še v letu 1990 in da bo z njo Slovenija dosegla osamosvojitvev. Sprejem ustave naj bi bil referendumski izraz za samostojno slovensko državo. V začetku julija 1990 je skupščina (zaradi Demosove večine), da bi pospešila normativno osamosvajanje, sprejela Deklaracijo o suverenosti, ki pa ni bila zavezujoč pravni dokument in jo je predsednik skupščine France Bučar označil za "izraz emocionalnosti". Bila je izraz različnega razumevanja ustavnega osamosvajanja, saj se po Bučarjevih besedah ni nihče spraševal po posledicah. V istem času je skupščina imenovala strokovno skupino za izdelavo osnutka ustave, ki pa je doživel v skupščini okoli sto dopolnil, tako da je postalo jasno, da do predvidenega datuma (23. 12. 1990) ustava ne bo narejena in sprejeta. To spoznanje je najbrž botrovalo ideji in predlogu Demosa o izvedbi plebiscita o samostojnosti Slovenije. Ta je pred tem podoben predlog opozicijskih socialistov zavrnil. V začetku novembra 1990 so namreč plebiscit predlagali prav nekateri pisci ustave (Jambreč, Jerovšek). Ideja plebiscita sprva ni naletela na odobravanje v Demosu, zanj ni bil navdušen niti predsednik vlade Peterle niti Demosova 'desnica'. Ko so - ob angažiranju Demosovega predsednika Jožeta Pučnika in predsednika predsedstva Republike Slovenije Kučana - idejo plebiscita sprejele vse parlamentarne stranke in osamosvojitvev ni bila več le Demosova stvar, se je zapletlo ob vprašanju merila uspešnosti plebiscita. Opozicijske stranke so menile, da mora za pozitiven rezultat plebiscita glasovati večina vseh volilnih upravičencev, v Demosu so želeli le večino udeleženih volilcev na plebiscitu. Po dolgotrajnih pogajanjih in mnogih 'hudih' besedah je bila v začetku decembra 1990 sprejeta inačica, ki jo je

zagovarjala opozicija, da je plebiscit uspešen, če zanj glasuje večina vseh volilnih upravičencev. Plebiscit je bil uspešen, za osamosvojitve se je 23. decembra 1990, na vprašanje "Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?" izreklo 88,5% volilnih upravičencev. Ustava pa je bila sprejeta šele leto dni kasneje, kot je bilo načrtovano in to potem, ko je bila osamosvojitve že izvedena in tudi obranjena.

Po obsegu je v Repetovi knjigi najdaljše peto poglavje o odnosu Slovenije, Slovencev do jugoslovanske vojske - Jugoslovanske ljudske armade. Nasploh je jugoslovansko vojaško vodstvo odigralo v razpadanju jugoslovanske države eno vodilnih vlog, ki pa jo je mogoče označiti za negativno, tako po dejanjih kot po rezultatu. Ni jim namreč uspelo ohraniti Jugoslavije, s svojimi vojaškimi in političnimi dejanji so celo povzročili njen hiter konec. Rezultat delovanja vojaškega vrha za ohranitev Jugoslavije, pri čemer so se sklicevali na v ustavi zapisano vlogo vojske, je bil namreč razpad Jugoslavije in to z mnogo prelite krvi, kar pa se je dogajalo v veliki meri že po osamosvojitvi Slovenije. V začetku krize, v času, ko si je oblast v Srbiji zagotovil Milošević, je v politično življenje jugoslovanske federacije vstopila tudi vojska, njen vrh z 'ministrom' za obrambo Brankom Mamulo na čelu. Vojaški vrh, ki se je zblížal s srbskim vodstvom, se je postavil v vlogo ustavobranitelja za vsako ceno, po mnenju Mamule tudi za "ceno vojaškega udara". Takrat sicer še ni bilo odkritega spora med Mamulo, ki je predstavljal vojsko in Slovenijo, čeprav so napetosti že tlele. Odkrit spor se je začel v prvi polovici leta 1988, po člankih v Mladini in Delu, ki sta Mamulo obtoževala mednarodnega trgovanja z orožjem. Na zahtevo vojaškega vrha je o tem razpravljalo tako predsedstvo države kot predsedstvo partije, kar je vojaški vrh razumel kot politično in pravno podlago za ukrepanje proti 'napadom' na JLA in to ne samo proti piscem člankov, ampak tudi proti slovenskim politikom. Marca 1988 so njihovi pogledi na protirevolucijo v Sloveniji in "specialno vojno" postali že takšni, da je vojaški vrh celo razmišljal o vojaškem posredovanju. V resnici je šlo za hojo po ostrini noža; na vojaškem svetu so napovedali posege vojaških sodnih organov, na seji predsedstva CK ZKJ pa so zahtevali aretacije. V očeh armadnega in tudi zveznega državnega vrha je Slovenija postala "drugo Kosovo", kar naj bi jim dajalo pravico uvedbe izrednih razmer in posredovanja. Dogajanja v zvezi z 'blodnjami' vojaškega vrha o protirevoluciji v Sloveniji, katero je treba zatreti tudi z vojaškimi silami, je Repe natančno prikazal in predstavil resnično srhljivo zgodbo, katere razsežnosti in usodnosti se (nas) tedaj večina sploh ni zavedala, kajti javne informacije so bile kljub vsemu dokaj omejene. Sedaj pa je celotna 'zgodba' zelenega, načrtovanega in neizvedenega vojaškega udara pred nami. Prav tako je jasno ravnanje slovenskih oblasti, zlasti slovenskega partijskega vodstva, ki je bilo tudi v primeru 'napadov' na JLA na eni in aretacije ter sodnega procesa proti 'četverici' na drugi strani med kladivom in nakovalom.

Željo oziroma načrt državnega udara je imel spomladi 1990 tudi Mamulin naslednik Veljko Kadrijević, ki je ocenjeval, da je Jugoslavija pred državljansko vojno. Še bolj se je zvezal s srbskim političnim vrhom in je za svoje 'ideje' iskal ustavno podporo pri Borisavu Joviću, predsedniku predsedstva SFRJ. Najprej je želel doseči razorožitev Teritorialne obrambe. Sredi maja so začeli izvajati ukaz, ki ga je izdal načelnik generalštaba, o prenosu orožja TO v Sloveniji in na Hrvaškem. Slovensko predsedstvo je, sicer z zamudo, reagiralo, vendar je bilo iz večine skla-

dišč orožje TO odpeljano. Odvzem orožja TO je povzročil konfliktno situacijo med slovenskimi politikami, zlasti med Kučanom in slovenskim 'obrambnim ministrom' Janšo. Oktobra 1990, potem ko je predsedstvo RS razrešilo poveljnika slovenske TO Hočevarja, za kar je bilo treba sprejeti nov ustavni amandma, s katerim je bila pristojnost nad TO prenesena na republiško predsedstvo, je vojska zasedla štab TO v Ljubljani. Šlo je v resnici za protipravno dejanje vojske.

Vojaški vrh in predsednik predsedstva SFRJ Jović so za 'ohranitev' Jugoslavije z vsemi sredstvi delovali skupaj; Jović je želel s pomočjo vojske 'zlomiti' Slovenijo in Hrvaško in je zato zahteval, da vojska poveča svojo prisotnost v obeh republikah (v obeh so bile že izvedene večstrankarske volitve) in to v tolikšni meri, kolikor ti dve republikii zmanjšujeta svojo prisotnost v federaciji. V začetku leta 1991 pa je vojska sklenila ukrepati proti "paravojaškim" enotam, za kar so šteli tudi slovensko TO. Konec januarja 1991 je bila v vojski uvedena popolna bojna pripravljenost in bila je resna nevarnost vojaškega posredovanja JLA na Hrvaškem. O uvedbi vojaške uprave na Hrvaškem in v Sloveniji je razmišljal tudi Jović, vendar se kot predsednik jugoslovanskega predsedstva ni upal za to odločiti, čeprav je to od njega oziroma predsedstva zahteval vojaški vrh. Da bi omogočil 'legalizacijo' vojaškega prevzema oblasti, potem ko je to njegovo zahtevo zavrnilo Predsedstvo SFRJ, je 15. marca 1991 odstopil kot njegov predsednik in s tem kot poveljnik oboroženih sil. Želel je povzročiti stanje brezvladja, ki naj bi ga 'zapolnil' vojaški vrh, Vrhovna komanda (Kadijević, Adžić, ...). Ta 'manever' je podprl tudi Milošević, vendar se Kadijević za vojaški udar oziroma vojaški prevzem oblasti ni upal odločiti. Bil je vseeno preveč 'legitimist', zbal pa se je tudi reakcij po svetu, zlasti na Zahodu, kjer 'vojaškemu' reševanju političnih zadev niso bili preveč naklonjeni.

Ko Kadijević za 'legalizacijo' vojaške akcije ni našel možnosti v ustavnem vrhovnem komandantu jugoslovanskih oboroženih sil, jo je našel v zvezni vladi oziroma pri njenem predsedniku Markoviću. Ta je čutil 'poslanstvo' ohraniti Jugoslavijo in temu primerno se je obnašal tudi do Slovenije in njene napovedane osamosvojitve. Zaradi carin, ki jih Slovenija od začetka aprila 1991 ni več plačevala v zvezni proračun, je potekala dopisovalna carinska vojna med zvezno in slovensko vlado in na koncu je prav vprašanje plačevanja carin pomenilo Markoviću dobrodošel povod za vojaško posredovanje v Sloveniji dan po njeni osamosvojitvi. Na dan osamosvojitve Republike Slovenije je zvezna skupščina sprejela sklep, da zakoni slovenske skupščine glede osamosvojitve niso zakoniti in vladi ter drugim državnim organom, tudi JLA naročila, da preprečijo notranjo in zunanjo spremembo meja. Zvečer tistega dne je zvezna vlada sprejela sklep, da bo prevzela vse posle v zvezi z nadzorom državnih meja, nalogo pa uresničila v neposrednem sodelovanju z Zveznim sekretariatom za ljudsko obrambo oziroma enotami JLA. Ne glede na tak sklep pa je Kadijević izjavil, da bo JLA ne glede na odločitev vlade reagirala, ker je integriteta države in branjenje meja njena ustavna vloga. Za svoje posredovanje v Sloveniji je vojska tako našla oporo v vladi, ki pa ni imela neposrednih vojaško-obrambnih funkcij, kajti vrhovni komandant oboroženih sil SFRJ je bilo formalno državno predsedstvo. V resnici pa je vojska na neki način prevarala Markovića in zvezno vlado in poslala v akcijo enote iz kasarn v Sloveniji, čeprav naj bi bil vladni sklep, da se angažirajo le obmejne enote. Ko se je vojaška akcija začela - po načrtu naj bi 'pohod na meje' enot JLA (obramba mej od

znotraj navzven - !!!) trajal le 12 ur - ko naj bi slovenske prehode s sosednjimi državami prevzeli zvezni carinski organi, vojske ni nadzoroval več noben jugoslovanski državni organ. Na neki način se je vojska oziroma njen vrh osamosvojil. To se je pokazalo v času spopadov v Sloveniji, ko niti Kadrijević, še manj pa Adžić nista hotela poslušati jugoslovanskih politikov glede ustavitve spopadov in vrnitve vojske v vojašnice. Hotela sta, da bi z vojaško dejavnostjo povrnila JLA vojaški ugled, saj se njene enote niso preveč dobro izkazale v 'pohodu na meje' in v spopadih s slovensko TO in milico. Pohod vojske iz vojašnic proti mejam pa je slovensko predsedstvo 27. junija 1991 zjutraj ocenilo za "nasilno dejanje JLA in pozivkus trajne okupacije Slovenije" in se odločilo za oborožen odpor.

Oboroženi spopadi v Sloveniji med enotami slovenske TO in milice na eni ter JLA na drugi strani so dobili že takrat, pa tudi kasneje različno poimenovanje (o tem Repe na str. 316-317). Repe pa ugotavlja, da spopad v Sloveniji (in dejansko za Slovenijo) ni bila klasična vojna, kajti spopadali so se ljudje, ki so živeli v isti državi in ki so globoko v sebi intimno verjeli, da ne gre zares. Vendar je šlo vedno bolj čisto zares. O tem je sicer že mnogo napisanega, predvsem različnih spominov. Repe podaja natančen kronološki potek vojnega dogajanja, napadov letalstva JLA, premikov, spopadov, pogovorov politikov, pogajanj itd., tako da je slika celotne vojne jasno pred bralcem. Najbrž je to najboljši kronološki in tudi problemski prikaz vojaških akcij in spopadov v Sloveniji konec junija 1991. Vsekakor se je jugoslovanski vrh s potekom oboroženih spopadov v Sloveniji vedno bolj razkrival kot tisti, ki je ta spopad želel in ga začel. Kadrijević je grozil z "neselektivnimi napadi" na Slovenijo, torej s 'totalno' vojno, Adžić z radikalnim vojaškim posegom, čeprav si nista bila v vsem povsem enotna. Stipe Mesić, ki je v času slovensko-jugoslovanske vojne po diktatu iz Evropske skupnosti postal predsednik predsedstva, kajti pred tem ga srbski blok v predsedstvu ni želel potrditi, je menil da je Kadrijević Adžićev talec. Adžić je vztrajal na jugoslovanski usmeritvi, na ohranitvi jugoslovanske države v njenem polnem obsegu za vsako ceno, tudi s silo proti Sloveniji, medtem ko je Kadrijević bil sicer za kaznovanje Slovenije (zaradi 'ponižanja' enot JLA v spopadih), nato pa za njen odhod iz Jugoslavije. To je bila v resnici srbska, Miloševićeva inačica, da bi lahko uveljavil velikosrbski teritorialni scenarij na račun Hrvaške in BiH. V skladu s tem je bil očitno tudi sklep državnega predsedstva sprejet le deset dni po koncu vojaških spopadov v Sloveniji, da JLA v treh mesecih zapusti Slovenijo.

Vojna v Sloveniji-za Slovenijo pa je dobila tudi mednarodni vidik, saj so se v reševanje vojaškega in političnega spopada vključili politiki Evropske skupnosti. Mednarodne vidike slovenske osamosvojitve prikazuje Repe v šestem poglavju. Opozarja na nerazumevanje Zahoda glede dogajanja v Jugoslaviji konec osemdesetih let, pri čemer so imeli politiki in diplomati teh držav vedno pred očmi ohranitev celovitosti Jugoslavije. Po 'napadu' JLA na Slovenijo, katere osamosvojitve niso podpirali in priznali, pa se je diplomacija zahodnih držav iz evropske skupnosti zganila, ker so bili proti vojaškemu posredovanju. Za Evropo so bili vojaški spopadi v Sloveniji - videli so jih lahko na vseh TV - 'šok', saj je šlo za prve prave vojaške spopade v Evropi po drugi svetovni vojni. Reagirala je Evropska skupnost in poslala t.i. trojko, zunanje ministre treh držav članic ES, da bi dosegli premirje in zamrznitev ali kar preklic slovenske osamosvojitve. 'Trojka', zlasti nizozemski zunanji minister Hans van der Broek, je bila do Slovenije in njene osamosvojitve

zelo kritična; želeli so vrnitev na stanje pred 25. junijem 1991, pred razglasitvijo slovenske državne samostojnosti. V Evropski skupnosti je Slovenijo in njeno odločitev odkrito zagovarjala edino Nemčija. Evropska skupnost je botrovala koncu vojaškega spopadanja v Sloveniji. Organizirala je sestanek na Brionih (7. 7. 1991) vseh v vojno vpletenih strani, kjer so ponudili sporazum za končanje vojaških spopadov in tudi za postopno priznanje slovenske osamosvojitve po načelu 'vzemi ali pusti'. Manevrskega prostora pogajalske strani niso imele, predvsem so bili ob zid pritisnjeni slovenski pogajalci, ker so 'evropejci' gledali na slovensko osamosvojitve kot na enostransko dejanje. Z brionskim sporazumom so bile ustavljene vojaške akcije v Sloveniji, Slovenija pa je potek svojega osamosvajanja ustavila, 'zamrznila' za tri mesece. Nadaljnje mednarodno posredovanje v Jugoslaviji se je Slovenije dotikalo vedno bolj posredno, kajti žarišče krize v nekdanji Jugoslaviji je postajala vse bolj Hrvaška. Konec avgusta 1991 je Evropska skupnost pripravila Deklaracijo o Jugoslaviji, v začetku septembra se je začela Haaška konferenca o Jugoslaviji, na kateri je Slovenija sicer sodelovala, vendar ne preveč aktivno. V tem času pa je Jugoslavija popolnoma razpadla in to v 'ognju in krvi'. Konec leta 1991, potem ko je Slovenija po koncu moratorija, sklenjenega na Brionih oktobra 1991, nadaljevala osamosvojitvene dejavnosti, uvedla je lasten denar ipd., je postalo bistveno vprašanje mednarodnega priznanja Slovenije s strani držav Evropske skupnosti. Za priznanje je bila v resnici le Nemčija, medtem ko so druge države, pa tudi ZDA in OZN bile do priznanja zadržane. Nemčija je Slovenijo priznala 23. decembra 1991 neodvisno od drugih držav ES, te pa 15. januarja 1992.

V zadnjem razdelku poglavja o mednarodnih vidikih slovenske osamosvojitve predstavi Repe še odnose pomembnejših držav do slovenske osamosvojitve, pri čemer se razkrijejo 'zgodbe', katere države so priznanju nasprotovale in zakaj. Zanimivo, da je najbolj 'trda' do slovenske osamosvojitve in njenega mednarodnega priznanja bila Nizozemska in njeni politiki so se celo zavzemali za podaljšanje trimesečnega brionskega moratorija. Zelo dolgo so bile slovenski osamosvojitvi in mednarodnemu priznanju samostojne Slovenije nenaklonjene ZDA; potem ko so jo 17. aprila 1992 priznale, je sledil še sprejem Republike Slovenije v OZN kot 176. polnopravne članice 22. maja 1992.

Knjiga o razpadu Jugoslavije in slovenskem osamosvajanju je v napeto branje in čeprav je pisana kot znanstveno delo z upoštevanjem zgodovinarske metode in navajanjem opomb pod črto, se bere na dušek. Knjiga je namreč napisana berljivo tudi za bralca, ki ga zanima predvsem 'zgodba' in manj opombe. Te pa bolj zahtevnemu in vedoželjnemu bralcu nudijo dober vpogled v delovanje različnih državnih in političnih organov. Repetov stil pisanja je stvaren, zgodovinarski, temelječ na dejstvih in zato 'umirjen', brez poudarjenega 'patriotizma'. Ker njegovo delo temelji na znanstvenem pristopu in na virih, je visoko presegel raven osamosvojitvene mitologije. Podal je zgodovinsko realno podobo razpada Jugoslavije in slovenske osamosvojitve. Gre vsekakor za resno zgodovinopisno delo, ki je velik dosežek tako avtorja kot tudi slovenskega zgodovinopisja. Na ta način je 'postavil' temu dogajanju pravi spomenik. Delo je namenjeno tako sodobnikom dogajanja ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let v Sloveniji kot tudi tistim, ki bodo dogajanja in proces razpadanja Jugoslavije spoznali iz knjig. Avtorju veljajo lahko zato le pohvale, čeprav se je prikradla v tako obsežno delo tudi kakšna manjša netočnost, ki pa za celovitost predstavitev

zgodbe - zgodovine procesa slovenskega osamosvajanja ni odločilna. S tem temeljitim in temeljnim delom o slovenski osamosvojitvi je slovenskemu zgodovinopisju postavil 'merilo', kakšna naj bo predstavitev zgodovinskega dogajanja, ki smo ga doživljali, vendar marsičesa nismo takrat vedeli ali pa smo pozabili.

Zdenko Čepič

Slovenska osamosvojitve 1991 : pričevanja in analize : simpozij, Brežice, 21. in 22. junij 2001: zbornik. Ur. Jurij Perovšek ... et al. Ljubljana : Državni zbor Republike Slovenije : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002, 389 strani (Knjižna zbirka Državnega zbora Republike Slovenije)

Deseti obletnici slovenske osamosvojitve je bilo namenjenih nekaj strokovnih obeležitev. Arhiv Republike Slovenije je pripravil razstavo *Od sanj do resničnosti, Razvoj slovenske državnosti*, kjer so bili zbrani vsi pomembni pisni dokumenti od ustoličevanja koroških vojvod dalje. Ob razstavi (odprta je bila 24. maja) je izšel tudi katalog s pregledom razvoja in oblikovanja naroda vse do samostojne države leta 1991. Sledila sta dva simpozija, eden v Brežicah 21. in 22. junija 2001, drugi pa je bil v Kopru 25. in 26. oktobra 2001. Povsod so s prispevki sodelovali tudi slovenski zgodovinarji.

Zamisel o tem, da po desetih letih v Brežicah sedejo skupaj za mizo zgodovinarji in najpomembnejši akterji prelomnega obdobja se je porodila pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije, izpeljal pa jo je pripravljalni odbor, kjer so sodelovali poleg društva še Posavski muzej Brežice, Center za vojaškogodovinsko dejavnost Slovenske vojske, Zveza veteranov vojne za Slovenijo, Združenja Sever, Zveza veteranov vojne za Slovenijo - Pokrajinski odbor za Posavje in Združenja Sever za Posavje.

Ideja Slovencev o lastni državi je dozorevala stoletja. Od revolucije 1848 dalje je bila že v zavesti slovenskih politikov in vključena v programe političnih strank na Slovenskem. Splet izrednih okoliščin je ob koncu osemdesetih let pripeljal do tega, da smo Slovenci dobili svojo državo. V uvodnem referatu Janeza Cvirna sledimo stopnjam, ki so od leta 1848 pripeljale Slovence do lastne državne tvorbe. Prizadevanja okoli programa Zedinjene Slovenije, ki se je oblikoval v revolucionarnem letu 1848, so kot rdeča nit tekla do leta 1991. Veliko podpore je program Zedinjene Slovenije dobil v obdobju taborskega gibanja 1868-1871. Po razpadu Avstro-Ogrske so bili Slovenci razdeljeni med štiri države, Italijo, Avstrijo, Madžarsko in Kraljevino SHS. Cvirn ugotavlja, da je bil položaj Slovencev sicer ugodnejši v Kraljevini SHS kot na primer v Avstro-Ogrski, ni pa bilo rešeno nacionalno vprašanje, saj ni bila zagotovljena narodna enakopravnost. V obdobju med obema vojnama je mogoče slediti dvema različnima stališčema glede narodnih programov, enega so zastopali liberalci, drugega pa Slovenska ljudska stranka. Ideja o samostojni slovenski državi se je tudi od začetka do konca druge svetovne vojne pojavljala pri različnih strankah in skupinah. Po končani vojni so se Sloveniji

priključili Primorska, Goriška in deli Notranjske, kar je pomenilo velik korak k programu Zedinjene Slovenije. Partijsko načelo "demokratskega centralizma" se je takoj po letu 1945 vse bolj prenašalo na federacijo. Postopna liberalizacija pa je le omogočila proces demokratizacije, kar je privedlo do večstrankarskih volitev leta 1990.

Zgodovino odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim vodstvom je analiziral Božo Repe. Prikazal je vrsto konfliktov, ki so se pojavljali že med drugo vojno in še izraziteje po njej. Do začetka osemdesetih let je predstavil tri velike politično gospodarske spore med Slovenijo in federacijo. Osnovni nesporazum med Slovenijo in federacijo okoli vprašanja ali zveza samostojnih držav ali unificirana država se je v osemdesetih letih še stopnjeval. Kulturne in gospodarske razlike so se večale, vse to je pripeljalo do razpada Jugoslavije. Po spoznanju, da predlog o konfederaciji ne bo prodril, je slovenska skupščina 20. februarja 1991 sprejela resolucijo o sporazumni razdružitvi.

Jože Prinčič je obdelal gospodarske vidike osamosvajanja Slovenije v letih 1986 do 1991. Po njegovem mnenju je gospodarska kriza, ki je nastopila v Jugoslaviji na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, predstavljala enega poglavitnih vzrokov za razpad jugoslovanske države. Probleme in krizo jugoslovanskega gospodarstva je izredno jasno razložil in svoja dognanja podkrepil z mnogimi primeri. Vzroke za takšno stanje je najprej poiskal pri vladajoči politiki, kot odločilno dejanje za Slovenijo pa je navedel gospodarsko osamosvajanje Slovenije, ki ga je razmejil na tri obdobja: od maja do decembra 1990, od decembra 1990 do 26. junija 1991 in od 26. junija do konca leta 1991. Mednarodno priznanje Slovenije je zaključilo prizadevanja slovenske politike tudi na področju graditve gospodarske samostojnosti.

Tine Hribar v zborniku podaja filozofska izhodišča slovenske osamosvojitve in jih deli na tri skupine: vprašanje odnosa Slovencev do samih sebe, odnosa do Jugoslavije in odnosa Slovencev do Evrope.

Rudi Šeligo je opisal delež kulturnikov pri slovenski osamosvojitvi. Kot tedanji predsednik Društva slovenskih pisateljev je osvetlil vlogo te skupnosti, ki se je v obravnavanem obdobju v celoti posvetila političnemu delovanju.

Krajši zapis o začetkih Neodvisnih sindikatov od 1987 dalje in o stavki v Lito-stroju, 9. decembra 1987 je prispeval France Tomšič, prvi predsednik Socialdemokratske zveze Slovenije, ki je imela ustanovni kongres 16. februarja 1989.

Sledijo obširna "pričevanja" Jožeta Pučnika o političnih pripravah na osamosvojitve, ki se jih je avtor lotil na svoj način. Korenin slovenske osamosvojitve ni iskal v "davni preteklosti" niti v "polpretekli zgodovini". Postavil si je dvoje meril, prvo je "javno izražena namera in program za osamosvojitve" in drugo so konkretni ukrepi, ki so se izvajali za uresničevanje prej navedene namere. Prva javno opredeljena zahteva po samostojni državi je bila po Pučnikovem mnenju 57. številka Nove revije iz februarja 1987. Izredno kritičen je do Zveze komunistov in njenih vodilnih članov, do mladinske organizacije in SZDL. Izpostavil je pomen Demosa (Demokratske opozicije Slovenije), pogajanja in težave, ki so spremljale njegovo ustanovitev in oblikovanje programa kakor tudi njegovo vlogo pri osamosvajanju.

France Bučar je bil v času osamosvajanja eden najpomembnejših sodelavcev pri postavljanju pravne podlage države Slovenije. Zavedal se je, tako kot sodelavci, da je treba oditi iz Jugoslavije po "pravni poti", saj je Zahod budno spremljal vsa

dogajanja. Plebiscitu 23. decembra 1990 je sledilo šestmesečno obdobje, ko je bilo treba izpeljati pravne, organizacijske in tehnične priprave, katerim je lahko sledila razglasitev samostojnosti in konec leta 1991 sprejetje ustave.

Lojze Peterle je podal svoje poglede na obravnavano obdobje, izpostavil pa je še odnose z Beogradom in mednarodni okvir pri procesu osamosvajanja Slovenije. Mednarodno priznanje pa je v krajšem zapisu obravnaval tudi Dimitrij Rupel.

O vlogi Slovenske socialistične stranke in deležu socialistov v letu 1990 je v zborniku pisal Borut Šuklje.

Vojaške problematike se je lotilo več avtorjev. Janez Janša, v času osamosvajanja sekretar za ljudsko obrambo oziroma minister za obrambo Republike Slovenije, je orisal vojaške priprave na slovensko osamosvojitvev. Predstavil je strategijo graditve slovenskega obrambnega sistema, težave, na katere so naleteli pri organizaciji in pa usklajeno delovanje vseh delov sistema vojske v obdobju dramatičnih sprememb junija in julija 1991.

Analizo vojaško političnih dogajanj v jugoslovanski krizi pri osamosvojitvi Slovenije je odlično opravil zgodovinar Damijan Guštin, saj je v obširni razpravi iz različnih zornih kotov razlagal dogajanja na vojaškem področju. Prav tako je treba opozoriti na razpravo Ljubice Jelušič, Jugoslovanska ljudska armada leta 1991 v Sloveniji - začetek konca ene največjih evropskih vojsk po koncu hladne vojne. Preučila je predvsem socialne in politične sposobnosti jugoslovanske vojske, s katerimi je vstopila v oboroženi spopad v Sloveniji. Prispevek zaključí z mislijo, da se je jugoslovanska ljudska armada v boju za svoje preživetje "zoperstavila glavnemu viru svoje legitimnosti, ljudskosti, in propadla; s svojo agonijo ob koncu pa je pripomogla k popolnemu razpadu države, za katere obrambo je bila namenjena."

Naslednji strokovnjak za vojaška vprašanja Karlo Nanut je vojno v Sloveniji označil za nenavadno, saj naj ne bi potekala po "predvidljivih shemah." Značilnosti osamosvojitvene vojne v Sloveniji so bile posebne notranje strukture ter dinamični procesi, ki jih je Nanut razložil in utemeljil. Janez J. Švajncer pa je v prispevku opozoril na vprašanja, na katera bo treba po njegovem mnenju še odgovoriti, in sicer politični izvor slovenskega vojaškega vrha, dalje delovanje tajnih služb, tajne diplomacije in vpliv tujih tajnih služb na dogajanja v Sloveniji.

Čeprav je vojaška problematika v zborniku zelo dobro obdelana, saj se je je lotilo kar več avtorjev, pa pogrešamo zapis o slovenskih vojakih, ki so služili obvezni vojaški rok v jugoslovanski armadi. Teh je bilo meseca maja 1991 prek 6000 (podatki dokumentacije Odbora staršev). Tedaj se je vzpostavil Odbor staršev za vrnitev slovenskih vojakov iz JLA, ki si je v svojem nekajmesečnem delovanju prizadeval, tako pri slovenskih oblasteh kot pri predstavnikih jugoslovanske vojske, doseči vrnitev slovenskih vojakov iz JLA. Odbor je o svojem delovanju redno obveščal tudi slovensko javnost prek sredstev javnega obveščanja, zelo odmevna pa je bila prva konferenca v Cankarjevem domu 20. maja 1991, ki so se je udeležili med drugimi tudi Janez Janša in predstavnik 5. armadnega območja generalmajor Ciril Zabret.

Delež slovenske policije pri osamosvajanju je opisal Igor Bavčar, vlogo Cerkev Anton Jamnik, vlogo Slovencev v tujini pa Zvone Žigon in izredno uspešno vlogo medijev Jelko Kacin.

Zapis o slovensko hrvaških vezeh je prispeval Martin Špegelj, ki je bil v času osamosvajanja minister za obrambo Republike Hrvaške. Po njegovem mnenju se ni

bilo mogoče izogniti oboroženemu spopadu, saj strategije Anteja Markovića, katere cilj je bil ohranitev Jugoslavije, demokratični razvoj, tržno kapitalistično gospodarstvo ob veliki pomoči zahoda, v glavnem nihče v Jugoslaviji ni več podpiral.

Sledijo prispevki, ki pokrivajo področje varnostno obveščevalne službe. Miha Brejc je poročal o organiziranju Varnostno informativne službe, Drago Ferš je opisal vlogo civilne varnostno obveščevalne službe v procesu slovenskega osamosvajanja. Ta sklop obravnavanj zaključuje Andrej Lovšin, ki v prispevku predstavi tudi organizacijo in delo vojaške varnostne službe.

Svoja razmišljanja o "stoletju skrajnosti", pojmu, ki ga je kot izhodišče povzel pri Ericu Hobsbawnu, je v obširnem prispevku na koncu zbornika podal Jože Dežman. Najprej je skozi knjigo vtisov z razstave (bila je v Muzeju novejših zgodovine v Ljubljani) *Mati - Domovina - Bog* razlagal travme domobranske in partizanske strani med drugo svetovno vojno in po njej. Nato je posegel še v avstrijski in italijanski prostor. Izvedel je primerjavo razvoja nacizma v Avstriji do leta 1945 z razvojem komunizma v Sloveniji do leta 1990 in opozoril na zločine nacistov ter komunistov. Taka primerjalna razmerja je uporabil tudi za fašizem in komunizem. Opisal je nadalje travmatizacijo moških v vojnah 20. stoletja, kjer so bili "moški najmnogičnejši storilci in žrtve", opozoril je na to, da so bile pozabljene žrtve prve in druge svetovne vojne in nakazal problematiko mobiliziranih v nemško vojsko. Svoja izvajanja in razmišljanja je raztegnil v leto 1991.

V zborniku je objavljena tudi razprava, v kateri je sodelovalo 19 razpravljavcev.

Pomembno dejanje simpozija v Brežicah je poziv za fizično in pravno zaščito vseh dokumentov in muzealij, povezanih s slovensko osamosvojitvijo, ki so ga udeleženci simpozija naslovili na slovensko javnost, na najvišje državne organe in Državni zbor Republike Slovenije.

Zbornik zaključuje pregled monografskih publikacij o osamosvajanju Slovenije, ki sta ga pripravila Nataša Kandus in Igor Zemljčič.

Zbornik je gotovo pomemben zapis o slovenski polpretekli zgodovini. Uredniškemu odboru je uspelo pritegniti zelo širok krog sodelavcev, zlasti iz vrst akterjev procesa osamosvajanja, ki so vsak na svoj način posredovali svoje izkušnje, mnenja in sporočila. Pokrita so v glavnem vsa področja dogajanj in zato bo zbornik odlična podlaga za nadaljnje raziskave. Pokaže nam tudi, kako pomembna je komunikacija med raziskovalci in politiko in da tudi politika lahko odgovori na vrsto vprašanj, s katerimi se srečujejo raziskovalci. Zato je tudi dobro, da je simpoziju v Brežicah sledil zbornik, saj pričevanja, podatki, spomini in diskusija o dogodkih, ki so bili na simpoziju obravnavani, ne bodo utonili v pozabo.

Metka Gombač

Ob desetletnici osamosvojitve Slovenije in vojne za njeno obrambo se je število izišlih publikacij najrazličnejše sestave in kvalitete zelo povečalo. Začela je nastajati tudi literatura, omejena na ožje ali širše lokalne celote Slovenije, kar niti ni nič čudnega, saj je bila vsaj vojna in z njo povezano dogajanje izrazito pokrajinsko različna, tako po okoliščinah kot poteku in posledicah. Kot prvo tovrstno delo lahko označimo že *Dan prej* (Koper 1994), publicistično delo, ki je poskušalo pojasniti primorsko različno situacijo med vojno, tudi s pogledom na pozneje očitano preveliko nagnjenost k pogajanjem z JLA.

Pričujoči zbornik je za zbornikom o dogajanju na območju občine Jesenice drugi tako obširen v Sloveniji (*Rina Klinar: Zgornja Gorenjska : 1990-1991 : utrinki (pred)osamosvojitvenih dni : monografija. Jesenice, junij 2001*). Avtorica si je tega zamislila kot kombinacijo študije, kronike in dokumentov, da je lahko dosegla zaokroženost in hkrati zastopanost zelo širokega spektra problemov, ki jih je to osamosvojitveno obdobje vključno z vojno tudi postavljalo. Zbornik *Posavje v letih 1989-1991* je drugačnega tipa; gre za delo čistega žanra. Knjigo namreč sestavlja vrsta pričevanj udeleženih v oblikovanju ter delovanju obrambnih struktur osamosvajajoče se Slovenije ter sodelujočih v vojni za obrambo neodvisnosti Slovenije konec junija in v začetku julija 1991. Vse v knjigi zajeto pričevanje je omejeno na Posavje (območje treh nekdanjih občin: Krško, Sevnica in Brežice), območja, ki je bilo znotraj sebe zaokroženo tako geografsko kot vojaškoorganizacijsko. Zaradi primejne lege in ene glavnih vpadnih smeri, po kateri so v Slovenijo prihajale enote Jugoslovanske ljudske armade, je imelo Posavje tudi velik pomen v obrambi Republike Slovenije, kar se je pokazalo tudi v tem, da so bile vojaške operacije na tem območju nadpovprečno zgoščene (Rigonce, Prilipe, Krakovski gozd). Poseben položaj je območju dajalo tudi edino vojaško letališče na območju Slovenije, ki je terjalo od tam vzpostavljenih obrambnih sil Slovenije tudi specifične ukrepe in dejanja.

Urednika (v posrečeni kombinaciji častnik in zgodovinar), ki sta bila tudi aktivna udeleženca prikazovanih dogodkov, sta uspela pritegniti praktično vse v obrambnih pripravah in vojni aktivno in celo pasivno sodelujoče - deloma celo tiste, ki so v začetku vojne bili še v strukturah JLA - s čemer sta zborniku uspela vdihniti potrebno širino in celovitost. Zbornik temelji prav na konceptu predstavitve spominskega gradiva brez njegove historiografske obdelave; ker sta urednika izvrstna poznavalca dogajanja, jima je kljub temu uspelo gradivo tako urediti, da so tedanja dogajanja ovrednotena tudi po pomenu. Ker so spomini še sveži, je predstavljeno spominsko gradivo konkretno, tudi ne mitologizirano (kar se postopoma rado dogaja), z zadržanim uredniškim poseganjem pa je ohranjena tudi raznolikost in s tem avtentičnost posameznih pričevanj.

Urednika sta v zbornik uvrstila 75 prispevkov 74 avtorskih in enega anonimnega (podpisan SOVA, kar bi pomenilo javno, čeprav zelo nedoločeno izjavo varnostno-obveščevalne službe o njenem delovanju med osamosvajanjem in vojno), kar kaže na širino zbiranja prispevkov, v uvodu napovedana druga knjiga zbornika s še novimi prispevki pa to sodbo le še potrjuje. V tako široko zastavljenem konceptu je bilo dovolj prostora za zelo različne prispevke - po vsebini in kvaliteti, ki so obsegli mnogoplastno dogajanje tako na političnem področju, organizaciji in delovanju ter bojnih dejanjih obrambnih struktur, civilno

zaščito, gasilce in preskrbo enot TO, pa tudi povsem življenjskih zgodb ali utrinkov iz življenja v vojni, vključno s spomini tedanjega osnovnošolca na njegovo doživljanje vojne. Avtorja sta spomine izbrala tako, da sta, če le bilo mogoče, osvetlila vse pomembne dogodke v Posavju s pričevanji več akterjev. S tem sta omogočila sodelovanje mnogim, dosegla preverljivost, še bolj pa pokazala večobraznost taistega dogajanja. Prispevki so urejeni v kronološko-tematskem loku od odvzema orožja Teritorialni obrambi do umika Jugoslovanske ljudske armade iz Slovenije oktobra 1991. Tako sta z več pričevanji posegla v konflikt med Slovenijo in JLA glede odvzema orožja Teritorialne obrambe maja 1990 (zanimivo pričevanje o stališčih poveljnika TO SR Slovenije generala Hočeverja glede oddaje orožja v hrambo JLA na sestanku poveljnikov TO v vojašnici Cerklje), sledila rdeči črti zaostrovanja odnosa Slovenija-zvezne strukture-Srbija: izgradnja Manevske strukture Narodne zaščite (v Posavju povečini iz vrst teritorialcev, 475 pripadnikov v 26 operativnih skupinah, ali celo 2300), prevozi in hranjenje orožja (20 tajnih improviziranih skladišč, več tudi v zasebnih stanovanjskih hišah), organizacija "nove" Teritorialne obrambe, zavarovanje naborne dokumentacije spomladi 1991.

Osrednje mesto v spominskem zborniku ima seveda vojna junija in julija 1991. Posavje je bila zaradi svoje geografske lege regija z enim od najbolj intenzivnim in tudi raznovrstnim vojaškim dogajanjem. Zaradi mejne lege se je začelo s postavljanjem začasnih mejnih prehodov, skozi brežiško občino je JLA izvedla dva prodora oklepnic kolon. V prvem, spopadu v Rigoncih je padel prvi pripadnik TO. Edino vojaško letališče na območju novoproglašene Republike Slovenije 'v Cerkljah' je terjalo posebno obravnavo, saj je bilo sprva središče za helikopterske prevoze enot JLA in miličnikov na mejne prehode oziroma v notranjost Slovenije. Po pritisku iz Ljubljane je enota TO z izstrelitvijo desetih min na rob piste povzročila popoln takojšen umik letalskih in helikopterskih sil na zagrebško in druga vojaška letališča (posamezni pričevalci sodijo zelo različno o uspehu tega odleta), ostali pa so skrb zbujujoči "niški specialci", ki so najbrž povzročili nekaj diverzij na električnem omrežju v okolici letališča. Prav s temi v zvezi pa je bil strah in skrb, da se ne bi karkoli zgodilo jedrski elektrarni v Krškem, kar je delalo sive lase ne le lokalnim organom, pač pa tudi državnim. Posavje je doživelo več letalskih napadov za deblokado posameznih enot JLA, pa tudi še bolj skrb zbujujočih preletov jedrske elektrarne. O njenem zavarovanju je sicer govora v posebnem članku (M. Tišler). Skozi Posavje so potovali državni predstavniki na pogovore v Zagreb; o organizaciji prevoza zvemo zanimive podrobnosti (R. Veber). Zanimive so tudi pogoste epizode, ki govore o pomoči in reševanju vojakov JLA, Slovencev in drugih, ki so dezertirali iz enot JLA. To kaže na dimenzijo vojne, ki je sicer premalo poznana, je pa za enote JLA imela morda večjo razdiralno moč kot pa samo bojevanje s slovenskimi obrambnimi silami.

Posebej bogato je zastopan v zapisih boj v Krakovskem gozdu, poseben po tem, da je tam bila zaustavljena kolona oklepnikov (protiletalskih), ki je prvo jutro prišla s Hrvaške skozi Belo krajino in Novo mesto do Medvedjeka, po nekajdnevni blokadi pa se je skušala umakniti proti Zagrebu. Zaradi prepričanja, da mora biti zelo pomembna, so jo slovenske sile morale zaustaviti, morda tudi s premislekom o protiletalskem orožju, ki ga je TO najbolj manjkalo. Do spopada je tako moralo priti, saj se poveljnik nikakor ni hotel predati tudi po blokadi in obkolitvi v Kra-

kovskem gozdu. Tako iz pričevanj izvemo, da je povelje za napad prišlo naravnost iz Ljubljane, podrobnosti o razporeditvi in pripravi enot TO, tudi o vzdušju v blokiranih oklepniških (vključen je tudi pogovor novinarja Nedeljskega dnevnika z medijsko znanim vojakom Bahrudinom Kaletovičem, ki je novinarju Yutela na položaju v Krakovskem gozdu razložil situacijo kot "menda se oni hočejo odcepiti, mi pa jim menda ne dovolimo"), samem boju in zajetju pobeglih oficirjev in vojakov na Gorjancih. Podobno izčrpno je prikazan tudi spopad pri Prilipah, ki je bil za nadaljevanje vojaškega spopada morda celo odločilnejši, ker je v njem relativno majhna enota TO zaustavila "drugi val" posredovanja JLA.

Končno ne moremo mimo bogatega slikovnega gradiva, ki dopolnjuje in celo nadgrajuje pisna pričevanja; med njimi se s fotografskim enakovredno kosa tudi video gradivo. Zbornik vsebuje tudi nekaj tematskih kart in dokumentov.

Urednika sta sodelujočim pričevalcem dovolila izraziti tudi njihove lastne presoje pomena in vloge oboroženega odpora intervenciji / agresiji JLA. Sociološkemu, antropološkemu proučevanju bo gotovo zanimivo analizirati vrednostna stališča o njihovem sodelovanju v obrambi Slovenije, tudi laik pa ne more spregledati enačenja ljudi s projektom osamosvojitve Slovenije - ne kot političnem, pač pa kot slovenskem, družbenem projektu. Zato so še danes občutljivi na vsak dvom, zmanjševanje intenzivnosti, "zaresnosti" vojne, pa čeprav je bila kratka in tudi nekrvava. Vojno doživljajo kot svoj prispevek k osamosvojitvi, pa tudi kot njegov logični vrh: "Ne morem sprejeti razmišljanj, da bi slovensko neodvisnost lahko zagotovila samo visoka politika. Brez krepke roke in izurjenih bojevnikov bi bila zmaga verjetna kot v zgodbi o psu, ki se upa lajati v luno le ponoči, ko drugi spijo. Podnevi pa le varno podvija rep." (J. Ivšič, str. 291)

Zbornik Posavje v letih 1989-1991 bo prispeval k boljšemu poznavanju dobe slovenske osamosvojitve, kot zbirka spominskih virov ima velik pomen za bodoče historiografske analize ne le ožjih vojaškozgodovinskih tem, pač pa tudi doživljanja osamosvojitve Slovenije in "desetdnevne" vojne. Za lokalno zgodovino pa je to gotovo ena od temeljnih zbirk gradiva, ki bo omogočila ob pritegnitvi aktovnega gradiva celovit prikaz najnovejšega obdobja slovenske zgodovine v Posavju.

Damijan Guštin

Mark Mazower, *Temna celina : dvajseto stoletje v Evropi*. Mladinska knjiga, Ljubljana, 2002, 463 strani (Zbirka Premiki)

V zadnjih desetih letih po Maastrichtskem sporazumu o ustanovitvi Evropske unije se je pojavila množica odličnih knjig o zgodovini Evrope, ki zajemajo njeno celotno zgodovino od prvih pojavov človeka oziroma civilizacije na njenih tleh ali pa so posvečene nekaj krajšim obdobjem (največ se jih posveča 20. stoletju). Vse so napisane s stališča moderne integralne zgodovine, ki zajema preplet vseh področij človekovega delovanja, od gospodarskega, socialnega, političnega, kulturnega, umetniškega in idejno-duhovnega. Vsaka po svoje izbira težišče svojega prikaza, vsaka uporablja svoje načine naracije, za vse pa je moč trditi, da so resna,

argumentirana znanstvena dela, napisana na preverljivih dejstvih z zelo avtorskimi interpretacijami, odvisno od idejno-politične naravnosti avtorjev in skoraj vsa napisana v prepričljivem tonu in lepem jezikovnem slogu. Še eno skupno značilnost imajo vse te zgodovine: pisane so s stališča evropske celote in podajajo skupne značilnosti evropske zgodovine, ne pa zgodovine posameznih narodov in držav, čeprav opozarjajo na posebnosti razvoja pri posameznih narodih oz. predelih Evrope v določenih prevladujočih evropskih trendih. Omenimo le nekaj teh sijajnih knjig, ki jih pišejo Angleži, Francozi, Španci, Nemci, Italijani pa tudi že pripadniki manjših narodov. Najprej je omeniti delo uglednega francoskega zgodovinarja Jean-Baptiste Durosellea, ki je izšlo leta 1990 istočasno v več evropskih jezikih in zajema čas od prazgodovine do današnjega časa. Delo je lepo ilustrirano. Evropa. Geschichte seiner Volker (München 1990). Celotni zgodovini Evrope je posvetil svojo veličastno knjigo, 1365 strani, z enostavnim naslovom Europe. a History, znani angleški zgodovinar Norman Davies (London, 1996). Knjiga se poleg drugega s posebno ljubeznijo in kompetentnostjo posveča še idejnim in duhovnim tokovom v evropski civilizaciji. Po časovnem obsegu enaka, toda z akcenti na drugih problemih in po obsegu komaj za slabo polovico Daviesove, je knjiga Angleža Johna Robertsa Povijest Evrope, ki je ravnokar izšla v hrvaškem prevodu pri AGM (Zagreb 2002). Odlično je tudi delo uveljavljenega nemškega zgodovinarja Hagen-Schultzeja o zgodovini Evrope od razsvetljenstva do danes z naslovom Phoenix Europa (Berlin 1998).

Zgodovino Evrope 20. stoletja Europe in the Twentieth Century je že leta 1972 napisal George Lichtheim, ki pa jo je potrebno zaradi njene zanimivosti omeniti, ker je še vedno vredna branja. Ravno tako pa tudi delo Američana Roberta Paxtona Twentieth Century Europe (New York 1985). Znani angleški zgodovinar avstrijskega porekla Eric Hobsbawm je svetovnemu razvoju v 20. stoletju, kjer pa ima Evropa še vedno levji delež, posvetil knjigo Age of Extremes (London 1994), ki jo imamo že dve leti v slovenskem prevodu in sedaj eno leto tudi že delo Marka Mazowerja Temna celina : dvajseto stoletje v Evropi.

Mazower v uvodu k svoji knjigi poda nekaj temeljnih pogledov o zgodovini in zgodovinopisju, iz katerih izhaja njegovo pisanje in ki morajo biti danes res priporočljivo vodilo modernemu zgodovinopiscu: "Danes potrebujemo drugačno vrsto zgodovine - manj uporabno kot politični instrument, vendar takšno, da bi nam približala resnično preteklost - ki razume sedanost zgolj kot eno od možnih posledic bojev in negotovosti naših prednikov ... Ideologije niso pomembne zato, da vodijo zgodovino, ampak da širijo prepričanje in politično delovanje. Če smo ušli iz krempljev dogm preteklosti, to še ne pomeni, da so bile že od vsega začetka prevare. Konec komunizma opisujejo kot "iztek neke iluzije", vendar pogrebni govor ni zgodovinska analiza. Po letu 1945 so fašizem razlagali kar kot politično patologijo, s katero so blazni diktatorji popeljali začarano, hipnotizirano prebivalstvo v pogubo ... Če nam je všeč ali ne, fašizem in komunizem sta predstavljala resnično prizadevanje, da bi se lotila problemov množične politike, industrializacije in družbenega reda; liberalna demokracija ni vedno imela vseh odgovorov." (str. 9-10)

V svojem uvodu Mazower razloži, zakaj je fašizmu in nacizmu posvetil v knjigi več pozornosti in prostora kot komunizmu in zakaj se mu prva zdita bolj pomembna in značilna za evropsko celino 20. stoletja (po njih je dal knjigi tudi naslov Temna celina): "Še posebno nemški nacionalni socializem veliko bolj sodi v

osrednji tok ne le nemške ampak tudi evropske zgodovine, kakor pa bi veliko ljudi hotelo priznati. Če je sovjetski komunizem pomenil resnično korenit prelom s preteklostjo, je bil nacizem veliko manj širokopotezen, doma varen, a na koncu veliko bolj nasilen v tujini (...) Zaradi tega je Tretji rajh predstavljal najresnejši izziv za liberalno demokracijo tega stoletja (...) Marksistično zgodovinopisje, katerega primer je panoramsko delo Erica Hobsbawma, zmanjšuje pomen fašizma in se osredotoča na to, kar šteje za temeljni spopad med komunizmom in kapitalizmom. Če sem se odločil, da tega tukaj ne bom storil, je to delno zato, ker je bil vpliv komunizma na demokracijo - čeprav je bil pomemben - na splošno bolj posreden in manj grozeč, kakor izziv, ki ga je predstavljal Hitler."

Takšna ocena je avtorjev osebni pogled, njegovo prepričanje, ki ga poskuša podkrepiti s številnimi dejstvi, primerjavami in sklepanjem, vsak bralec pa se lahko svobodno odloči, ali bo sledil Mazowerjevi generalni oceni ali bo do nje zavzel določeno distanco ali pa ji celo nasprotoval z drugače izpeljanimi primerjavami in sklepanjem.

Mazower svojo zgodovino gradi na obilici dejstev, tudi po več kot deset na eni strani, ki jih v pragmatičnem angleškem slogu čvrsto sintetično povezuje.

Avtor je svojo podobo evropskega razvoja razdelil na enajst poglavij, ki po eni strani korespondirajo z znano periodizacijo evropske zgodovine, pa vendar ji prinašajo mnogo novega v finesah, pa tudi v generalnih linijah.

Prvo poglavje z naslovom Zapuščeno svetišče - vzpon in propad demokracije, je nekakšen splošen sumarni pregled problemov krize liberalne demokracije med obema vojnoma ter vzpona dveh njenih nasprotnikov komunizma in fašizma. Drugo poglavje Imperiji, narodi, manjšine govori o politični ureditvi versajske Evrope z novimi državnimi mejami, ki jih je vodila ideja o narodni samoodločbi, toda v t. i. nacionalnih državah so se znašle številne narodne manjšine, ki niso bile enakovredne z državnim narodom. Tretje poglavje govori o demografskem razvoju. Četrto o gospodarski in socialni krizi kapitalizma in v njega je vključen razvoj sovjetskega komunizma in začetek fašizma. Peto poglavje Hitlerjev novi red 1938-45 govori o vzponu in padcu Tretjega rajha, bolj o njegovih strašljivih rasnih konceptih in njihovem izvajanju, o samih vojnih operacijah 2. svetovne vojne je malo govorjeno. Šesto poglavje Načrti za zlato dobo prinaša politične in socialne poglede antifašistične koalicije med 2. svetovno vojno za ureditev povojne Evrope. Sedmo poglavje Okrutni mir opisuje probleme po porazu fašizma, zadržanje zmagovalcev z njihovim maščevanjem pa tudi s hitrimi prizadevanji vzpostaviti red in zakonite postopke zoper vojne zločince. Poglavje opisuje razsežnosti ljudske tragedije zaradi maščevalnih pobojev takoj po vojni in zaradi izgonov milijonov (največ Nemcev) zaradi risanja novih meja. Osmo poglavje Izgrajevanje ljudske demokracije govori o uvajanju in razvoju komunizma v Vzhodni Evropi. Deveto o preoblikovanju demokracije v Zahodni Evropi, ki je dobila močne elemente socialne države in družbenega dogovora. Deseto poglavje govori o krizi te družbene pogodbe in socialne države po letu 1975. Enajsto poglavje govori o propadu komunizma v letih 1989-90 in o nastajanju združene Evrope. Avtor zajema v svojem prikazu vse sfere razvoja od gospodarskega, socialnega do političnega, ideološkega in kulturnega, toda spretno se izogiba socialnega determinizma, kateremu pripisuje le pogojno vrednost. Zato pri nastanku in razvoju fašizma in nacizma govori več o njegovih ideoloških in političnih ter celo demografsko-rasnih elementih, kar je

precejšen obrat od standardnih del modernega evropskega zgodovinopisja. Toda s tem njegovo delo nič ne izgublja, dobiva na svežini in originalnosti.

Še eno značilnost Mazowerjevega pisanja je potrebno omeniti. Je pravi mojster slikanja določene socialne ali politične situacije in njihovih trendov s kratkimi, sumarnimi skicami, ki pa vsebujejo neverjetno zgoščenost dejstev. Pri tem je dvignil pragmatično angleško historiografsko metodo do vrhunca. Za primer is pogledjmo le njegovo predstavitev Leninove ekonomske politike: "Lenin se je zaradi ostrega nasprotovanja odločil za pragmatizem: njegova nova ekonomska politika (NEP) s sprostitevjo centralnega nadzora je bila korak nazaj od trdega vojnega komunizma in poskus, da bi pognali opustošeno gospodarstvo. Predstavljala je prizadevanje oblasti, k da bi ponovno pridobila zaupanje kmetov, da bi izkoristili mednarodno trgovino, poslovanje in tehnologijo. Nekaj let so dopuščali zasebno podjetništvo v manjšem obsegu. Kmetijstvo - nosilni steber sovjetskega gospodarstva - si je oddahnilo. Vodstvo si je lahko toliko oddahnilo, da se je politično utrdilo."

Knjiga Marka Mazowerja je vznemirljivo branje. Je pravo intelektualno delo, čeprav opisuje tudi zelo profane sfere življenja. Zanj si je potrebno vzeti čas in potrpljenje in že imeti precejšnje predznanje. Toda kdor bo knjigo prebral, bo nagrajen z bolj jasno, objektivno predstavo (verjetno najboljšo) o dogajanju v ravno minulem stoletju v Evropi.

Janko Prunk